

13.560

886-3i

ЕМИЛ С. ПЕТРОВИЋ

ТРЕЋА КАТЕГОРИЈА

Н А Ш А К Њ И Г А

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА
БЕОГРАД, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

Уредник: Ж. МИЛИЋЕВИЋ

ОСМО КОЛО

*Књига седамдесет прва и седамдесет друга од по-
чећка излажења; — прва и друга, јануар
и фебруар 1941.*

Штампала

Штампарија Драг. Грегорића

ЕМИЛ С. ПЕТРОВИЋ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДИЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ДЕСКОВАЦ

ТРЕЋА КАТЕГОРИЈА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ДЕСКОВЦА

Бр. 13.560

Струка

886-31

ГЕЦА КОН А. Д.
БЕОГРАД

I

Детињство Бошка Југовића није имало ничег необичног ни занимљивог.

Сеоско дете, он је своје прве погледе заустављао на ниској чађавој таваници, на прљавим прозорским окнима, кроз које је сунце увек изгледало мутно и тужно, и на пољу, на пространству неба и равнице. Као малишан, волео је да се сакрива по угловима сумрачне собе и да тамо снатри; или да се завуче напољу у класало жито и по цео дан тамо проседи, слушајући шум класја и зрик зрикаваца; или да се за ветровитих дана искраде у храстову шуму, одмах иза куће, и, занесен и неприсебан, слуша огормни тајанствени шумор грана. Уопште био је склон да слуша унутрашњи ритам ствари и збивања, а ту је склоност задржао целог живота.

Први догађај који је оставио дубоког трага у његовом сећању, била је смрт једнога пилета. Једном, као у шали, мати му обећала прво пиле које се излеже. И то прво пиле, за чудо, кад се излегло и проходило, одвајало се од матере и остале сабраће и трчало за Бошком кад год је чуло његов глас. Цело село је о томе причало, и у Бошку расло, упоредо са чуђењем сељана, уверење да је то његово пиле, и да је то разумљиво само по себи

што је то тако. У сфери његових детињих осећања оно је било једна од основних вредности живота као што су били отац и мати, поље и шума, тамни углови и шумор грана. И као и остале вредности у његовом детињем схватању, и ово пиле је имало карактер нечега непроменљивог, вреднога за цео живот, нечега што је имало у себи од оне сигурности која живот чини лепим и ведрим... Па ипак једнога дана у његов детињи свет пала је нова реч: смрт. Неко од неопрезних укућана згазио је мало, жуто пиленце као гљивицу осамљену негде крај пута. Нежно жуто перје огрезло у крви, кошчице сломљене заједно са ситним, безбрижним срцем које је толико љубави осећало за Бошка. Уверен да се никада неће утешити, Бошко је сакупљао окрвављена крилца и плакао искреним, безнадежним плачем датим само детињим душама. У његовом болу, први пут се јавило људско запрепашћење пред оним што је неповратно, и кад је доцније у животу стајао пред новим губицима, све му је јасније бивало, да је од тога тренутка у њему почела човекова трагедија.

После тога догађаја, Бошко је још више заволео углове пуне сумрака и преседео би тамо по цео дан размишљајући о тужним, немогућим стварима. Кад би родитељи одлазили на рад, остајао је сам „да чува кућу“. Тишина и тајанствено шушкање поветарца око куће, пространство и ширина, па чак, због нечега, и отворени прозори над главом, све је то имало некаквог чудноватог утицаја на њега, тако да би се сам од себе расплакивао, и родитељи би га затицали свега упрљаног од суза. По ноћи каткад молио би мајку да му пева. Мати,

уморна од тешког рада, певала је тихе жалостиве песме које су личиле на плач, а он би се заносио, горео потајним огњем и бунцао. Кад би га мати, забринута и престашена, питала зашто плаче, он, редовно, није умео да каже. Једнога дана вратио се сав узбуђен из оближњег гајића, и једва пропентао да је чуо некакве „страшне речи“ и јецање. Одлежао је после тога неколико дана и све је опет било добро.

— Тај ће да прави календаре, кад одрасте, — говорио је његов деда голицајући га испод врата. Тако је пролазило време.

Бошку се чинило да се оно управљало по њиховом старом часовнику подешеном на кукавичји пев са старим, мувама упљуваним клатном. Откако је Бошко памтио, смењивали су се по том часовнику у куту дани и ноћи, свеци и недеље, и други важни догађаји. Сећао се како је један од тих дана однео за увек његовог деду, старчића са белом косом, рашчешљаном на потиљку. А баш тога деду волело цело село: умео је да пише разне молбе општини и срезу, да се свађа са мађарским чиновницима и предстојником, поносан на свој чин граничарског официра. Убрзо иза дедове смрти умрла и баба, старица крупна и висока, сузних и благих очију. Деда је дан пред смрт певушио некакве црквене песме и ходао двориштем, па онда сео на кућни посек, скинуо шешир, зевнуо и умро. Кад је баба видела, узвикнула тужно, и одмах занемела. Тако су свршили оба двоје.

После смрти дедове и бабине, једнога дана кад је остао сам код куће, Бошко ушао у њихову собу. Два велика, тамна ормана, у која дотле ни за живу

главу није смео да завири, стојала су намргођена као два старца; сад је могао да претура по њима до миле воље и да разгледа преградке и фијоке пуне занимљивих ствари.

Потегао прву фијоку. Она крештаво зашкрипа, оживе сабласно и престаши Бошка. Пред његовим очима указало се много најчудноватијих лула и камиша. Било их је налик на главу срндаћа, па на главу пса или мачке са укоченим, страсним очима. Камиша је било простих од вишњевог дрвета, а било их је и украшених црвеним, жутим и плавим ђинђувама. Између свега блистала је некаква сјајна, лимена справица, за коју је покојни деда тврдио да може запалити цигару. Како се то радило, Бошко никако није могао да докучи и остало је то за њега тајна. Отуд је она чудно узбуђивала његову машту и посматрао ју је дуго са дубоким дивљењем.

Отворио је затим и другу фијоку: у њој је лежао грдан јатаган дивно извезен златом и сребреном срмом, са дршком од беле кости. Задивљен, посматрао га неко време и најзад бојажљиво, узнемирена срца, узео у руке. Хладан, тежак, најежио га и испунио страхом. Понео га на сред собе и обнажио. Од оштрог, сјајног челика Бошко задрхтао. Изненада праснуо орман. Бошко, претрављен, бацио јатаган у фијоку и вриштећи побегао напоље...

Време пролазило, а сат неуморно откуцавао нове дане и ноћи.

Бошко свршио основну школу, а родитељи, забринуте за његову будућност, реше да га пошаљу на занат. Земља им није давала наде на неку

лепшу будућност. Осим тога, били су увређања њихов син који је увек био први у школи, и који је знао напамет све песме о јунацима и Косову, заслужује бољу судбину и да не кулучи на мршавој бразди као и остала сеоска деца, већ да постане каква уважена личност, као например трговац или ћурчија, пред којом ће сељаци да скидају шубаре. Најзад ту је долазила у обзир и успомена на деда. Кад већ није могао Бошков отац, а оно бар Бошко треба да подигне углед њихове куће и да покаже да су Југовићи стварно нешто друго него остали сељаци. У селу, истина, признавали су првенство њихове куће, али требало је водити рачуна и о будућности...

Тик-так, тик-так куцао је сат једнолично и одмеравао време спором, дугачком шетаљком. На клупи, по којој је мати прострла најлепшу шареницу, седео је Бошко мажен као давно жељени гост. На њему је било ново варошко оделце у коме је требало да се отисне у далеки и туђ свет... Да, тренутак одласка је био ту. Кошуља крута, превелика толико да је мати морала оковратник сузити позади готово за два прста, била је заиста између најлепших којима је располагао дућанчић варошког трговца: ружичаста и ишарана ситним модрим цветићима стидљиво оборених главица. И одело је додуше било превелико за његов стас, али пошто су се родитељи сложили с трговцем да тако мора да буде, јер ће „мали тргнути да расте“, то је вероватно с те стране све било у реду и паметно урађено. Место простих сељачких опанака, имао Бошко на ногама фине ципеле нарочите израде: шиљасте, са ситним, мајсторски изведеним изре-

зима, добро снабдевена клинцима тако да је могао бити безбрижан, ако је требало, и две године. И ту су мајстор и родитељи имали у виду неизбежну могућност да ће мали „тргнути да расте“. Доцније, међу шегртима, било је приговора тим ципелама да су „женске“ — али то је очевидно била неупућеност у ствар, или једноставно шегртска злоба.

Овако накинђурен, у свечаном расположењу, Бошко је заборављао бол који се на махове јављао и застајао у грлу. Истина, срце га је вукло у „далеки свет“, сањао је о градовима белим и далеким, далеким... али он није мислио на растанак. А сад одједном, оставити све: и родитеље и кућу, и село и другове. „Ех, кад само не би било тога растанка!“...

Па и поред тога, Бошко је био поносан на положај у коме се налазио и уображавао је да изгледа као „прави господин“. Држао је стално руке у џеповима, господственог израза на лицу, како је то видео од општинског бележника. У раскораченом ставу, разговарао је са другима мудро, старачки, а они слушали задивљено, отворених уста и посматрали недостижне лепоте на њему.

Завежљаји Бошкови са брижљиво запетљаним чворовима, били су поређани крај зида; мајка је још последње милоште туткала у њих сва у бризи и изгубљена да није што заборавила. Очи јој биле од плача црвене и влажне. Сагињала се над завежљаје, а прсти укочени од тешког рада, подрхтавали у болној невештини око сваког узла. Нада да ће јој син постати знатан човек, господин „белих руку и румена лица“, давала је њеноме срцу

снаге да не заплаче у сав глас и не падне по за-
вежљајима раширених руку.

Отац, црних обрва, просед, лаган на ногама,
спремао се са смешном важношћу да отпрати сина
на станицу. Мажући празничне опанке парчетом
коже од сланине, покушавао је да охрабри жену.

— Хеееј... видећеш ти њега, жено, за коју го-
дину, кад нам се врати: ту ће да се сјакти прстење
на сваком прсту, а на грудима ланац од три струке;
ту ће ципеле да шкрипе као најфинија хармо-
ника, а у цеповима да звецкају дукати. Не, не...
неће он као Мојо Батас да труне у овом блату и
немаштини, да се мучи и злопати у селу цео жи-
вот... Ој хооој... видеће он света, науживати се
живота, научити свачему корисном од добрих и
мудрих људи... Сећаш ли се ти, Евице, оног но-
шалице што је ношкао селом зуруму?... Хе, ви-
дела си: завириш само мало у оно стакло, па —
плати! Научио човек! А да шта!... Тако ће и он.
Нећеш га доцније ни гвозденим ланцима превући
овамо...

Затим, стежући око струка отрцан појас, на-
ставио несигурним гласом, невешто прикривајући
узбуђење:

— Сад нам је тешко, истина: дете, јединац
син, крв наша и кост наша, али не треба се пре-
пустити жалости. Неће њега „Привредник“ далеко,
ни на зло место...

Поред оца, трудио се и Бошко да проговори
коју утешљиву реч мајци:

— Видећеш, мајо, кад изненада стану кола
пред нашом кућом, а ти ћеш бржебоље: „Ко ли је

то, Боже?...“ И нећеш ме познати!... А ја ћу да се гласно насмејем: „Ја сам, мајо!“... Ха?

Но, мати, расплакана, није слушала њихове речи, већ посматрајући драго детиње лице бледо, мршаво и стас ситан, изгубљен у хаљинама, низала сузу за сузом и оне су низ браду капале у недра...

На крају, сва мудровања исцрпла се и они ућутали. Часовник је очајно и немоћно кашљуцао, из дворишта допирао жамор кокошака. Долазио је неизбежан тренутак, неумољиво као смрт. Бол се пео у грлу и стајао нем, без речи.

Отац се отимао.

— Идеш, сине мој, у туђ свет. Ради увек поштено и савесно. (Бошку није било јасно шта значи то „савесно“). Ни о коме не говори ружно. Запамти добро! Испеци пре него што ћеш рећи, језик је хитар, може да те осрамоти и унесрећи. Не дај да ко по теби *гази*! Мајстора поштуј, он је твој други отац, и трпи ако ти и буде тешко... Ми ћемо овде, ја и мати, — глас му задрхтао — да наставимо даље онако како нам је Бог досудио. Не брини за нас! Видиш, здрави смо оба двоје. Ти ћеш брзо опет натраг, шта су три године! — не идеш преко света... Како наши људи оду у Америку? Никога не знају, а језик туђ... А можда ћу и ја доћи који пут да те видим, па и с мајстором да се упознам. Дакле, буди весео!...

Оцу се глас преломио. Сагнуо се и дуго притезао кајише на опанцима. Кад се усправио, насмешио се мученички на Бошка и погладио га жуљевитом руком по коси.

— А маја ће о сваком году да ти пошаље ко-
лача... оних с грожђицем што ти волиш...

Мати не могла уздржати него зајецала:

— Пиши мајци!... Немој да је заборавиш...
Срце ће мајчино остати пусто... Очи ће исплакати
мајка чезнући за својим сином.

Речи јој навирале испрекидане, држала га за
руке и миловала их. У наступу материнске нежно-
сти сагнула се и љубила му прсте и, као да је био
још сасвим мали, говорила тепајући: „Мило сице
моје“... Никада Бошко није тога тренутка забо-
равио: чинило му се као да је материно срце слу-
тило све оно што Бошка још чека и хтело да из-
лије сву материнску љубав која је остајала. То се-
ћање, доцније, као да је добивало временом све
дубљи, лепши и светлији значај.

Он се храбрио, као што је доликовало човеку
у финим господским хаљинама, али срце му је
хтело да проплаче.

И поново су заћутали.

Три душе, саме, притиснуте тежином истота
бола трепериле су у собици сиротињској, пред
неудом збивања које нису могле отклонити, све
због неког замишљеног добра, блиставог и достој-
ног њиховог бола. Кроз сузе, које се нису дале
сакрити, посматрао је Бошко један завежљај из
кога је вирио румен батачак печеног петлића.

Одједном часовник закука: куку, куку, куку...

— Време је, сине, — рекао отац одлучношћу
која је била јача од њега.

Бошко скочио храбро, забацио торбу преко
рамена и пољубио мајку.

— Збогом, мајо...

— Збогом, сине...

Отац га узео за руку, прекрстио, погледао несабрано у жену која се без гласа савила на клупу, и коракнуо.

— Хајдемо!... Помози, Боже...

На путу их срео комшија Стојан, ударио дланом о длан, обрисао руке о кошуљу и ускликнуо:

— Е... оде ли, дакле!? Хајде, синко, хајде са срећом!... На кућу се не обзираи! — И додао невеселим гласом: — У сељака нема среће...

Бошко се још једном осврнуо, али кућа се више није видела.

*

Пропешачили су сат хода, готово без речи. Бошко је посматрао ливаде и оранице са радозналошћу као да их тек сада први пут види. У душу му се увлачио поред осталог и страх пред непознатим животом и догађајима који га чекају. Дошло му да се расплаче и да замоли оца да се врате кући и да се никад од њих не растаје. Са стране је посматрао оца. Мало погрбљен, замишљен, нарочито обучен за ову прилику... Најзад ово одело, кошуља, ципеле, колачи, па пут на станицу и све друго, зар то одједном да буде ни за шта!? Па онда и сами родитељи! Толико се поносили њиме, радовали се што ће он бити нешто друго, што ће „отскочити“ свима друговима, — зар да он то сада све сруши; зар да те све огромне припреме буду узалудне?... Не, то није смело да буде!... Тапкао је уз оца и гутао сузе...

(Занимљиво је: много година доцније, кад се Бошко сетио тога растанка, уместо да је време

избрисало те утиске, оно их је изгледа појачало: њему је тада истом долазило да заплаче!... Болело га је што су сва тадања надања и сва веровања његових родитеља била бедна и без основа; што су његове сузе и бол били потпуно бескорисни и узалудни).

Кад су стигли на станицу, отац се брзо прогутао до затвореног прозорчића где су се издавале карте, куцнуо у стакло и повикао:

— Има ли овде карата за Загреб? Син ми иде „Привреднику“...

Очекивао он да ће га чиновник погледати задивљено, да ће га упитати о свему подробно и потанко куда шаље сина, како се могао решити на тако крупну ствар као што је тај пут, и да ће, најзад, схватити шта значи послати дете у туђ свет. Али се преварио: чиновник му саопшти уњкавим, равнодушним гласом мешајући мађарске речи да има „једна ора до воза“ и затвори прозорче.

Отац уздахнуо, потражио место у чекаоници, и тетешећи око Бошка сео у један угао. Затим немирним погледом посматрао путнике.

— Куда ће мали? — упитао га један чича изваљен на клупи.

Југовић једва дочекао питање, па развезао на дуго и широко, да су и остали путници могли чути. Било му, изгледа, лакше што је могао и другима да саопшти своја осећања.

— На занат, пријатељу, — одговорио он невешто подешаваном равнодушношћу. — Оно, је ли жао, јест... Ама хоћу да буде свој човек, господин. Шта ће на селу, и чија је то мајка запевала

тамо?... Да робује земљи као ја, ти и други?... Да се ожени, наваља дечице, по доцније пије и туче жену. А да шта!... Земља неродна, мршава, мало је има... Но а шта је сељак? Свака ти шуша истреса тур над њим... А, богами, кад човек има златну јаку око врата, свако мисли: ехе, није ово репа без корена... А да шта!... Овако, „Привредник“ га шишне негде у Беч, Пешту, Грац... и за три-четири године, охohoоо, он постане свој госо... ту бели хлеб, ту говедина... Еееј, мој брате...

Чича на клупи ћутао и одбијао безбрижно димове.

— А хоће ли мали сам у Загреб?

— Сам. О, зна он... Зна он свашта! Чита пемарице као што ја пијем воду! 'Оћеш ли да прочита сановник, — кашће ти све на длаку! Колико ли је пута само кнез долазио да му прочита позивке на суд или у котар! А он ти само што овако погледа (ту отац баци неколико хитрих погледа на длан) и одмах каже: ово је за Илију Крљана, а ово за Перу Огорелицу...

— Карта! — повика благајник и они прекидоше разговор.

Купио отац возну карту до Загреба, поучио Бошка да је добро чува, а у возу покаже „госпoдину што држи клешта у руци и шета по вагонима.“

Убрзо потом воз затутњао, задахтао моћним гвозденим плућима. Бошко зграбио завежљајчиће и устумарао се.

— Овамо, овамо! — повукао га отац за рукав и сав у неспретној журби.

Кад је Бошка сместио, отац се сагнуо над њим

и нежно га загрлио. Као да је хтео **ЛЕШКОВИЦ** каже, али место речи стругнуо га само по образу тврдом необријаном брадом. Укрућени, чворнати прсти, уздрхтали на слабачким Бошковим леђима. Но требало је журити. Напољу се већ чула мађарска команда за полазак воза.

— Збогом, рођени мој— једва доспео да каже. — Хајде... Воли тебе твој тата... и отац брзо искочио.

Воз је већ био у покрету. Бошко је имао само толико времена да види кроз прозор очеве бркове.

Пролазећи поред села, Бошко погледао кућу, оранице и њиве. Изнад куће гајић питом, зелен. Неколико великих храстова оцртавало се на плавом небу. Испред њих стојала ситна, бела тачка.

„Мати!“

Она махнула обема рукама као да је запомагала, и нестало је.

Као тежак камен, непознат бол притиснуо Бошку груди.

II

Радња у коју је Бошко дошао да се спреми за позив и живот, била трговачка и мирисала на рошчиће и петролеум. Газда, млад човек, поткре-саних бркова, примио га лепо и, пошто је прочитао писмо које је Бошко донео од „Привредника“, распитивао се о његовој кући и родитељима. Бошка то гануло и одмах заволео газду. Газда га показао мајци, госпођи старој и болешљивој. Пољубио јој Бошко смежурану- плавим жилицама ишарану руку, која је дивно мирисала. Погледала га стара

госпођа благо, хтела нешто рећи, али закашљала се тешко и пала у велику кожну фотељу.

Затекао Бошко у радњи још два шегрта: старијег, Јову, лепо зачешљане косе, малих брчића, и млађег, Максима, прљавог врата и црвених руку. Саопштио им газда да је Бошко новајлија и наредио им да га упућују у посао. Они се задовољно насмешили и руковали се с њим.

Чим је газда отишао, одмах дунуо други поветарац: онај старији рекао Бошку:

— Отсада ћеш да чистиш моје ципеле... Максим ће ти показати како се то ради. Пази добро, ја ћу за месец дана постати калфа...

И пошто га је уплашио разним замршеним словима које ће морати да обавља, предао га млађем шегрту, да га овај уведе у дужности.

Максим поскочио од радости, и предао одмах Бошку две метле: једну „фину“ за чишћење дућана, а другу, брезову, „за двориште.“

— Ово су метле, — рекао важно, а затим показао још гомилу најпрљавијих крпа; — а ово су крпе за чишћење пљуваоница и других „финих“ посуда — додао шеретски и насмејао се... — Треба само да ме слушаш што ти кажем — уозбиљио се Максим и погледао га надмено, — па ће све бити како треба...

Стојао Бошко ћутећи над шегртским оруђем и размишљао о његовој примени. Све је то било нешто непознато, ново и, учинило му се, непријатељско.

— То да држиш у строгоме реду — припремио Максим, — иначе ћу те воштити... То да знаш.

Бошко га погледао са чуђењем. Шта? Ко ће га воштити?... Као талас запљуснуло га ново осећање. Њега, Бошка, најбољег ђака и коме су родитељи купили овако дивно одело, одједном да га вошти тај шегрт прљавог врата? Увреда и понижење натераше му крв у образе. Хтеде да бризне у плач. Али онда се у њему јави друго осећање сасвим налик ономе кад је седео међу сељацима и читао им јуначке песме: осећање вредности. Само сада појачано извесном решеношћу да се не да „газити“. Погледа изазивачки у Максима и насмеши се презриво. Максим га посматрао ведрим, плавим очима које нису никако биле у складу са изговореном претњом.

— Шалим се, шалим се — рекао је Максим и насмејао се.

Бошко чврсто реши да савлада вештине на које су толико полагала његова два старија друга и да, по могућности, буде још бољи од њих. И зиста, ујутру се дизао први и ревносно надносио над ципеле младога калфе. Није одмах ишло све како треба: требало је знати како се рукује са четкама, кремом и разним крпицама. Али Бошко је упорно из дана у дан све дубље улазио у тајне и размахујући четкама брзо успео да ципелама да дотле невиђен сјај. Исто тако, сналазио се и у другим врстама послова: витлао је метлом по дућану да је било дивота. Газда га са уживањем посматрао, чешкао се по брчићима и говорио:

— Лакше, лакше, мали...

Видело се одмах да у малом шегрту тиња нека ватрица.

Али Бошко није остао — разуме се — само

при томе. Он је своје победоносно напредовање пренео и у кухињу: посуђе у његовим рукама добивало је ново лице. Извештио се чишћењу кромпира као нико пре њега, а праће масних кухињских крпа, које је, не зна се зашто, било њему поверено, отаљавао је часно на понос свих другова на свету. Стара, дебела куварица, послужила се само у једној прилици шамаром: кад му је из руку клизнула велика стаклена здела...

Кад је газда видео да је Бошко способан за сваки посао и да није избегавао рад, почео га слаати муштеријама са разним стварима које су покуповале. Истина, био је то тежак посао: често пута је поклекнуо под товаром брашна, шећера и других ствари, раме му је каткад крвавило од терета, а безброј пута му је зној пробијао кроз пртени капутић. Кад би дућан затворили, падао би одмах на превет и спавао мртвим сном до ујутру кад је опет ваљало расклимати зглобове. Али при таквом послу канула је увек по која пара, а то је било за њега довољно па да заборави на све тешкоће. Сем тога, видео је да је то био шегртски посао који га није могао мимоићи, па се помирио са својим положајем.

Но од свих послова, Бошку је било најстрашније кад је морао да присуствује спуштању буради зејтина у подрум. С тим се никако није могао сложити. Ствар је заиста била незгодна. Бурад, тешка неколико стотина килограма, масна, спуштана су у подрум помоћу дебелих конопаца. Горе држала два човека конопце причвршћене за гвоздену полугу, а пред буретом ишао у дубину Бошко и пазио да се конопци не смакну, јер би у

том случају буре стрекнуло низ степенице. Под буретом изгледао Бошко ситан и мален као миш. Ужета су увек помало клизила у страну, а он би, престрашен и очајан, редовно раскрвавио прсте враћајући их уз обручеве. Изнад Бошка је висило буре огромно као брдо, тупо ударало са степенице на степеницу, потресало зидовима, задржавањем двојицом људи који су се обично за време спуштања препирали, богесали и трзали конопцима као да Бошка и није било пред буретом. Док би се тај посао свршио, Бошка би обично свега зној пробио. Дрхтао би целим телом, као да је завршио најнапорнији посао. Никад се није могао отети утиску да ће га буре једном смрвити („смрвиће ме као пиле“) па је увек устрашен и неприсебан молио молитве, изгубљен у сенци опасног терета.

Па и поред тога, кад би вечером затворили радњу, Бошко би писао кући дуга писма пуна хвале, описивао подробно варош „место са шест католичких цркава“; па колико радња има прозора и врата, какав је газда и друго. И да није било чежње за кућом, Бошко би био савршено срећан.

Али кућа је била фрулица: звала га тихим, чежнутљивим гласом. Ретка писма која је добивао од родитеља била су празнични дани, радости у сузама. Читао их безброј пута и она најлепша одвајао и чувао. Волео је, као и некад код куће, да се завлачи по таванима и магацинима крцатим робом, пуним влаге и сумрака, и да тамо проживљава речи из писама, сањарећи о некој далекој срећи. Недељом и свецем, место да потражи игру и разоноду, остајао би сам у собици, стешњеној под кровом, бубао задатке из шегртске школе, и зано-

сио се романима и песмама. Открио на тавану читаво стовариште књига које су остале после смрти газдиног брата, неког „великог господина“. Места, која би се Бошку највише свидела, исписивао је у посебне свешчице и страницу по страницу учио напамет. Било је ту књига које он никако није разумевао, али баш због тога он их је прелиставао и капао над њима, док бар нешто не би схватио.

Књиге му тако постале страст.

Другови би га питали: „Ко ти је то задао?“... Нико, одговарао би он тајанствено насмешен, поносан у себи што је знао многе ствари о којима они, његови другови, појма нису имали. Нарочито је волео да чита дела о великим људима, писцима и уметницима, и желео у потаји да и он буде велики књижевник или учењак. Почео је да прави белешке, стихове, и, не могући више издржати, прочитао пред друговима прву своју песму:

„Намргођен, ја носим мач“...

Чули они почетак песме и ударили у глуп смех... „Бошко намргођен и мач“! — говорили су му и нису нимало прикривали своје омаловажавање. И, да га осрамоте, причали професору у школи, да Бошко пева песме. Професор се зачудио и смешећи упитао Бошка, да ли је то истина. Он поцрвенео, оборио очи и ћутао. Но професор, стари некакав добар чичица, помиловао га по коси и рекао да је то веома лепа ствар што се он, шегрт, тим бави; али нека му свакако покаже. Бошко извадио из џепа хартију и пружио је професору. Сви су у разреду ућутали, очекујући тренутак да се почну смејати на Бошков рачун. Али

се преварили. Кад је професор прочитао песму и похвалио је, Бошко је хтео да заплаче од радости. То је био један од најсрећнијих тренутака у његовом животу.

Од тога часа шегртске њушке почеле су уважавати свога друга. И не само то, него му почели долазити да им саставља љубавна писма која су они слали својим девојчицама, и да их научи тој вештини. Кад се ствар прочула, почеле да долазе и калфе. И то не какве било, него калфе са поткресаним брчићима, које су ишле већ у школу играња и знале да се фино опходе са госпођицама. Њима је Бошко састављао нешто за „споме-наре“ у које би они после уносили само своја вредна имена.

Од тога часа Бошку постало јасно да је отскочио од својих другова и његовом поносу није било мере. Млади шегрт почео да живи узбуђеним и запаљеним животом. Све је страственије читао, бележио, учио. Почео је да пише дневник и да уноси у њега своја шегртска осећања, философирајући смешном памећу. Уписивао је сваки дан све што је по његовом схватању било вредно да се забележи.

„Данас сам тужан, јер нисам добио писма од куће...“

„Данас сам тужан, јер...“

„Данас сам тужан, јер...“

Или:

„Данас сам весео — тужан, јер сам добио писмо од оца“.

„Данас смо спуштали буре зејтина. Још и сада дрхћем“.

„Данас ми госпођа Тршић вели да сам „глупи магарац“ јер сам заборавио да јој донесем паприке“.

Или:

„Данас је говорио један господин, да би место цркве требало зидати школе, јер су оне корисније. Ово још никада нисам чуо! А Бог?“ ...

„Данас сам тужан ...“

*

Поред све своје радиности и способности да се снађе у свему, Бошко је био често врло сетан. Лети, кад се златан огањ блистао на сваком листу и травци, зими кад је ватра питомо мрморила у лименој пећи... Лети је сањао о шумарцима и пропланцима, о увалама и изворима. У мислима је ишао старим стазама по којима је некада чувао козе. Светли млазеви сунца били су му млада браћа, а уморне сенке дрвећа нечујна музика чије порекло није знао. Бескрајни модри лук неба, испод кога су путовали бели градови облака, био је његова сета коју је он нежно волео... Зима је била топла соба, каткад тмурна и тајанствена, каткад бела и сјајна као од сребра искован пехар. Ветрови су певали своју стару песму завејаним путевима и пустим пољима, да доцније, у пролеће, заклокоћу воде раскрављеног снега, и с крова процури. Птичице проспу цвркут, бреза се зазелени на брегу, а орач пропева на светлој ширини...

Сањарио Бошко и био замишљен.

Друговао је радије са немуштим стварима, него с људима. Као да је тражио у том свету објашњења и потврде за своја слуктења. Свако ју-

тро, пре него би газда радњу отворио, дизао се Бошко раније не само да посвршава своје ране послове, него и да слуша звук сирене на некој удаљеној фабрици. Рано, ујутру, та би сирена свирала дугим отегнутим звуком, који би се простирао преко целе ширине небеске још румене од сунчевог рађања.

Више пута би му се чинило да је њен звук бивао тужнији него обично, дубљи, негде у небу, и тада би и он био суморнији и мрачнији. А каткад би сирена засвирала високим, свежим звуком, јасно, прснула у вис као смех двојице младих другара кад се поздраве у јутру; затресла би ваздух пуном снагом као да се сам живот будио на ново стварање. Бошко би онда кликнуо раздраган, завитлао капом у јутро, на поздрав незнатим радницима — сапатницима и друговима.

Волео је да посматра модра јата ластавица које су се спремале на делеке непознате путеве, јер је осећао читавом душом да у сваком растанку има нечега његовог.

Свако јутро могао се видети мали, блед дечкић, ослоњен о зид, загледан у небо. У тој тихој ватри одмицало је време и Бошко је бродило своје далекоме циљу...

Једне недеље, остао сам у соби и повадио све своје сеоске прњице да их разгледа. Биле су то драге успомене и он их је чувао као неоцењиво благо. На крову зујала телеграфска жица чезнутљивим звуком, а сунце као спарушен сунцокрет венуло на прозору. Око њега били поређани остаци хаљина и кошуље које је понео од куће. Било је ту и шарено грличино перце које је он некада

с поносом носио задевено за шеширом. Па онда чарапе, шарене као детлић, што му их је мати исплела. Посматрао их са ганутљивом нежношћу. Одједном, из чарапе испало крупно стаклено дугме на коме је била мајсторски насликана црвена ружа. Ту драгоцену ствар нашао отац некада на вашару и доцније показивао сељанима као невиђено чудо. А мати га, ваљда кришом, тутнула у чарапу да га обрадује и да га сети у далеком свету срца материна.

То дугме оживело у Бошку старе жеље да оде кући бар на један дан, да види оца и матер, да их загрли и да се опет врати у собицу под кровом. Али то је било немогуће. Требало је много новаца, и, што је најтеже, није смео док се не наврше четири године шегртовања. А тек једна је била прошла!

Растужен, слушајући жицу на крову, тешио се: „Проћи ће то све. Изучићу занат, а онда ми је отворен свет. Моћи ћу куда год хтеднем. И какв? Изабраћу фино црно одело као што има мој газда, купићу тврд оковратник, висок и сјајан, па ципеле с дугмићима. Купићу — маштао Бошко — и штапић, с пасјом главом на врху, као што је била на камишу покојног деда, да ме виде код куће и да ми се диве. Оцу ћу да набавим нож с дршком од праве кости; мајци најфинији мирисави сапун“.

То је постала Бошкова главна мисао, и све су јој се друге морале подређивати. Почео тврдички да чува сваку пару коју је добио од муштерија за ношење ствари. Чим би дошао у собицу, вадио је кутију са уштеђевином и додавао нов

приход. Требало је много новаца да оствари циљ. Но уштеђевина је споро расла, јер је било људи који шегртској души нису никада ништа дали.

Али Бошко је био стрпљив, а пред њим су биле још три године...

Спријатељио се Бошко с једним слепим пекарским калфом, који је, иако слеп, разносио хлеб по граду и тачно знао сваку улицу и сваку кућу. Био је то већ стар човек, тих и повучен. Бошко му једном читао наглас новине и тако се упознали. Од њега је Бошко чуо много практичних савета који су му доцније у животу били од користи.

Од овог слепог човека Бошко је примио и неку несвесну тежњу за правдом људском, и слутњу да је сиромашан човек роб и патник. Нечега невеселог избијало је из животног искуства пекарева, а то је било баш оно што је Бошка привлачило.

— Мој синко, — саветовао га слепи друг, — ми, који смо лишени очњег вида, боље познајемо људе него ви који их видите... Људи се клонити — није рђаво... Истина, човек не може живети сам, мора са људима, али људи ће више зла причинити него добра... Сиромаш човек је као рањеник: где га год дирну њега заболи... Живот није весео... ја то не кажем зато што гледам у мрак... него — чујем. Ретки су дани кад чујем нешто лепо, весело... Чујем — људи траже хлеба!... Сваки дан траже хлеба, хлеба!... Увек ми се чини да стоје пред самртним часом... Невесело је то, невесело...

И Бошко се поверавао њему. Причао му о

својој чежњи за кућом и родитељима. Износио му своје шегртске тешкоће и, у часовима малодушности, тражио савета шта да ради. Искусни стари друг, који је и сам прошао таквим путем, увек је умео да нађе згодних утешних речи које су Бошка умиривале и давале снаге да иде даље својим путем.

— Све ће то проћи као ветар... Две-три године — нису ништа. Синко, очи су ти здраве, а то је само доста да се ничега не плашиш... Тек си почео да живиш. Пошао си у свет да нешто научиш; — сад ради и ногама и рукама и главом. Сад што научиш — научићеш; доцније треба радити да нешто зарадиш... Тешко је чекати на туђе парче хлеба...

Бошко упијао у себе те савете и памтио их, посматрајући слепе очи Савине како се немирно крећу у дупљама као да траже излаз из мрака. Пријало му и оно сиромаштво Савине собице малене, тесне чији је прозор био окренут у двориште, пуно празних, поцепаних сандука, конопаца и старих крпа извешаних по њему. Зид суседне куће заклањао небо, и Бошко је безброј пута механички читао почетна слова некакве фирме исписане на том зиду. Све је то одговарало његовом расположењу.

Са друговима из дућана: Максимом и калфом, Бошко се није много дружио. Максим му је био глуп, наводио га да се упозна са служавкама и потајно пушио. А млади калфа опет није био за њега — што је био калфа. Иако је Бошко и њему састављао за споменар понешто, ипак остала је некаква невидљива брана међу њима двојицом:

шегртом и калфом. Од те неједнакости — иако није било неког стварног разлога — остала у Бошковом срцу нека жаока, увреда. Испочетка је није осећао. Но сазнањем сопствене вредности, раста и она; наметала се сама од себе. Кад се пове-рио Сави, овај му кратко објаснио:

— То је отуд што чистиш његове ципеле... Али ако и сам не будеш умео да слушаш, нећеш никада умети ни да заповедаш...

Бошко је примио објашњење као ствар о којој је излишан сваки разговор: и покушавао је да се потчини стварности. Али кад је мислио да се већ и управља по њој, поглед на ципеле младога калфе и свест да су то „његове“ ципеле, будио је у њему нови пркос.

Па ипак, Бошко је био свестан да је млади помоћник имао једно преимућство које он није никада ни покушавао да оспори: док је Бошко ишао поцепан у старим преправљеним хаљинама и личио на каквог очајног скитницу, млади помоћник је имао фино одело, лепе ципеле и неколико дивних кравата...

„Кравата!“ — сенуло Бошку одједном у главу. — „Па и ја себи могу да купим кравату“...

У ствари то је било тачно. Његова уштећеви-на била је већ толика да је могао сасвим озбиљно рачунати на овакву принову. Могућност о којој није раније ни мислио, толико га обрадова, да се одмах решио да је приведе у дело.

Неколико дана обилазио он око једнога дућана у чијем је прозору била изложена кравата дугиних боја. Није имао храбрости да уђе и изрази тако фантастичну жељу. Веровао је да ће се

сви згранути кад он затражи — кравату. Међутим, кад је ушао и тихо саопштио бледој девојци жељу, она несхватљивом равнодушношћу, без речи, извадила кутију од хартије и разбацала по тезги ватромет живих боја.

Бошко раширио очи и приковао поглед за једну.

— Ову — шапнуо девојци гласом који је сагоревао од унутрашње радости.

Понео је кравату кући као светињу; пазио да се не згужва и спустио је у сандуче по дужини. После, кад је метнуо огромну катанчину на резу, уздахнуо је дубоко од среће.

Отада је сваки дан, редовно, завиривао у сандуче и посматрао са дивљењем шарено богатство, које је сваким даном, чинило му се, све чудесније сијало међу сељачким прњама понесеним од куће. Почела да га мори брига: колико година може трајати једна кравата, јер би заиста било страшно, ако оваква дивна ствар не може да траје бар десетак година. Рачунао је и бројао дане кад ће је моћи понети обешену под вратом, јер му се чинило да се је неће моћи наносити...

Негде у лето дошла у варош позоришна трупа.

Одавно је Бошко чуо и читао о позоришту, али га својим очима још није видео. Говорили му неки шегрти, да је слично циркусу, али по оном што је о позоришту знао, такво објашњење га није задовољавало. По граду су ходали некакви људи мршави, дуге косе, излизаних одела и продавали улазнице. Сав градић је забрујао.

„Само једно вече гостује славна трупа Николе Млинарића“ — лепљени су плакати по угловима.

Бошку задрхтало срце. „Дакле, позориште!? Видећу позориште! Их, што ћу умети свашта да причам родитељима кад одем кући!“...

Чим су затворили радњу, Бошко отрчао у собу, пребројао новац и нашао да има довољно да купи две карте. Раздраган, понудио и младога калфу, што овај снисходљиво и прими. Бошко се темељито умио, разбацио косу лево и десно, закрепио панталоне на колону и десни рукав, па пажљиво, држећи је обема рукама, причврстио кравату око врата. Отрчао затим код Саве, испричао му да иде у позориште и присилио га да му пипне кравату.

— А још да је видите што је дивна!...

Кад су пошли у позориште, весело трупкајући ногама, придружио им се и један бријачки калфа, кога је Бошко само из виђења знао. Имао је дугу косу, као и они глумци — Бошку је изгледало да се он због косе то вече некако нарочито поносио — коњско, дугуљасто лице и танке црвене прсте. Био је непријатан човек.

Бошко се надуо од радости као бубњић: ишао је у позориште, и то с правим калфама! Дакле положај није био за потцењивање, него напротив, многи његови другови могли су да му позавиде. Истина, одело му није било на висини, па ни ципеле ни кошуља, али Бошко је веровао да је кравата сама по себи довољна да замени те недостатке. Из тих разлога он се нарочито трудио да се она што више примећује. Са своје стране он се својски трудио да оправда указану му част што се налазио у калфинском друштву, па је започињао такве разговоре за које је поуздано веровао

да ће изненадити калфе. Спомињао је имена разних писаца и обилно се користио знањем туђих речи и латинских реченица.

Друштво је изгледало заиста збуњено толиком неочекиваном мудрошћу и ћутало је посматрајући га мргодно. Једном или два пута покушао је бријачки калфа да омаловажи Бошка. Споменуо је неке романе и погрешно навео имена писаца. Бошко га одмах исправио, позивајући се на историју књижевности. И тиме је било завршено. Бријачки калфа је заћутао црвен, мумлајући нешто што је личило на незадовољство.

У томе тренутку Бошко је био срећан. Звечнуо је разметљиво са нешто ситнине, дајући калфама на знање да и с те стране треба на њега рачунати.

Кад су се приближили „Зеленом венцу“ гостиони не баш много отменој, где је гостовала позоришна трупа, бријачки калфа одједном стао, намрштио нос, погледао у Бошкову кравату („није могуће да је није видео“ — размишљао Бошко доцније) и рекао без увијања:

— Ти, мали, да себи нађеш друго, шегртско, друштво... У тим прњама нећеш ваљда с нама... А и заудараш сав на петролеум.

Бошку се укочило грло и збуњено погледао у бријачког калфу. У ушима му задобовало, а крв се издајнички попела у образе. Застао као од ударца у теме. Његов калфа га посматрао хладно, грицкајући нокте. „Варате се ви... Нисам ја...“ — хтео је да каже, али осети како је то све сувишно, без значења; од стида, збуњен, оборио гла-

ву. На земљи, пред њиховим ногама, лежала је
гова сенка беспомоћна, црна, као разливена мрља.

Без речи, Бошко се окренуо и вратио кући.

Сутрадан, црвених очију, блед, запаљене главе, био је чврсто решен да постигне „некакав велики успех“ да свима може показати да он нешто вреди.

И отада је, не само свецом и недељом, него и по целе ноћи читао, бележио. Исписао је читаве свешнице страних речи које је сретао у читању, а нарочито марљиво је учио немачки језик да би се лакше сналазио у својој струци. У шегртској школи је важио као неоспорно најбољи ђак, и професори га често пута истицали другима за пример. Али он са свим тим није био задовољан. Њему је пред очима лебдело: бити нешто велико, бити уважена личност. Заносио се мишљу да пише романе и научна дела, да измисли неку нову врсту аероплана или славине. Одушевљавао га Леонардо да Винчи, дивио се Толстоју, обожавао Горког. Замишљен над хрпом књига, падао би у очајање да никада ништа неће постићи и плакао у осећању сопствене немоћи; да би опет, одмах из тих сумњи, понова дизао главу, веровао у будућност, и бацао се на рад.

У то време писао је кући дуга писма крцата непознатим речима, знањем које је стекао, јер је знао да ће их отац показивати по селу и да ће она бити предмет чуђења и разговора. Маштао је стално о повратку у родни крај, сада још више и јаче него раније, о даровима које ће понети оцу и матери. У таквим часовима немира и мутних жеља плануо би нетрпељивошћу и очајавао што време

брже не пролази. Завлачио се у мрачне магацине крцате робом и тамо давао маха необузданој машти.

Време је било милостиво према узбуђеној шегртској души и односило делић по делић његових патња, претварајући их у успомене, које ће му једнога дана бити ипак драге...

III

Најзад дошао је крај и Бошкову шегртовању.

Газда га позвао у канцеларију и понудио да седне. Пошто га посматрао неко време ћутећи, као прибирајући мисли за неку важну ствар, он проговори Бошку:

— Бошко... прошле су четири године!... Одоше, синко мој, а ти од оног малог шегртића пре четири године постаде калфа... Кад си тек дошао, сећаш се, Јован је постао калфа, а пре годину дана ослободио сам и Максима... Сад, хвала Богу, дође време да ослободим и тебе... Мени је мило што сте то код мене постигли... и још бих био срећнији да вас могу видети као младе трговце, како — самостално радите, како постајете угледни људи... Него, и то ће бити!...

Газда заћутао у тражењу мисли. Бошко, посматрајући га и узбуђен пред новим збивањем, помислио: „Исто овако саветовао ме и отац пре четири године“...

— Бошко, — наставио газда — ако желиш да и даље останеш код мене — јер ти си сад слободан! — а ја би волео да останеш, даћу ти пристојну платицу... Јован одлази у војску, мо-

рам узети и новoga шегрта, а ти, знаш, ваљан си дечко... био би ми најстарији... И Максим је ваљан, не могу грешити душе, али твоја глава је нешто друго... Жао би ми било да и ти одеш... Боли то кад дође време да ми одлазите, јер ја немам деце... ви сте моја деца!...

Ту доброга човека облиле сузе и он заћутао сећајући се ваљда своје младости коју је провео овако у напорној борби за хлеб.

Бошка је то све дубоко гануло. Узалудан труд газдин да се уздржи под навалом успомена и осећања — (брисао је нос марамицом, кашљуцао, сагињао се без потребе, сасвим се изгубио; из његовог понашања избијао некадашњи шегртац!) — затим она топлота која је зрачила из те сметености приближавајући их једнога другоме, стварајући домаћу родитељску атмосферу. И њему се грло стезало.

Газда продужио:

— Дакле, синко мој, ја те ослобађам... Нека ти буде са срећом... И сад се одлучи, Бошко... А за успомену ево ти ово, — и газда му пружи леп сребрни сат.

Бошко, узбуђен, прими дар, пољуби газду у руку и обећа да ће и даље код њега остати („никад нећу отићи одавде“ — помислио је) па захваљујући му на добротинствима изиђе из канцеларије влажних очију, али бескрајно срећан. Био је свестан да је пребродио тежак шегртски живот пун беде и понижења, и да се пред њим отварао широк, слободан свет.

Кад је изишао из радње, увече, отишао је у собу, сео поред прозора и загледао се у мрачно

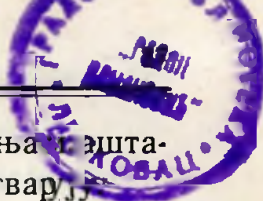
двориште. „Дакле, и то је прошло — размишљао је... Право је говорио отац да ће то све брзо проћи... И прошло је... Сад се треба спремати кући! Замолићу десетак дана отсуства... Но, доста се чекало!... Четири године!“ ...

Запалио је светлост, потражио хартију и написао кући дугачко писмо. Нарочито је истакао да је од сада „калфа и слободан човек“. Није могао одолети, а да не наброји каквих ће све лепих ствари да донесе на дар, — „нека се веселе“. У себи је замишљао раздрагана и задивљена лица оца и матере. „Ето дошао је, мајо, онај дан о коме сам ти говорио пре четири године!“

Кад је завршио писмо, угасио је светлост и понова сео крај прозора. Није могао да заспи од среће и неодређених слутња...

Но, пре него што је могао да оде кући, требало је посвршавати многе ствари: требало је пре свега нанизати бар три плате једну до друге, да би могао купити хаљине, дарове и све остало што је обећао. У свему, дакле, морао је да одложи отсуство за неколико месеца.

Полако, истрајно, с планом, он је пунио своје сандуче: хаљине најновијег кроја са два реда дугмади и разреском позади, ципеле на дугмиће и врло високих пета, кошуље ни премалене ни превелике са маншетнама које су се дале скидати, са крагном високом као у официра, а шешир са широким ободом као у каквог сликара. Био је ту и штапић од трске са пониклованом каричицом и куглом на дршку. Са тихом радошћу надносио се над ствари, посматрао их зналачки, брижљиво,

све више уверен да се његова некадашња шта-
ња све потпуније приводе у дело и остварују.

Једне недеље, кад је све било готово, решио Бошко да се обуче. Први пут откако је постао калфа у њему се пробудила жеља да покаже и својом спољашношћу да му тај положај припада у пуној мери. Кад је изишао на улицу, чинило му се да га сви радознано посматрају, чудећи се откуд то да се он одједном тако обукао.

Те недеље управо — било је то 1906 године — вршени су у Хрватској избори за бана. И као обично народ је викао да неће туђина за бана, него свога човека, и поручивао Мађарима нека се чувају. Мађари опет са своје стране нису много држали до тих народних порука, него су лепо послали свога човека од „старе лозе и племените крви“ да узме управу у своје руке. И још му дали штапину у шаке...

У таквим приликама свет се заталаса: град добије узбуђен, свечан изглед, људи се мувају улицама, стискају један другоме руке, бледи од заноса у осећању слоге и братства, шкргућу зубима од благородног беса. Омладина је вриштала као на огњу и спаљивала мађарске заставе где год их је нашла.

Власт, разуме се, чинила је своје.

Не улазећи у суштину борбе, Бошко је посматрао родољубиви бес са симпатијама. Вал општег узбуђења обузимао је помало и њега. Са извесним уважавањем самога себе, почео је и он да живи стоглавим животом улице извикујући запаљиве речи слободе.

— Живела слобода! Доле Цувај!... Долеее!...

Изненада, иза угла, јурнула на масу гомила полицајаца. На глави им се сијали шлемови са пониклованим шиљцима, у белим рукавицама, са брковима завијеним у вис.

Надмено, заповеднички подвикнуо старешина:
— Марш кући, враг вам матери!...

Заушњаци му се надули, а очима колутао бесно.

Кад је псовка одјекнула, гомила застала тренутак и заћутала изненађена. Била је то чудна, претећа тишина. Бошко се зачудио: „Зашто то?“ Није могао да разуме зашто растерују народ, који се бунио противу туђина, а они сами, полицајци, били из народа...

— Шта, не чујете!? — и шамар одјекну по лицу неког пекарског помоћника.

Бошко виде како пекару образ заигра као хлебчић и како му се глава занесе лево па десно. Лице му доби збуњено плачљив израз.

— Зар тако народ?! — завика један млад човек, али у исти мах побеже преплашено у гомилу.

Гомила је стојала мумлајући, раздражена али неодлучна. Полицајци се примицали оштрим кораком, насртљиво.

— Шта је?! Шта се чека! — гушио се од беса старешина и неочекивано почео да удара палицом по најближима.

— Не смете да тучете народ! — испречи се пред њима један човек бедног изгледа. Коса му била пала по лицу, а глас га издао од љутине.

Без речи, бесан, удари га старешина у лице. Човек трже главу уназад, подиже руке у вис, занесе се и паде свом дужином. Бошка спопаде не-

познат ужас пред призором. Али већ следећи тренутак доби и он снажан ударац у браду да је одлетео као перце у јарак пун прљаве воде и блата. У првим тренутцима учинило му се да је то само страшан, свиреп сан којег ће нестати. Али бол у лицу, захуктане појаве у шлемовима чији су кораци одјекивали оштро неком увредљивом бахатошћу која је будила мржњу, он схвати да је то све заиста стварност неповратна, непоправљива. На себи виде крв и блато. Осети се понижен, погажен и србца букну у њему. Ископрца се из блата и подиже главу. Управо му се приближавао један од полицајаца. Бошко, заслепљен мржњом и јарошћу, скупи сву седамнаестогодишњу младост и сав понос у силовит налет. Али већ следећи тренутак он се сломи. Његове мишице још неразвијене, груди које су се тек почеле ширити, сломиле се у рутавим рукама човека с бичјом шијом. Притиснуо Бошкову главу у блато и прибио га коленима за земљу као црва. Младо тело почело да се копрца последњим напорима, али узалудно. Убрзо се умирило без гласа, с устима пуним земље.

Кад је дошао к свести још су били на истом месту, а Бошку се чинило да је већ прошло много времена. Нису чак, изгледа, ни приметили да се онесвестио. У тренутку схвати положај, и као да се нешто откину у њему: осети да му је отето нешто свето, драгоцено без чега живот никада не може радости имати, и он, још лежећи на земљи, заплака, побеђен и без поноса.

IV

У полицији су их испитивали и брижљиво бележили њихове одговоре. Бошко се није ничега

сећао нити је могао да мисли о свима оним стварима о којима су се распитивали. Њему је у глави тутњало и кључало толико да је сваки час мислио да ће се срушити. Било му је савршено свеједно шта ће с њима бити, куда ће га одвести. Осећао је само потребу да ћути, да се негде склупча у каквом углу.

Па ипак кад га гурнуше са осталима у некакву пространу, подруму налик просторију, њему се учини да га спустише у гроб. Тешки, оголели сводови савијали су се одмах изнад глава као да су stoleћа носили на плећима. Зидови испрљани, ишарани, влажни, под испроваљиван, прозорче обезбеђено тешким гвозденим шипкама. У полу-мраку примети још неколико људи, и зачуди се да у тој рупи има још неко жив. Збуњен, застао је тренутак и рекао „добар дан“. Место одговора неко се насмејао. То га још више збунило и није знао шта треба да уради: да ли да седне негде поред зида као и остали, или да из некакве пристojности остане на ногама. Ипак реши се и седе на под леђима ослоњеним о зид. Посматрао је људе на чудноват начин: видео је само појединости лица: или нос, или браду, или бркове или косу; слушао је њихов разговор или тачније знао је да разговарају, али никакав мисаони рад није пратио његову радњу: гласови су остајали само гласови без садржине, налик брујању; лица само слике без икаквог значења. Имао је смешно осећање: као да је седео на вртешци: хаотичан низ најчудноватијих осећања витлао се у глави и притискивао мозак и очне капке; желео је да се занесе у некакав сан после кога би нестало свега и он се

опет пробудио у навикнутом ритму живота. Али, дубоко испод тога хаотичног врења, осећао је потмули бол, тих, без жестине, но дубок и нераздељиво везан за цео живот, за сваку његову и најситнију радост.

То што се одигравало у његовој запрепашћеној души схватио је некаквом другом свести готово опречном и недохватљивом разуму. Кад је хтео да је схвати и разуме на обичан начин није могао да ухвати њена стања, није налазио речи, изражајних могућности, него је прибегавао широким сликама и догађајима... Чинио се сам себи као какав запуштени кућерак, брижно закованих прозора и врата, притиснут влажним сенама, поред кога је одједном зафијукала бура, силом растворила врата и прозоре и затресла убогом грађом из темеља. Ничега није било чега се хладни језик ветра није дотакао, облетао око њега, завртео га и понео котрљајући. Бошка на махове савладао ужас: мислио је да ће морати викати, бежати некуд да утиша у себи тај урнебес; на махове чинило му се да се мора бацити на земљу и, срушен у себи, у осећањима, без воље и снаге, плакати у сав глас. У очајању подигао је поглед до прозора. На прозору су се нихале некакве грање танке и неприродне, а сумрак се спуштао и затварао видик.

Но мало по мало у њему је почело да превлађује осећање осамљености и пораза. Душа се била предала, отворила све своје и најтајније преградке и ћутала потресена. То су били тренуци рађања: у таквим ћутањима понова се искивала Бошкова судбина и добивала ново обе-

лежје. У таквом осећању, људи око њега постали му ближи а њихов удес сроднији његовом. Почео је да их посматра и слуша; сад је тек почео да их разумева, и зачудио се: као да су говорили из његове душе! Бунили су се, гневни, без страха са одлучним уверењем да ово што је с њима учињено није достојно човека. О они су били притешњени, обесправљени, погажени! Њихова срца одјекивала је у његовој души болном радосћу као да се дигла у његову одбрану. У њему се рађало нешто светло, силно и тужно у исти мах. Близина тих људи сапатника постала му јасна и топла. Слушао је сваку реч и чинило му се као да је свака била упућена његовом ојађеном срцу да га утеши и охрабри.

— Где је слобода, браћо? ... говорио је један просед човек мирна, тужна погледа. — Где је? ... Не мислим ја на слободу коју ми може дати или одузети један Векерле или која друга псина, — то није слобода, то је њена сена! — него на слободу као основни принцип живота... Али ње нема... Нема је, јер је нема у основи наше вајне културе... разумете... у основи културе... Јер кад би је тамо било не би требало декрета о њој... Но, шта је основа наше културе?

Човек се смркао и ћутао готово једну мину. Сви су ћутали у очекивању. Дигао је главу и уморно, готово са гађењем и досадом наставао даље:

— Њена основа су точкићи... да, најобичнији глупи, смешни точкићи... Не верујете?... Но, добро. Реците ми шта је сат?... Пазите колико он тиранише човека, колико га прогони, колико

га понижава!... Зар та савршено празна и неплодна справица не одређује време колико смете бити срећни, колико радосни, колико тужни, колико своји, колико човек?... Зар вас она не граби за кику већ од раног јутра и држи вас цео дан, тресе вас за врат, пожурје ваше кораке и ви треба да поскакујете по заповести те идиотске справе као какво дериште!... Авај, беднога човека, беднога живота!... И тако све у знаку справе са точкићима — цео жевот. Где је ту човек? Какав човек?... Зар је то човек коме сама реч „гроф“, „пресветли“, „тајни дворски саветник“ или „полициски префект“ убрза дисање и озноји дланове? Каково очајно схватање!

Човек некако чудно подиже руке у вис и још их чудноватије спусти. Као да су саме полетеле горе и изнемогле вратиле се натраг разочаране. Његове очи тужне, споре постадоше укочене са изразом од кога Бошка подиђе језа. Сви су ћутали као пред некаквим открићем кога су сви дубоко схватили и осетили да им је за њега судбина везана. Најзад јави се један потмуо глас.

— Да није хлеба — све би било лакше... Овако, хлеб је све...

Сви погледаше шта ће одговорити човек са тужним очима. Он, неочекивано брзим покретом замрси косе, нешто неразумљиво промрмља, па онда гушећи се речима процеди:

— Јест... Али право на хлеб има само човек... Остало не треба да живи...

Чинило се као да сви задрхташе у томе тренутку. Бошка подиђоше жмарци од неке необјашњиве страве. Затим, сви су дуго ћутали. Про-

зор са гвозденим шипкама све је више ишчезавао на тамном небу, лица су још личила на бледе пеге које су се полако тањиле и нестајале у мраку. Негде се чуо звекет гвоздене полуге, као да су некаква врата затворена.

Неко уздахну и прогунђа:

— Затварају, затварају... Човек је опасна зверка! Хахаха...

Смех је чудно зазвучао.

— Најбоље је увући језичину, па ћутати, — примети нечији глас и, пошто поћута мало као очекујући одговор, додаде: — Но, зар није тако?... Где се ми, дођавола, можемо борити противу бечке и пештанске силе?... Док нама пуцају главе, други се...

Пре него што је завршио реч, прекиде га онај што је о сату философирао:

— Да, тако... нема смисла!... Него седи на миру и глођи добачену кост, грађанска душо... рађај туберкулозну децу... и слушај господаре из Пеште...

— Ја немам деце...

— Но, тако нешто!... „Немам деце“. Не разумеш ли ти, човече, шта ја лајем?...

— Ја само кажем, не треба се бунити... Ви сте друго — социјалисти...

Наједном један нов, срдит глас:

— Сад, пошто су вас притегли, љубили бисте им skut... и сад мудријашите као баба...

— Ви извините, ја ничије скуте не љубим, а ако сам опрезан човек, то није на одмет...

— Добро, добро... а чиме се ви занимаете, опрезни човече?

Упитани је ћутао као да је размишљао да ли су те речи биле умесне и треба ли уопште на њих одговорити. Потом рече:

— То ако хоћете да знате, могу вам рећи: Ја сам Иво Крпан. Примам месечну плату као — чиновник. Посао мој није тежак, а живим господски... Ми купимо смеће по граду... тојест купе моји момци, а ја идем пред колима и само — звоним.

— Тако дакле!... И сад ћете то место изгубити, јер сте викали: „доле Цувај!“ Градски капетан Миклас казаће: „с том губом напоље“ и наредиће неком од слугу да вам дуне у фрак! Ха?...

Крпан није одговорио.

— Знате ли ви, Крпане, зашто сте на свету? — упита га исти глас. — Да ли сте икада о томе размишљали?...

— Па рекао је човек зашто је на свету, — добаци неко и злобно се закикота.

— Нисте, дабоме — продужи онај. — А и откуд би! Ваш добри жупник вас је учио да будете покорна слуга божја, да се ударате у груди и кукате над греховима својим... Учили су вас, даље, како се звоно држи кад идете пред колима, какву титулу има граф Миклас „велеможни“, „пресветли“, „поглавити“ или „премилостиви“... учили су вас... ама, свачему су вас учили само не слободи... Ви ни сами не знате зашто сте викали „живела слобода“...

— А чиме се ви занимаете? — упита Крпан. Глас му је био неочекивано оштар и подругљив.

Сви као да се изненадише Крпановом питању. Упитани проговори једва чујно:

— Ничим...

— То ти је слаба шаржа, — закликта Крпан, јер му се очевидно допала сопствена духовитост.

— Боље је бити и ништа, него роб — јави се један нов глас.

После тога опет су сви заћутали. Бошку се учини као да се, после ових речи, сва лица смркоше у срдиту гримасу. Све то што је чуо, било је за њега крајње ново и занимљиво. „Какво ли је срце у ових људи?“ размишљао је „и шта они хоће“... Имао је осећање као да они сви нешто знају о чем он још никада није чуо и да је то што су знали морало бити нешто велико и ново. Њихове речи одлучне, тамне, недоречене имале су драж новине и узбуђивале Бошкову машту. На тренутке му се чинило да путује са познатим друштвом у некакву опасну и непознату даљину за коју су потребни храброст и занос. И у том топлом одушевљењу да су му заиста наредили да се изложи каквој опасности он би то без размишљања одмах учинио.

V

Споља, кроз прозор, просу се мрља мутне светлости. Људи су седели замишљени. Онај што се љутио на сат, подиже главу и, као да га сад тек примети, погледа у Бошка.

— Шта је с вама било, младићу?

Бошко хтеде да одговори, али га глас издаде и он запишта само нешто неразумљиво гласом ситним као да пиле запијука. Но одмах се искашља љутито и понова одговори:

— Тако... низашта... Па пошто је некако нарочито разгледао слој длан, додао: — Слобода...

Био је веома задовољан што му је на ум пала баш та реч, коју су и они често спомињали. И зато храбро подиже очи и погледа у човека.

Онај се диже и седе поред Бошка.

— Ја сам Јован Марић, типограф — рече, огледа се око себе и наслони леђима на зид. — Шта, и ви сте демонстрирали данас?... Но, то није ништа... пустиће вас сутра... А тукли су вас? — упита после краћег ћутања. — Кржави сте...

На речи „тукли“ и „кржави сте“ Бошку дође да заплаче и да се изјада. Но ћутао је оборене главе.

— Држите се само храбро, — продужио Марић, — човек не сме да клоне.

Бошко са страхом погледа у Марића. Он је, смркнул, гледао преда се и продужавао даље:

— Чудновато како људи још слабо схватају шта је слобода... Све им је прече од тога: и полагај и титула и орден... А кад би знали...

Марић је говорио као да говори човеку за кога чврсто верује да га овај разуме. Бошку то било пријатно и слушао га пажљиво. Марић се жестио, каткад је кркљао речи као да се гуши њима, тресао је главом и шкргутао зубима. Од свега једино су му очи биле мирне; али иза те мирноће Бошко је осећао ледену свирепост. Од тих речи и страшних претњи, Бошку почело бити непријатно. Осетио је одједном иза свега тога беса и срџбе немоћне људе, сиротињу неразбориту и зловну. Није ту било ни трага некаквом витештву, некаквој презривој хладноћи решеној да истраје до последњег драма снаге. Било је ту, истина, нечег жестоког, нечега смелог, али нечега

несталног и неиздржљивог. И коликогод је мало пре желео да разговара с њим, сад осети жељу да Марић престане. Обузе га необјашњива жалост: постаде му жао тога Марића што је изгарао у ватри и одушевљењу, и не слутећи колико је бедан у тој својој прљавој кошуљи, поцепаном капуту и поквареним зубима; ражали му се над свима тим људима што су седели ћутке или лежали, јер му се њихова срџба учини смешна а они страдалници и бескорисне жртве.

Осећања жалости, немира, понижења и стида смењивали се у њему и падали на свест оловном тежином. Запао је у неку врсту грозничавог сна који је био сличан јави; чинило му се да чује однекуд један глас (да ли је то био Марић, Бошко није знао) час болан и огорчен, час љутит и претећи. Тај глас коме није нико одговарао, сам у дубоком мраку, под старинским зидовима, имао је нечег што је Бошка страшило. То је био бол људски који није могао да спава, него се дизао ноћу и лутао над заспалом земљом. Глас је говорио о људима који нису имали коре хлеба, тражио је правду и једнакост за све људе, тражио је братство и срце за бедне и одбачене, јецао је, молио, преклињао. Чуло се стењање, уплашени повици... Одједном Бошку се учинило као да је јасно чуо глас своје матере: „Бошко!“... Пробудио се из мучног сна са теретом тешке жалости, и слушао. Ништа се није чуло. Сви су спавали дубоким сном, светлост испред прозора била је угашена. Испружио се понова на тврдом лежишту и са предосећањем црних слутња, савладан неразмрсивим осећањима, он је заплакао.

Сутрадан, кад се пробудио, сви остали су већ разговарали одавна, а сунце је поигравало на оголелим зидовима. Лежао је још неко време претварајући се да спава, јер му је било непријатно. Мислио је на газду, на радњу — претурао је по глави разне мисли. У њему се будио некакав потмули бес на људе, на затворе, на судове — и на самога себе. Желео је да се освети целоме свету, да све слисти на земљи и да тако утажи бол који га је пекао. У мислима се одметао у хајдуке и из бусија затирао мало по мало људски род. И управо кад је са највећим уживањем отсецао главе, отворила се врата затвора, а на њима се појавио тамничар. Прозва неколико имена и међу њима и Бошково. Бошко скочи хитро као петлић и у два скока нађе се код врата. Не осврћући се на оне који су остали, он пође за тамничарем. Тамничар их заустави на крају ходника, поред заходских врата, и нареди им да сачекају. Потом уђе у канцеларију. Пошто прође неколико минута врата се понова отворише и на њима се уз тамничара указа и достојанствено лице полициског старешине. Старешина размота некакво парче хартијице, прочита имена и рече им да сад могу ићи „шуге једне“ и „нека вас ђаво носи“.

Кад се нашао на улици, изван затворских зидова чудновато пространој и светлој, Бошка спаде неочекиван стид. У први мах хтеде да се завуче негде у нечије двориште међу старе сандуке или дрва као прогнаник или бегунац и да тамо сачека ноћ, па да онда оде кући. Али није се имало где сакрити: све су то била уредна грађанска дворишта чиста, чврсто ограђена и непријатељски ра-

сположена према сумњивим лицима. Покушао је да очисти одело, али ни то му није пошло за руком: било је пуно блата које се ђаволски упило, местимице поцепано и згужвано потпуно као у каквог скитнице. Понова га спопаде гнев и то му даде снаге да пође. На звонику је управо одбило подне; врело сунце је сметало очима и изазивало непријатна осећања. Издалека, у дну улице, угледао је радњу и нешто ледено га текнуло у срцу. Кад се примакао, радња је већ била затворена. „Отишли су на ручак“ — помислио Бошко са некаквом одвратном досадом при сећању на врућу супу, тањире, звектање ножевима и кашикама. Брже боље се успе дрвеним степеницама под кров у своју собу; поглед на познате ствари ублажи у њему огорченост. Пресвуче се и уми. Пошто је неко време стајао посматрајући око себе и питајући се „шта сам хтео, шта сам хтео?“ иако није ништа хтео, реши се да оде пекару Сави, верујући да ће тамо наћи охрабрујућих мисли и савета који су му сада били потребни.

Затекао је Саву где седи на свом уобичајеном месту на клупи окренут прозору, држећи штапић у руци и клатећи га тамо-амо као да је одржавао какву равнотежу. Сава га познао по кораку и довикнуо му не осврћући се:

— О, где си ти?...

Бошко ћутке сео према њему, уздахнуо и подбочио главу.

Савине следе очи се узнемириле и ваљале као два мутна вртлога, а лице добило онај напрегнут израз какав се примећује обично код слепаца. Бошко му све испричао укратко, увређено, љутито.

Било је у том причању претеривања каква се увек јављају код деце када немају довољно речи да изразе своја осећања и када им се чини да нису довољно задивили својим излагањем. Било је ту огорчења које још није било начисто само са собом, осећања неправде још мутног и не довољно одређеног. Сава га слушао мирно, клатећи штапић, па пошто је Бошко завршио, поћутао извесно време. На његовом лицу се видело да је већ знао што ће одговорити Бошку, али није хитао, јер му је то све било одавно познато и могао је још и да дода Бошковом причању можда и тежих ствари. Савина мирноћа Бошка озлоједила. Очекивао је да ће се Сава с њиме сложити, да ће лузити песницом о сто у наступу оправданог гнева, да ће тражити начина и меру како да се нанесена неправда исправи или бар ублажи, да ће се сажалити на Бошково страдање, да ће најзад схватити то као страдање; — а оно ништа; ћутање без краја и конца.

Сава набрао обрве, престао да клати штапићем и чудним, укоченим покретом окренуо се укосо према Бошку и тихо, готово снужено рекао:

— Окани се ти тога... Не петљај се... Сила је сила...

Нечега безнадног, беспомоћног било је у тим тихим речима изреченим мирно без колебања. Као кад се леденице откину с крова и падну на земљу: прсну и све је свршено.

Бошко га посматрао у недоумици. Осећао је као кроз маглу како се буде у њему два различита осећања: једно које је жалило — кога? — није знао. Можда себе, можда Саву, можда дру-

ге људе. Али оно је било такво да је могао одмах заплакати. Друго, које је било пуно мржње — на кога? — није знао. Али и оно га је толико закупило да је хтео да зашкргуће зубима и да проспе најгадније речи. Није могао дуже да издржи, скочио је и отишао. Дућан је још био затворен. Ослонио се на врата натмурен и раздражен. Није никако могао да схвати такву покорну равнодушност, такво мирно примање ствари које су по његовом схватању биле управо ужасне. Али људи који су поред њега пролазили, хитали су да не задоцне на ручак. Све се кретало уједначеним ритмом свакидашњег живота довољно снажног и широког да се не зауставља на појединостима ма како оне изгледале важне и велике. Шта је могао ту да значи један наљућени трговачки калфа ослоњен о зид? Смешно... Нешто од те стварности као да је допрло и до Бошкове свести. Учини му се чак да на тим равнодушним лицима чита незадовољство што је већ пуштен из затвора и као да га је требало тамо још мало „намецати“. Са тим новим осећањем које се тако неочекивано јавило, он се реши да не оде у радњу. Успе се у свој собичак под кровом и обучен леже на кревет. „Шта се то све са мном десило?“ мислио је посматрајући како се шета једна мува по косој таваници. И за чудо одједном му сву пажњу закупи та мува. Она је ишла лево-десно, стојала и трљала ножицу, размишљала нешто важно, и опет настављала своје шеткање. Кад је одлетела, Бошкове мисли се прекидоше и настаде извесна празнина у глави. Лежао је тако дуго. Доле, приземно, зачуо је лупу. „Отворили су радњу“ — помислио је и мисли му

почеле саме да иду као неким већ утврђеним током: замишљао је белотрепавог шегрта Павла како откључава старинска дрвена врата и извлачи заворе са познатом лупом; како газда застаје тренутак пред отвореним вратима, огледа се лево и десно као да пита „е, хоћемо ли?“ и како улазе у радњу: први утрчи најмлађи шегрт, па онда калфе, а на крају газда полако, важно, кашљући без потребе. Замишљајући њихова лица и рад у коме је он био одсутан, обузе га некаква тиха туга: „Да сам умро исто би овако после моје смрти радили: чула би се лупа, газда би застајао на вратима и све би било на длаку исто; нико не би питао: где је Бошко?“ ... Дигао је руку и посматрао плаве жилице, ширио и скупљао прсте. Потражио је опет муву на косој таваници, али је није било. Кроз четвртасто прозорче на крову улазила је стидљиво жута разводњена светлост. Телеграфска жица на крову зујала је тужно као бесконачан одјек некакве непознате и тихе жалости. Све је било око њега додирнуто нечим бедним, измученим и без циља.

И противу воље дигао се и стао насред собе. На вешалици је висело његово ново одело поцепано и упропашћено. „Сад је готово и са одласком кући“ — помислио је у неком тупом болу, и у њему се понова поче да развезује срица: „Убићу некога од оних гадова!“ прошапутао је, осећајући у исти мах да то неће учинити. Али било му је пријатно изговорити тако страшне речи. Механички је разгледао панталоне; мисли су му биле на другој страни: „Зашто је то све било? Зашто је је то све тако?“ И као одјек јави се друга мисао

мучна, без одговора: „Па овако се не може живети!“ ... Одједном метну панталоне под мишку, забаци руке на леђа и замисли се: једна мисао му постала све јаснија и јаснија; чак као да се обрадова нечему, лице му се озари: „Да, убити се!“ — рече шапатом, и као да одахну од некаквог терета.

И што је даље размишљао о томе „решењу“ — како га је назвао — све је био поноснији на самога себе, на своју решеност, — и смисао живота одједном добио некакав други ослонац, отмен, несвакидашњи и стваран. Сети се Савине покорне „посусталости“, мрења са животом „какав је да је“, упореди себе с њим и нађе у свом ставу нечега мудрог, јуначког, што је несумњиво могло да посведочи његову вредност. Али онда се сети мајке, њених тужних очију и мршавих посусталих руку: Шта је она крива да је овако ражалостим? Зар после свега очекивања и свих обећања да јој јаве: „Евице, друго, син ти се убио!?“ Бошко се запрепастио, а грло му се стегло од саме помисли на мајчин јаук, бусање у груди и кукњаву по селу. Сагнуо се као под теретом и стојао у несносној недоумици: живот је опет искрсавао пред њим непобедив, страشان и замршен, и није видео никаквог излаза из тога вртлога. Стојећи оборене главе, слушајући жицу где зуји, осети како му се у глави рађа једна друга мисао исто тако страшна и како долази упорно се пробијајући, чак и противу његове воље. Кад је постала јасна, Бошко умало гласно не заплака кад се јавише страшне речи: „Мајко, зашто ниси већ умрла?“ ... Подигао је главу и укочених, бескрајно болних очију посматрао делић плавог неба и понављао страшне речи:

„Да, зашто ниси...“ и болно зачуђен додаде одмах у неком свирепом пркосу самоме себи, нечему што му је дало живота, нечему што је хтелo да га сломи: „Ето, докле сам дошао!“ ...

Био је блед, усне је чврсто стиснуо да не задршћу. Дуго је тако стојао грчевито држећи панталоне, загледао у плави четвороугаоник неба, занесен, без мисли док сумрак није почео да пада... Стресао се од некакве унутрашње хладноће, и као да се пробудио из дубоког сна. Ноге су му биле укочене и болеле га; глава је била тешка, без мисли, као наливена оловом. Помакао се споро, круто као какав аутомат, учинио два-три корака дужином собе и опет стао: „Шта да радим, шта да радим?“ — питао се у тихом очајању осећајући у себи бесконачну, мрачну пустош и бесмисленост живота... Реши се да опет оде Сави, и одмах пође вратима. Примети да још држи панталоне под мишком, разви их и обеси на вешалицу. Али у исти мах осети несавладљиву досаду, умор и тупост; леже обучен на кревет и одмах заспа тешким сном.

VI

Потресен новим и непознатим осећањима, опчињен нејасним слутњама које су га чудно узнемиривале, Бошко није примећивао како је време брзо пролазило. Радио је свој редован посао савесно као и раније, само са некаквом нестрпљивом журбом као да је хитао да не задоцни некуд. Људе је избегавао, није никуд излазио, читао је и седео замишљен. Често је вадио хаљине из сандука, које

су још једнако биле згужване и прљаве, пажљиво их посматрао, размишљао нешто и опет их понова бацао у сандуче. Лице му се ушилило, а очи добиле непријатан сјај. Уопште у њему се одиграло нешто занимљиво: све је било у њему у грозничавој напетости као пред некаквом великом одлучном акцијом, ни на чему се није дуго задржавао, све му се чинило привремено и сувишно, лако се љутио, маштао бесмислене и немогуће ствари, потцењивао је своје способности и падао у очајање. Одевање је био занемарио, није се шишао ни бријао и изгледао као испосник... Дуге препирке које је водио са Савом нису доносиле никакве користи. Показало се одједном да сиромаш Сава није био више дорастао питањима која су Бошка занимала, да се чак збуњивао, муцао и љутито прекидао разговоре. Бошко се зловољан враћао кући и настављао сам за собом расправе често ни сам не схватајући шта заправо хоће.

У таквом душевном расположењу, Бошко изненада добије писмо у коме је отац саопштавао да је умрла мати. Тешким, чудновато тачним сељачким речима описивао је отац последње тренутке материне, не остављајући ни трага некој макар и најнеоснованијој нади. „Нисмо те хтели звати, сине, претужно би било“ — стојало је у писму. У први мах Бошко је био у недоумици: да ли је то све истина? Чинило му се да тако велика ствар не може одједаред доћи. Али пошто је понова прочитао писмо, болна стварност је све јаче избијала. „Дакле, све је свршено“ — рече гласно као да је хтео још једном да се увери. „А виђење, а дарови, а радост?“... Сузе саме од себе

наврле су на очи и капале на разастрту исписану хартију...

Бошко је склупчао своје болове, као некада прњице у завежљај, и заћутао. Знао је да је све узалудно и да се више ништа не може изменити. И небо је било, чинило му се, неосетљиво за његове чудновате и неодређене тежње као и људи.

Срце људско је као дечја свиралица што пишти негде у ливадама у вреле летње дане док облаци изнад њих хитају безбрижно; срце људско је тиха ватрица што сагорева подједнако и у плачу и у радости: ојаћен, Бошко је полако заборављао да има родитељски дом тамо негде у Славонији, међу сеновитим шљивицима, да има тамо и један гроб за кога беху везани сва његова детиња радост и сва његова надања. Чинило му се да је безимен и без рођења постао из времена које је вечно и без постанка, и да тако лебди у бесконачности, над мртвим водама, тужан и неупитан ни од кога.

Вратио се понова књижи и удубљивао у њен чистији, узвишенији свет, испредајући из њега основу за један честитији живот. Живео је са лепотама и истинама великих духова које су чекале да их зовне каква честита душа па да сађу у живот и да га оплоде својом лепотом и мудрошћу. Уморан и испаћен веровао је у тај лепши свет свим жаром младога срца, бежао је тамо где се чула топла нежна реч утехе која није тражила прегарање, јер није имао више снаге за то; тамо су, најзад, све лепоте и радости биле сталне, вечне а неке као оне у животу: варљиве, слабе, колебљиве. Заносио се песништвом Ракића и Дучића, јер

му се чинило да се то он јада са позајмљеним божанским речима у ћутљиво небо, у бесконачну тајанствену вечност...

Разуме се, Бошку није било дато да живи само таквим животом лепе поезије као каква зачарана принцеза; да се предаје своме болу и да терет свој олакша блиставим стиховима. Он је морао да ради, да тргује, да придобија муштерије излазећи на сусрет њиховим немогућим жељама; требало је имати хладну и бистру главу, бити насмешен умиљато, — једном речју живети тим животом иако му је он доносио бол и понижење. На газдине приговоре морао је да се шиша и брије и да уопште пази на своју спољашност. Захваљујући наслеђеној жилавости и отпору далеких, можда хајдучких, предака који су умели да за честиту реч умру на коцу, Бошко је умео да буде храбар и преображавао се на делу. Осећао је каткад потребу да се запени у физичком раду, у вашарској гужви и јурњави. Био је неумољив према шегртима, вртилао их као ђаволчиће, смећећи се при помисли да га они, кад су насамо, оговарају и псују. Постао је готово суров и према Максиму не штедећи га ни тренутка истицањем своје надмоћности. Глас му је постао оштар попут метала, покрети понешто дивљи и силовити као да се никада неће зауставити. Постао је одједном зрео, самосвестан, свој; развио се у младога човека који је храбро али са извесном мржњом гледао у живот...

После дужег времена отац је послао Бошку и друго писмо. Бошко га примио са потајним страхом. Но одмах се сетио да се нема чега више да плаши, па га отворио мирно, пословно као што је

отварао пакет каквој радозналој муштерији. Из писма почеле да капљу очеве речи троме, смирене као да их је откуцавао њихов стари часовник с кукавицом. „Еј, сине — стојало у писму — заборавио ти нас (Бошко није оцу одговорио на оно прво писмо) као што се заборављају лањски снегови. Закукала кукавица на нашем дому: умре мати, а ти заборави... Чекам свој суђени дан као паћеник и плачем тужно, јер немам никог да ми очи заклопи на самртном часу... Ти опрости мени староме оцу што те нисам никада обишао. Сиротиња нам је руке одузела, сине, па нисмо могли душом да дахнемо. Она, покојница, Бог да јој душу прости, плакала је што ти пакета није могла да опреми, ни колачића са грожђицем да испече... Не љути се, голубе мој, на нас јер ми нисмо криви били... Не љути се, не љути се, рођени мој... Збогом...”

Бошко му одмах одговорио: одабраним речима из свога речника, закукуљеним у нејасноће, са задовољством се откинуо од свакидашњице. Писмо је испало како је желео: тамно, озбиљно, суморно. Кад је бацио писмо у поштанско сандуче, осетио је како се још јаче откида од свега онога што је сачињавало његово детињство, као и са жељама које су му још недавна биле свете.

Целу годину отац се није јављао. А кад му је понова писао, саопштио му је вест чудновату и невероватну: имао је намеру да се жени. Његова одабрана била је, према његовом писању, жена смерна и крепосна, исто тако удовица као што је и он удовац био, само иза трећег покојника. (Истина, један је погинуо у тучи). Између осталих врлина које је отац набрајао нарочито се одвајала што

је крепосна жена умела да баца угљевље и да скида чини са опчињених. „Самохран сам — писао је он, као да је оправдавао свој корак — нема ко да ми опере и сашије рубине“. Сем тога будућа жена му је приводила кћер из њеног трећег брака, „девојку мирну као јање, мало грбаву и разроку“; доносила је још у мираз „двадесет јутара оранице“ и ормане „пуне као шипак“.

После ове вести Бошко се чудно сневеселио. Постало му јасно да га сад више ништа кући не вуче. Док је раније било ипак неке далеке наде да ће се кад било једном вратити, сад је као оштрим ножем изрезана из срца и та последња нада. Неочекивано га заболело: учини се сам себи као некакав уклету путник који бежи од самога себе, од своје младости и од својих успомена. Слегла му се на душу туга и немоћна жалба. Почеци сазнања животних истина почели да остављају свој траг у светлости очију, мукло запаљеној. Сад му је било савршено јасно: сазревао је у тихој сриби, у бесу који је привидно ћутао, борећи се за хлеб упорном и смишљеном одлучношћу.

У њему су се, стварно, сабирале чињенице немилосрдно и непосредно, и каквој материној мазе изгледале би као проклетство. А Бошко је слутио да га чекају још нова сазнања; па ипак, решен свега што би га могло заболети — тако му се чинило — смело је носио у неизвесну будућност своје срце слепо верујући пркошљивој младости...

VII

После две године Бошков газда почео одједном да болова од неке непознате болести. Коп-

нео је из дана у дан и постајао замишљен. Његова мати — која је желела да јој се син ожени, јер је остао нежењен — кукала је над његовом бољком и звала многе лекаре. Но они, изгледа, нису могли да му помогну, него препоруче старици да сина пошаље у санаториум. После тога, наравно, Бошко је постао главни стуб у радњи: послови су тражили своје; с друге стране, требало је тежити и сироту старицу, која је, и сама прикована слабошћу за искрзану наслоњачу, кашљала тешко, бројећи досадне дане и ноћи, мислећи на сина, све мање веровала да ће моћи сачекати дан кад ће јој унуче писнути у кући. Сналазити се у свему у то време могао је заиста једини Бошко.

После извесног времена, газда се вратио из санаториума осушен као трлица, блед, са чудноватим погледом. Посматрао је радњу са страхом у очима, обилазио магazine брзо, трчећи и стојао замишљен у каквом мрачном углу. Сви су се почели чудити његовом поступку, шапутали о њему којешта и помало га се прибојавати.

Једнога дана нашао га Бошко у подруму где стоји замишљен са капутом упола свученим. Кад је приметио Бошка, покорно оборио главу као ђачић и навукао капут. Бошко се претварао као да није видео његов чудновати положај, и рекао му да треба извршити извесне набавке сирћета.

Газда се тргнуо и отскочио корак натраг.

— Шта наручити? Зашто?... Не, не... радије ћу сазидати кулу на шест спратова; а на врху куле, на самом врху да се окреће као на стожини, — биће моја канцеларија... и твоја. Не знаш ти... али мене прогоне! Знаш ли ти то? Да, про-

гоне ме и хоће да ме убију... Него знаш шта? Закуни се да ћеш ми бити одан!

Бошко га посматрао престаашеним погледом и није могао да проговори.

— Закуни се! — зацвилио газда некако ситно као дете (Бошко се стресао) а лице му се набрало на плач. — Ти знаш да немам никога... само матер. А мати седи на бисеру и путује... путује... Не могу да је дохватим... Хоћеш ли се заклетити? — упитао га понова и сав се некако погрбио.

— Кунем се — рекао Бошко сав дршћући од страха и чуда.

Газда га затим пољубио у чело, свечано, као да је вршио обред. Потом наставио шапатам:

— Пази, сваке зоре... да, да, у цик зоре!... они обилазе око мојих врата. Тапају тихо (ту се он погрбио, испружио руке напред и корачао опрезно, мачјим кораком, тамо-амо) шуљају се као зверови, фркћу на нос: фффф... и хоће да ме убију... Али ја сам измислио страховиту замку! — завикао и сав уздрхтао од чудновате радости. Очи му се напуниле сузама.

Дан-два доцније газдина се болест нагло погоршала и морали га силом одвести у болницу за душевне болести, где је, одмах идуће ноћи, умро изгребена лица. Ни стара није дуго живела иза сина. Умрла је после месец дана мирно, нечујно.

Положај се изненадно изменио. Почели долазити некакви газдини рођаци које Бошко никада раније није видео, и почели да се свађају. Најгори међу њима, како се Бошку чинило, био је некакав банкарски директор по имену Обрад, човек ниског чела, намргођен, плећат. Он је безобзирно

ударао песницом о сто као да је одавна био у кући и претио осталим сродницима да ће им „ноге поломити“. А ти „остали“ су били: један дебелко црвеног носа, ћелав и доброћудан, са лицем детињски зачуђеним; затим, једна постарија дама обојене косе, нафраканих образа, разрока и брбљива. И, стварно, ово двоје су се брзо изгубили, а Обрад преузео посао у своје руке. Доцније се сазнало да је он био удовац без деце и да је с по којником у некаквом далеком сродству с очеве стране, и у непријатељству.

Нови газда одмах почео да заводи нови ред: почео је да прети калфама и шегртима, исто онако као и раније сродницима, „да ће им поломити ноге“. Сумњао је у свакога од њих, улазио у собе и претурао по калфинским и шегртским сандуцима, изненада их пипкао по џеповима све са некаквим претећим смешком: „хехе“...

Бошку се то одмах није свидело и почео је да се брине за друго место. Међутим, ствар се окренула како Бошко није могао ни да слути.

Пекарски помоћник Сава имао једнога брата, Аврама, судског чиновника. Аврам је био човек четрдесетих година, окретан, отресит и бистар. Некада је студирао право у Пешти, али га због сиромаштва није могао да заврши. Место тога нашао је место код суда као рачуновођа и дотерао до десетог чиновничког разреда, како се то онда звало, а то је значило имати златне звездице под вратом и углед у друштву.

Једнога дана Бошко затече Аврама код Саве. На први поглед Аврам му се није свидео. Имао је уздржљиво, готово надмено понашање, није ни

пружио руку Бошку, него га само погледао почев од ногу и климнуо главом. Имао је лепо однеговане руке, беле са дугачким ноктом на малом прсту, две златне звезде под вратом и позлаћен мач, раван као ражањ. Мрштио се на братово сиромаштво, разгледао по соби која је личила на запуштену магазу и седео тако као да је хтео свакога тренутка да оде.

Међутим, у току разговора људска срца се открију, раскраве и упознају. Одмах све постало друкчије и добило нови вид: оно што се Бошку малопре чинило надмено, сад му постало разборито и пуно отмености. Златне звезде и позлаћен мач изгубили одједном одбијајући званични блесак који је неумољиво стојао између човека и човека, и постали занимљиви предмети. Бошко посто Авраму бистар дечко, начитан и за његове године сувише озбиљан. Прњице — јер је Бошко изгледао очајно — постале сушта скромност и само су истицале Бошкову вредност.

— Заиста, млади човече (Бошку та реч била необична) штета за вас... Трговачки калфа... хм... не одговара вашој склоности... Ја ћу да видим... можда ће се моћи шта урадити за вас... Управо ми треба један писар... Видећемо, — говорио Аврам.

После два месеца, Бошко је, заиста, седео у канцеларији смештеној у подрум за писаћим столом, пред њим мастионица, перце у рукама, маказе са стране о клину обешене. Оставио дућан, газду, шегрте; место у коме је провео неколико година. Разделио косу с лева на десно и преписивао концепте такозваног „концептуалног чиновништва“

(нека врста виших духова у чиновничкој хијерархији) ређао угласта немачка слова у декретима, похвалама и решењима. Шефови којима су та акта долазила на потпис са задовољством су издуживали своје племићке титуле и звања по хартији тако лепо и пажљиво исписаној. Доцније, једном, неки завидљивац је покушао да науди Бошку, и пријавио га да је као државни службеник скупљао прилоге за Црвени крст за време балканских ратова и да се заносио велеиздајничким плановима. Бошко је на време сакрио све оно што је могло да подсети на какву велеиздајничку акцију и тако је све срећно прошло, а он и даље остао на своме месту.

VIII

И ко зна докле би Бошко преписивао акта и шта би с њим било да није дошао рат 1914 године. Од тада у његов живота улази један нов елемент и даје му своју боју. Хиљаду девет стотина и петнаесте већ је био негде у Галицији, а његов писаћи сто, перце и маказе наследила једна госпођица пиргава, дебелог подваљка и масна носа.

Међутим, одмах по завршетку рата, Бошко још у униформи, похита да се обавести у надлештву где је раније радио, има ли места и да ли би могао наћи упослење. У канцеларији га погледали зачуђено: „Зар је овај некада радио у овој канцеларији?“ Никога познатог није више било: ни пиргаве госпођице, ни Аврама, па чак ни његовог писаћег стола. Нечег тужног било је у том повратку.

На месту где је некада Бошко седео, сад је стојао сто једног крупног, проседог човека, који га посматрао доброћудним погледом. Његов подугачки нос и црни бркови оборени на ниже давали му изглед који се Бошку допаде. То је био шеф архиве Гавра Босанац. У другом углу седео је неки младић исто тако дугачког носа, само тањег, танког врата и блед, држећи перце у рукама. „Мирко Мрђен“ промрсио је црвенећи се, кад му се Бошко претставио. На свему се примећивала нека похабаност која је изазивала неочекивану сету као кад се после много година нађемо на пустој раскрсници познатих путева.

Шеф понудио Бошка да седне и онда му саветовао мирним, одмереним гласом, шта треба да учини и како да обнови своје постављење.

— Садашњи директор иде у пензију, стар је и оболео, па треба да пожурите... Дobar је човек... Недавно се вратио из таоштва... А примиће вас поуздано, требамо људи, послови застаили и гомилају се... А сад смо, хвала Богу, у својој отаџбини, је ли тако?

Шеф се насмешио а лице му добило пријатан израз. Затим узео један дебео предмет, обрисао с њега прашину зечијом ножицом, отресао је и уздахнуо:

— Ех, и ова прашина поједе човека... Него, ви да напишете одмах молбу, тако да се узме још данас у поступак... Хартије немате... но, ево вам табачић — изволите.

Кад се Бошко јавио директору, високом, сувом човеку, овај дигао поглед и пружио му руку хладну као лед.

— Седите, пријатељу...

Узео затим његову молбу, прочитао је полако, пажљиво, нешто размишљао, а онда притиснуо на звонце. Негде се чуо ситан звук па затим настало ћутање. Испред прозора на гранцици седео врабац и љуљао се. У канцеларију ушао плав човек храмајући на десну ногу и рекао некако уњкаво, али отресито:

— Изволите, господине директоре!

Директор, гледајући у прозор, пружи хартију хромом човеку и рече уморно:

— Дајте, господине Филиповићу, нека се заведе овај предмет у архиви, а патом напишите декрет и донесите ми га на потпис...

А онда се окренуо Бошку и рече му са некаквим охрабрујућим смешком:

— Ви, млади пријатељу, дођите сутра на посао. Примам вас за званичника, — јавите се шефу архиве господину Босанцу... А господин Филиповић ће вам показати где је то... Будите марљиви, радите савесно, и све ће добро да буде, — закључи, пружајући му руку на опроштај.

И тако пролеће које је дошло праћено нежним мирисима свеже земље, имало за Бошка симболично значење: започињао је нови круг живота.

У канцеларији се сместио преко пута Мрђена, испод прозора, и округлог сата са жутим рамом. На столу направио распоред какав је имао некада, а са стране обесио о клинац маказе и равнало. Шеф му дао посао и показао му шта има да ради.

Стан је нашао код једног учитеља, веселог доброћудног човека с крупним младежом на обра-

зу, Марка Мартиновића. Мартиновић имао жену такође учитељицу, а с њом била и њена млађа сестра, неудата девојка, Јелена. Обе су биле благе, сентименталне природе, са понешто старинским схватањем живота. Бошко се врло пријатно осећао код њих. Узимао је књиге из њихове библиотеке, а они му били при руци у избору. Покаткад су расправљали изричући старе и давно познате судове о писцима и делима, препирали се шта је управо Достојевски хтео да каже у „Злочину и казни“, ко је већи: Гете или Шилер, и да ли је код нас могућ грађански роман. Бошко је у тим расправљањима испочетка само слушао, но доцније је и он узимао учешћа, показујући покаткад чудновата схватања.

У канцеларију је Бошко одлазио редовно и тачно, сваки пут са осећањем задовољства да ради један посао који је неопходно користан и потребан. После рата и свега оног што је у њему било изнад личности, сад се осећао растерећен и слободан. Родољубиви занос који се осећао код нас иза ослобођења потхрањивао му машту о некаквим великим радовима просвећивања и препорода који би требало да нас представи у туђем свету не само као ратнике изузетне вредности, него и као културне трудбенике који умеју да се снађу и у великим питањима душе и духа. Његов здрави наивни сељачки оптимизам „ако уложим труда у обраду овога парчета земље, мора бити плода“ није био још начет свом сложеношћу вештачког грађанског живота.

Надгледајући његов рад, шеф се смешкао и говорио:

— То код вас одмиче жестоко... Кад би тако сви запињали!...

— Рад, то је крупна ствар, господине шефе. Бољег судије од њега не треба: увек ће показивати тачно колико вредите... То ме већ мој отац учио...

— Добро вам је то — одговорио шеф, климнуо главом, мало поћутао па додао замишљено: — тако би требало да буде... Него, понекад изневери и прође тако незапажен.

Речи као да учинише извештан утисак на Бошка. Повезујући велику плаву фасциклу са крупним бројевима, рече:

— Мислим да је то реткост... Шта може бити очигледнији доказ за вредност једнога човека од оног што је он учинио, што је ту пред нама, што видимо ви, ја, Мрђен... Иза тога стоји цео човек: и његова интелигенција и његова воља. Дело једнога јунака не може нико да оспори, исто тако као што се не може ни један кукавичлук назвати јунаштвом...

Шеф извадио свој велики цепни сат са крупним бројкама на бројчанику, држао га на длану неко време као да је одмеравао колико је тежак, не дижући очију с њега, одговорио:

— Требало би да буде тако... кажем. Али није.

Он последње речи изговори мирно, тихо, али одлучно као да је имао за своје тврђење некакав сигуран, необорив доказ. Затим спреми сат у цеп и погледа Бошка у очи.

— Како то? — упита га Бошко у недоумици, посматрајући шефов раздељак на глави.

— Како?... Тхе, неко има среће, а неко нема... У томе је све.

— Не верујем у то. Верујем у вољу и рад... Шеф намигну на Мрђена и показа главом на Бошка.

— Другар говори као и Миленковић...

Затим се окренуо Бошку.

— Има ту један — новинар, шта ли је, станује у истој кући где и ја... Држи течајеве за неписмене, предавања... и тако, ђаво би га знао је ли то све искрено ил' само онако... У граду веле да је шарлатан, али, кажем, ко ће то знати. Оно што говори лепо каже и може човеку да се допадне... Али код нас има доста људи који умеју да говоре и добро и лепо и много, ух, страшно много, а на делу — пхи!

Шеф намршти лице и затресе главом.

— Па, ето, и ви тражите дело. Слажемо се дакле.

— Слажемо, слажемо — одобри шеф — само ја велим да то дело покаткад буде засејано речима оних који не раде. Разумете: брбљање, и то најобичније брбљање, дигнуто је изнад дела... Овај Миленковић, истина, држи течајеве. То је већ рад. Али ето ови наши интелектуалци у граду кажу: „хохштаплерај“... али сами се нису сетили да отворе један такав течај. Хе, то је то, видите... И све мислим: оно што је некада у ратника било перје, брадурина, искривљено лице, то је данас за интелектуалце, реч: — служи да уплаши противника. А кад тамо иза ње, крије се некаква бедна душица... Него, ако хоћете да вас упознам са тим Миленковићем? Вас ће он занима-

ти... Можемо данас после подне. Идем да му вратим једну књигу, Сењобоса, јесте ли читали? Јесте... Дакле у четири, дођите код мене...

IX

После подне су зазвонили на вратима на којима је била причвршћена таблица исписана једноставним словима: Милорад Миленковић. На вратима их дочекао скромно обучен човек, црних поткресаних бркова, бистрих очију и црвених пега на образима. Поздравио се са шефом и Бошком, и увео их у невелику, оскудно намештену собу. У углу стојала полица са књигама. Бошко летимице прочита: „Увођење у филозофију“ и помисли „Имам и ја ту књигу“.

Домаћин им потури две столице, а сам седе на гвоздени кревет, смејући се некаквим детињастим смехом. У његовом држању било је нечег природног и једноставног, тако да се Бошку учинило да се одавна познају. И посматрајући Миленковићеву чудновато зачешљану косу, помислио: „Како се време да прескочити“...

— Јест, држим вечерње течајеве за неписмене... Имамо страшно велики проценат неписмених — нисмо се довољно припремили за слободу, — говорио је Миленковић, а поглед му се одједном заострио и боцкао као иглице. — Како ћете објаснити народу шта хоћемо, шта морамо, кад је слеп и глух? Сад треба подизати ново покољење... Али, видите, немам просторија... Молио сам власти, али то све страховито дуго траје док се неко помакне... И за три месеца мораћу

затворити течај, ако ми не реше ствар повољно . . . Ето, господо, како то иде код нас! У другим земљама би ме још плаћали, а код нас неће ни кад им се човек бесплатно нуди . . .

Па пошто је ћутао тренутак, ширећи прсте на колену, продужује:

— Мислио сам, кад савладам прве тешкоће, отворићу и један течај за средњешколско образовање. Само, наравно, ја ту замишљам нешто другог, него наши професори. Ту неће бити главно знање, знање које ће остати мртво, некорисно, које ће се за пет година заборавити . . . Ја имам план да од људи направим раднике, борце, људе којима ће знање стечено у школи бити припрема за дело, а не циљ после кога треба закључати мозак . . . Наша интелигенција, то је мртво море! Десет од хиљаде да нешто, а онај остатак се сакрива иза тих десет од хиљаде и вичу ударајући се у груди: ми смо интелектуалци! ми смо интелектуалци! . . . Ја не знам по чему су интелектуалци; извините, можда ви не делите моје мишљење — али заиста по чему су интелектуалци? Изволте, заређајте по становима тих наших интелектуалаца, погледајте њихове библиотеке. Десет од сто има по двадесетак књижица, двадесет од сто има по пет књижица, а све оно остало не чита више ништа! Ја то не говорим напамет: посматрајте кад уђете у кућу, потражите очима . . . Ето, то је интелектуалац! И кад сам рекао да су наши ђаци, васпитани по овом средњевековном систему, интелектуална мртворођенчад, онда су ме професори напали. „Ви сте против науке, ви сте против интелигенције!“ — верујући, велим вам, да

је то наука што се предаје у средњим школама, и да су ти ђаци, очајно неспремни за живот, интелектуалци! Али шта могу професорима... то је њихов занат.

Бошко спомену Le Vona, а Миленковић диже кажипрст:

— Пре свега треба образовати карактер! Тачно је он то рекао... Ја не могу да дођем себи од чуда, кад помислим да међу хиљадама деце која данас седе по школама има природа склоних крађи, лажима, подваљивањима, да их има који ће се цео живот повијати према другима, да ће целог живота бити подражаваоци, — и да ће они, кад одрасту и сврше школе, по праву тражити места лекара, судије, професора, — а да их никада у школи нису учили да буду људи!... Ја само тако могу да разумем интелектуалца који краде, који отима, који насрће на туђу част, који свој посао врши као од беде, само тако могу да разумем интелектуалца кад се ода политици да лаже и себе и друге, да мења уверење као што се мења марамица, да прима мито и провизије за дела за која би требало ићи на робију! То су бедни духови, ситне душе, полуинтелигенција...

Миленковић се занео у ватри. Глас му је звонио као метал и био пријатан. Бошко није био начисто колико је то све тачно што је чуо, али било је нечега што му се допадало, што је донекле потврђивало његове слутње и осећања која је имао кад год је мислио на вредност рада, на вредност човека. Налазио је на дну тих тврђења као некакву утеху и храбрење за један став који још није био одређен чврсто и јасно, али који се зачињао не-

где у његовој души још од дана кад је био шегрт и вукао на леђима џакове брашна у туђе куће. Истина, он је већ читао нешто слично, није то било ново што је говорио Миленковић, али Бошко није никада покушавао да те мисли веже за стварност, да их примакне животу толико колико овај човек. Сад су оне одједном биле ту, надирале снажно на врата и прозоре, биле дрске и безобзирне да је Бошка језа подилазила од њихова дејства.

Једна коса сунчана зрака паде на домаћина. Он зажмири и при том подиже горњу усницу. Показа се неколико покварених зуба. „Као и Марић, типограф“ — помисли Бошко. Шеф је држао руке на трбуху и смешкао се гледајући у Бошка као да је хтео да му каже: „Но нисам ли имао право: допашће вам се мој сусед?“

— Заиста потребно је дубоко уверење па да се смогне толико храбрости да кажете све ово, — рече Бошко.

— О, рекао сам ја то већ неколико пута у својим предавањима која сам одржао... Нападали су ме, дабоме, али то је само био доказ да сам погодио у — болно место. Нападао сам ја и попове, не само професоре... И они једно говоре, а друго раде...

Дуго су још разговарали о морално етичким питањима, додиривали се књижевности, социјалне правде, односа живота и смрти, док најзад, већ у сумрак, домаћин рече:

— Морам у течај... Биће ми драго ако ме који пут тамо посетите, да видите како се то ради.

Кад се Бошко вратио кући, саопштио је својим станодавцима где је био и о чему су разго-

варали. Показало се да су сви били против Миленковића. Нису веровали у његову искреност и налазили су да иза свега има некакав смишљен рачун, да се некуд прогура, да обезбеди негде некакво ухљебље, да стече некакву репутацију коју ће доцније да искористи...

— Најзад, он је плитка глава. Прича познате ствари... Све је то Петров већ одавна говорио, — уверавала учитељева жена. — Јесте ли слушали Петрова? Нисте... Отидите вечерас... је ли оно вечерас? Не, сутра, сутра отидите да га чујете... Може и Јела с вама. То је човек другога кова него тај Миленковић... Видећете, кад затресе оним седима косама — заплакали бисте...

А Јелена, црвенећи, додала:

— И замислите, тај Миленковић тврди на пример, да цела руска књижевност нема једног светлог лика, све је, каже, талог и муљ! Како да примите такво тврђење без побуне?

Румена, плавих очију, са гласом који се од једном ишчаурио из некакве љуске стидљивости и, млад, звонак, плануо; у хаљини модрој као лан, која је истицила њено витко тело, Јелена се Бошку допаде. Негде на дну свести, као одјек жеље, јави се мисао: „Да ли би пошла за мене?“ и одмах је нестала под нејасним осећањем стварности. Она је приметила да је Бошко посматра, па још јаче порумене и, као сакривајући збуњеност, упита:

— Зар није тако?

Бошко јој не одговори, трагајући за једним осећањем које се јави у њему, потресе га и нестала; слично осећању које покатакд пробуди сунча-

на зрака кад се пробије кроз лишће, звук некакав или поглед, и који нестану у једноличној и спокојној тишини дана. Бошку се уопште чешће пута дешавало да осети међу овим људима нешто што је потсећало на дозив из детињства; нешто што је имало у себи оног светлог, топлог поверења које имамо као деца према суседима кад нам смешкајући се изваде из торбака јабуку, ораха или врбову свиралицу. Покаткад би застао ослушкујући тај далеки глас и после тога постајао чудно болећив и пријемљив за најтананија зрачења ствари. То вече, под утиском таквих осећања, узео је парче хартије и покушао да их уобличи речима.

„Певач замота свиралу у јаглук да не врисне, сагну се над извором и уми лице. На дну су се нихале три звезде... Прекрсти се и чулавом ногом крочи напред.

„Сенке пале по стази меке као љубавне речи; сенке пале по стази као миле птице; сенке пале по стази као девојачке руке и милују га... Над главом прокључали извори небески и теку сјајним млазевима у долину. Торбица са тиквицом за воду удара га по боку. — Хеј!... Нико се не одазива у ноћи, осим срца које бије.

„Певач узмахну руком према месецу као у сну. Дотаче се гране пуне росе и насмеја се... Хиташе даље огромним одлучним корацима бунован од снова сневаних у месечини под јавором. Под корацима шишти лишће меко као невестина постеља. Месец побио дуж стазе копља од сребра.

„Долина очекује певача...

„Кад доврши песму и отвори очи, пред њим је

стојало девојче лепо као звезда на дну извора. Раздрљен, чупав и зачуђен гледаше без речи у чудо које пробуди... Попут ждралова високо негде под тамним небом расплака се у срцу безмерна радост и паде на лист и на травку.

„Девојка се осмехну, пружи му руку танану као брезова гранчица и поведе га стазом шареном од месечине и сенки. Лице јој било бледо као воде у зору...

„Али, вај, кад певач стаде ногом на планинско теме, он беше сам: девојке нестале с магијом ноћи и месечине...

„Пробуђен јутарњим хладом, млади пастир се стресе и пун неке мутне, далеке туге поздрави свиралом рађање сунца. Његово младо срце од тада протужило тугом незнаном“...

Кад је прочитао то што је написао, насмеши се и прецрта хартију: није му се допало. Ипак савио је исписани лист и оставио га у фијоку. „Можда ћу га једном показати Јелени“...

Затим узе „Мисли“ Божидача Кнежевића, расклопи књигу и поглед му паде на речи: „Поносит и племенит човек никад не тражи ни среће од судбине, ни милостиње од људи“... И не умејући да објасни отукуд и зашто, њему дође одједном да заплаче од некакве доброте према свима људима...

Х

У канцелариском раду, у читању и расправљању с Јеленом и Мартиновићевима, у интересовању за просветни рад Миленковићев, у прављењу

забележака и сређивању утисака из рата, из свакодневног живота, из детињства — прошло лето и зима, и поново се расцветало пролеће.

Стари директор више није био ту, отишао је у пензију и Бошко га чешће пута видео где шета замишљен, са танким штапићем од трске; у канцеларију су добили новог чиновника, избеглицу, Руса, Владимира Шеншина, плавог човека, отрца-ног одела и великих чизама. Миленковић се спре-мао у Београд, да тамо продужи свој рад.

— Овде је све малено, скучено, — говорио он Бошку, тискајући неколико књига испод пазуха и трљајући надланицом црну необријану браду. — Мени треба шире поље рада... А тамо је живот богатији, садржајнији... Него, јесте ли чули — умро Цвијић... Овај зар не би било боље да и ви одете у Београд?

Речи су долазиле брзо једна за другом, изме-шане наизменичним трљањем браде, подизањем левог рамена и кашљањем које му је сметало да говори. Бошко је био заузет више посматрањем његових кретњи, него слушањем. У свести му оста-доше само две речи: Цвијић и Београд, а одмах иза њих као камен кад падне на водену површину и заталаса је, паде у мислима реч: Јелена.

— Да, каква штета, — одговори Бошко неса-брано, мислећи на Цвијића, а онда одговарајући на Миленковићев предлог за Београд, додаде:

— Па... засада још не мислим... Можда ... доцније... А у себи је осећао како ничу запре-пашћена питања: „Зар бих могао да оставим ову средину, ове људе, Јелену?“ али она брзо ишчезо-ше остављајући главу као замагљену нечим. Виде

како га Миленковић посматра ведрим очима, на-
кашља се и хтеде још нешто да каже, али место
њего рече Миленковић:

— Пошто ви не намеравате одавде, могао бих
вам поверити да завршите мој рад.

Он узе Бошка под руку и окренуше низ ули-
цу. Сунце је осветљавало куће, баште и нежно зе-
ленило грана које су се нихале у плавом ваздуху.
Био је празничан дан, и свет је имао она лено-
безбрижна лица склона на осмех. Чинило се као
да сви ослушкују кад ће да зазвекцају тањира и
кашике, позивајући их да се прихвате празничног
јела.

— Ја имам још једну партију од двадесет уче-
ника, — рече Миленковић, — то је група која се
јавила за идући течај... Ја за четрнаест дана
морам бити у Београду, дакле, чим завршим овај
течај... Жао ми је људи — како би било да ви
продужите мој посао? Ви бисте то могли... Ви-
дели сте како ја то радим... Није то никаква
мајсторија, ту треба само љубави и воље... Шта
мислите?

Он застао, претметнуо књиге под друго пазу-
хо и очекивао одговор. Његове уснице сад се не-
како јаче виделе испод густих и поткресаних бр-
кова; танке, чврсто стиснуте, побудише у Бошку
непријатно осећање.

Па као да је Бошко пристао на његов пред-
лог продужио:

— Одржите свако вече једно краће предава-
ње о томе како човек чврсте воље може све да по-
стигне, и да се може постићи и оно што човек
покаткад мисли да не може... То је врло важно,

јер људи никада нису довољно свесни шта могу... Улијте људима веру у саме себе, разбудите их, а кад протрљају очи, ех... онда не брините... Шта ћете, мора се радити... Дакле, пристајете?

И кад су се растали, Бошку је још неко време лебдела пред очима Миленковићева појава: бистре очи, црни бркови, стегнуте уснице, отрцано одело... књиге.

— Тако дакле изгледа просветни радник, — помисли, и поче да размишља о своме новом раду.

Кад се вратио кући, сенка је пала на три степенице које су водиле у ходник. Оштра разлика светлости и сене, подсети га једне Кнежевићеве мисли: „Ходник је тесан низак“... али ту застADE, јер није могао да се сети како гласи даље, и уђе чистећи обућу од прашине.

Једном, наднесени над књигом цртежа Љубе Ивановића, Јелена изненада упита Бошка:

— Где радите са више одушевљења: у течају или у канцеларији?

Бошко се тренутак замисли. Најпре је хтео рећи „у канцеларији“, јер од тога је живео и изгледало би лакомислено признати нешто друго, али се предомисли и одговори:

— Свеједно.

Ипак осети да није довољно рекао, па додаде преко воље:

— Служба је служба... То ми је занимање...

Међутим, доцније, кад се сетио тога питања, покушао је понова да одговори самоме себи: заиста, где с више љубави радим? И један и други рад, чинило му се, имао је нечег занимљивог. У

архиви, покаткад тамној као у рукавици, са задахом на плесан, налазио је начина да се диви старим актима с којих је управни апарат дигао руке и које је Бошко брижљиво повезивао у свежње од тврде, модре хартије. Шта ли су ти акти свашта чували! Док су лица, чија су имена била забележена у њима свом стручношћу и пажњом, била одавна мртва, акта су верно чувала њихове исказе, тужбе и жалбе, постојано и непристрасно: у свежњевима тих исписаних хартија још су куцала њихова срца, шушкали болови, стрепела надања и вапила вера за правдом... Као нека врста нове, плодне земље из које је могло вековима да ниче све оно што су људи једном засејали у замршеним односима свога живота, увек тачно под истим видом, у истом духу. Та црна мртва слова, било је нешто најчудије што је увек Бошкову машту узбуђивало.

Често пута је о том разговарао с Јеленом:

— Зар нема нечега величанственог у томе са знању: да најинтимнија осећања која се могу језички уобличити, и најприсније тајне, могу да се пренесу у векове и да их дарујемо неком другом бићу, које још спава у хаосу стварања, као чудан, загонетан цвет, и да се оно узбуђује над њима и да размишља?

Али примећивао је одмах, да се то одушевљење за рад у канцеларији морало изазивати размишљањем, да се оно није преливало преко срца као препуњена чаша.

Рад у вечерњим течајевима, напротив, имао је у себи нечега од оне просте снаге каквом је располагао само живот; тамо је Бошко осећао да се

претаче у некакве нове облике који ће опет да се јаве у још новијим. Тамо је сваки пут, после завршеног посла, имао осећање као да је засадио низ младих воћака, као да је бацио у бразду весело иза себе заталасану зрно које ће уродити плодом новог живота. Или, зар није било увек нечег дирљивог при погледу на оне људе тамо који су седели, уморни од рада и напора, забринути како ће да прехране децу, жену и себе, где држе табачиће хартије, и презнојавају се у савлађивању тајанствених вијуга и црта у које ће доцније да легне жив дух? Бошко је замишљао да његове речи, које га сваки пут понесу као вино, откривају у њиховим душама нове видике, осветљавају нове путеве којима ће се они кренути с одређеним циљем.

Једном је повео собом и Јелену. То вече, после редовне наставе, држао им је једно предавање о национализму као појединости свечовечанства. Трудећи се да буде што ближе њиховом схватању, није ни приметио како су му речи постале мекше, топлије и како су благо лепршале изнад косматих глава. У малој оскудно осветљеној просторији заиста струјало нешто што је потсећало на она заједничка осећања која имамо у великим несрећама или у великим победама.

После, кад су изишли напоље, Јелена му истински усхићена рече:

— Па ви сјајно говорите!... Зашто не бисте држали једно јавно предавање? Ви ћете успети!

Небо је било тамно, лак шум је пролазио изнад града. Бошко је осећао како му се срце прелива љубављу за ту девојку која иде поред њега

и која му се тако искрено диви. Но шта да јој каже? Пред њим су лебдела лица његових ђака: Остојино, углато, са бразготином на образу, што му давало потиштен израз; Гаврино, са снопом длака испод носа, врљавих очију са великим обрвама неодређене боје; Стојаново, са широком, лепо извајаном брадом, широким челом и доброћудним смешком; Марково, сићушно као шака, црних и сјајних очију, малог прђастог носа...

— Узбуђени сте, — рекла му Јелена тихо.

— Да, — одговори он исто тако тихо као да саопштава некакву драгу тајну, и одједном, не знајући ни сам како, дометну: — јер сте ви поред мене...

Шум ветра сишао с кровова, лутао улицама, празним двориштима, ударао у лица, рашчупавао косу. Њих двоје ишли ћутке, насмешени смешком који је био загладан у њихов унутрашњи свет. „Да ли да јој покажем ону моју песму у прози?“ — мислио Бошко, али мисао се губила без одговора и расплињавала у висини међу модрикастим облацима оивиченим месечевом светлошћу.

Неколико дана доцније, кад је шеф нешто озлојеђен приметио:

„Овај прашљави канцеларијски живот“ — Бошку постаде изненада јасно, да је једно осећање добило израз, осећање које је дремало негде у потсвести и кога још није био свестан, кад га је Јела питала, где са више одушевљења ради. Да, сад је био начисто.

— Ипак је канцеларијски посао — мртва ствар...

Кад се вратио кући, рекао је Јелени:

— Рад у течају, Јелена, има у себи нечега што више задовољава жељу за стварањем... заиста, он је нешто друго.

Она, као да су онај час разговарали о томе, а не пре неколико дана, одговорила одмах:

— Да, и ја сам тако мислила...

Посматрајући њену руку са прстима лепезасто раширеним на столу, учини му се, на модрој подлози стољњака, сувише нежна, готово прозрачна и помисли: „Како ће се оваква рука пробијати кроз живот?“ Зелени одблесак сунца које је допирало с младог свежег лишћа испред прозора охрабри га и он притисну њене танке прсте. Она порумене, али руке није повукла...

*

У канцеларији шеф размотао новине на столу, па куцкајући прстом по њима говорио Бошку:

— Миленковић отвара течајеве за средњошколско образовање у Београду... Нисте читали? Ево огласа... Зна човек да се сналази... А како ваш течај?

— Вечерас последње вече, — одговори Бошко. — Даље не дају просторија... Потребне им за... не знам ни ја зашто.

Шеф упредао брк и климнуо главом.

— Добро да су вам дозволили дотле док не завршите... Могли су вас прекинути у пола посла. Ко код нас још води рачуна о течајевима за неписмене... Него јесте ли чули: добивамо новог директора... Прича ми персонални... Осим тога проносе се вести да ће чиновници бити подељени на три категорије: прва, друга и трећа.

Шеф подругљиво појачавао сугласник „р“. Затим се ослонио једним лактом на наслон столице, а другим о писаћи сто, па затварајући десно око, заклимао главом:

— Замислите ту мудрост: три категорије... То свакако нису учинили да подигну достојанство нас малих, дабоме, и зато ја звиждим на те категорије... Треба некоме богу да зна да сам трећа категорија и да не дижем главу. Је ли тако?

— То је ваљда у духу савремених демократских идеја, — примети Бошко, размишљајући шта да каже вечерас ђацима на растанку. „Биће ми их жао“ — мислио је.

— Али није ни чудо... Ја још никада нисам чуо да су звали којег од нас малих кад се правио закон, и да упитају: „ви, ђаволи синови, шта ви велите на ово?“ Таман посла... И док смо досад осећали извесну заједницу, сад ће тиква да пукне: прва категорија пружиће трећој да јој опраши обућу... Знам ја наше људе.

— Заиста, — прихвати Бошко, — има нечег детињастог у том истицању чина, положаја, ранга. Шта то треба да значи? Ако је неко у својој канцеларији старији по чину, има некакву важнију улогу у том апарату, савршено је смешно хтети то преимућство изнети на улицу, у позориште, у кавану и дићи нос: „уклоните ми се с пута“... А често пута код куће, изиграва коњчића синчићу, или се сагне сасвим без величине да жени закопча ципелу, или се варварски изгубљено врзма око какве цурице и купује јој трачице...

Шеншин, пошто је био још нов у канцеларији, није се упуштао у разговор, а Мрђен истезао

врат, смешкао се и потврђивао главом и шефу и Бошку. Сат изнад глава куцкао једнолично и чинило се да дан пролази полако, споро, на некаквим малим безбројним ножицама које су остављале иза себе у ваздуху звучан траг.

Увече у течају, Бошко се сети у исти мах и куцкања канцеларијског сата, и разговора са Јеленом о течају. Посматрајући пред собом добро позната лица, помислио је: ето, дошао је час да се оконча рад који сам волео... Лица су била вечерас некако детињски весела као да су била свесна да су изишла из мрака на светлу ширину и одахнула од некакве море која притискује слепе људе.

Био је узбуђен и на растанку је сваку живу руку чврсто стиснуо. Кад је изишао и последњи, соба нагло опусте, а Бошка обузе туга.

— Свршено, — рече сам себи посматрајући празне клупе. — Ја се жалостим због нечега... Због нечега...

Није нашао израз, него је помислио: „Моји другови у канцеларији и не слуте“ — и угасио светлост. У свести му још остало како је закључавање браве мукло одјекнуло у празној просторији, а напољу га сачека Јелена. Њена сенка се примаче полако као да се сагну над раном. Осети како га она испуни свега некаквим болећивим заносом. Смешкао се у себи: „Данас сам весео-тужан“... а дани шегртовања му се учинише савим близу.

— Човек је целог живота дете — уздахну Бошко — једном му разбију једну играчку, други пут другу... И немогуће је остати равнодушан,

сваки пут осетите: „свршено је“ и сваки пут имате исто осећање неповративости онога што се десило.

Јелена му није одговорила. Њено лице се беласало у мраку као прамен магле. Дотакао се њене руке.

— Ништа ми не одговарате.

— Стана и Марко су премештени, — одговори она тихо, а глас јој задрхта.

Шкрипање њихових корака по песку престаде.

— Шта кажете?... Премештени?...

То је била вест која је прснула као ракета: сноп осећања, мисли, противуречности, нелогичности, страховања, наде расу се пред његовим духовним очима, затрепери и утону у мрак... Шта сад? Одговора није било. Стојали су ћутке и очајавали. Далеко у дну улице људи су промицали испод уличних светиљки и личили на лишће које је ветар развејавао. Шум реке што је протицала градом бивао на тренутке јачи, па опет ишчезавао; чинило се као да су некаква огромна плућа дисала. Ваздух је био топал и тежак.

Ухвати је за руку, а у мислима га окрзнуше речи: „Треба ли то опет да ми разбију играчку?“ и рече јој чудно измењеним гласом:

— Имате ли храбрости да живите животом сиромаша? 🍌

Она наслони главу на његово раме. Имала је храбрости да живи тако.

— Ти ћеш остати са мном...

— Да...

Она диже лице и осети његове уснице на својима. Затварајући очи виде како једна звезда пре-

лете небом остављајући за собом светао траг. Тим светлим трагом зашумеше крила неке задоцнеле птице.

XI

Стан су узели сиромашан и мален. Соба и кухиња. Прозори гледали у двориште пуно покиданих сандука од дувана, кошара за воће и старог железца. Три дана недељно испред прозора сушило се рубље осталих подстанара и недвосмислено говорило о беди и сиромаштву. Лево нека велика кућа са балконима начичканим прљавим крпама, четкама и кантама за смеће. Балкони се пењали у вис један изнад другог и личили на преградке неког воденичног точка који је био теран слапом прљавих ствари. Десно изнад високих тараба лепршале две три зелене гранчице багрема.

Мартиновић им оставио приликом сеобе нешто намештаја, нешто они купили на отплату, и отпочели заједнички живот.

*

Живот је збир догађаја који су прошли кроз нашу свест, наша осећања, преко наших руку. Наше успомене, воља и неки непредвиђени случајеви кану у тај збир по коју кап и обоје га светло или тамно. Наде и жеље као птице: зацвркућу негде на грани и одлете даље остављајући нас загледане у даљину. Шта још чекамо?

Мали и мрачни станови са невеселим погледом у дворишта крцата старудијом, уносе у живот нечег од те дотрајалости испуњене суморним

слутњама; и дани посматрани из њих личе на тајанствене путнике-намернике, који дођу, посматрају вас празних очију, загонетно, посматрају и оду не скидајући шешира и без осмеха. И путници-намерници долазе, долазе и одлазе. Погледи им исти, лица озбиљна, очи празне без живота, укочене, и најзад доведу вас до очајања. Узвикнете: Шта је, шта хоћете?!... А они опет долазе, долазе и одлазе, без тела, ваздушости, сиви. Затварате очи, најзад беспомоћно, и слушате још њихово нетелесно корачање: тап, тап, тап...

Размишљајући тако једно облачно поподне јесењег дана, држећи у рукама најновију свеску „Летописа“, Бошку се јавише у свести два тренутка из прошлости: један, кад му је још као калфи, говорио послодавац: „Тапају тихо, шуљају се као зверови“ и други, кад је закључавање браве мукло одјекнуло у празној учионици, после завршеног течаја за неписмене.

„Колико има отада? — мислио Бошко и рачунао: — Од првог догађаја око петнаест година, а од другог осам... Данас се то спаја у нов осећај и живи... Шта сам рекао: осам година? Па то сам већ осам година у браку? Осам година“...

Погледао је у кухињу. Тамо је жена поправљала завесе на прозору. Радила је замишљено, ситним, безначајним покретима. Било је нечег дирљивог у том отпору живота.

„Осам година посматрамо кроз ове прозоре, бринемо се да ли ће сутра бити хлеба, чекамо нешто, верујемо у долазак бољег, надамо се... Под овим кровом дали смо живот једном новом бићу — сину, који почиње свој живот засебан, па ипак

везан невидљивим нитима за обе наше крви... Осам година нечујно, тихо ткао је овде живот речи и личности у једно живо ткиво, ширио га, обавијао нас, застирао нам поглед, варао нас, играо се с нама — озбиљан и мрк. И све као да је јуче било!“ ...

Бошко покуша да ухвати разиграну машту, да затече на прагу, али она се одмах трже и сврати у логичке облике мисли.

— Шта сам хтео, — рече Бошко у себи, осећајући присуство сећања на она два тренутка из прошлости — и шта их је изазвало? Да ли мисао о једноличности живота? Да ли свакодневне бригае за опстанак? Да ли мисао о животу уопште? Или су та сећања, живећи у потсвести и срећена по сродности, пробудила мисао?

Није могао да нађе одговор, али осети да њихово присуство везано са данашњим његовим положајем, изазива у њему тугу. Мрак је запретао окна, он склопи књигу и трљајући очи рече жени:

— Па ми смо већ осам година у браку! Замисли: осам година...

Она, пропињући се на прсте да дохвати до каричице на прозору, одговори преко рамена:

— И ништа се није изменило отада... Или можда јесте?

— Има ствари које су добиле одређенији лик. На пример, мој рад у канцеларији... Очекивао сам од њега више. Међутим, чини ми се, у додиру с њим, нестаје личности. Просто као кад неко иде ноћу цестом па га нестаје, нестаје у мраку...

Лако је могуће да се варам и желео бих да није тако.

— Посао који радиш годинама и нехотице се увуче у душу и скрене живот.

Заћутали су као да ослушкују нечије кораке из даљине. Затим Бошко додао са призвуком разочараности у гласу:

— Видиш, веровао сам: једнога дана својим ћу радом постићи толико да могу живети. Сад се већ колебам: девет година радим, а положај исти. Има у томе нечег страшно противуречног... А то је оно што човека помало обесхрабрује и мисао на будућност чини суморном.

— Па званичнички живот и не може да буде лепши... Ја сам га увек овако и замишљала. Можда стога што сам и сама била сирота, али, заиста, нисам друкчије ни очекивала.

Жена стојала опуштених руку и посматрала белу завесу. Било је нечег беспомоћног у њеном ставу. Палећи светлост, Бошко рече:

— Док смо млади, подноси се... А кад остаримо?

Она се осмехнула бледо од чега јој лице доби замишљен израз.

— Ми нећемо остарити.

Бошкови живци то вече нису могли ништа да поднесу. Све је изазивало некакву необјашњиву тугу. И завесе које је жена поправљала, и њено држање и њени покрети. Сад га дирнуше њене речи. Мисао на пролазност живота, стаде пред њега, метну му руке на раме и упита: „Шта велиш на те речи?“

Он се диже, прошета по соби и заустави пред мрачним прозором. Оданде је говорио:

— Па можда човек и не стари — него стиче искуства, а она чине човека опоријим, равнодушнијим... Многе ствари схвата онако какве су оне заиста, престаје веровати у чуда, дуга губи боје. То све људи зову старошћу; — мали неспоразум.

Осећао је да лаже самога себе, да покушава побећи некуд у наивна лукавства филозофирања. Ипак је продужио:

— Да сам, например, пре десет година добио од оца писмо, као ово неки дан, у коме ми саопштава да је имање преписао на маћеху, верујући да сам постао „свој човек и господин“ — можда бих се и сневеселио, можда чак и побунио. Данас не. Знам шта значи кад жена уђе у живот једнога човека; ту живот не излази више сам и јединствен; ту се неминовно извршава некакав тајанствени алхемијски процес прожимања, припремања за нове задатке и циљеве живота.

Бошко се понова врати у собу и седе у мрачан угао, па продужи да оданде говори. Речи су му излетале из мрака и долазиле на светлост у кућињу, тамо се тренутак задржавале и онда нестајале као кад се гасе варнице које излећу из димњака.

— Живот је као и сенка — видиш га само онда кад негде нешто засветли. И знаш: далеко је, а ипак понеке речи давно изговорене још живе у сећању, чујеш их... Шта их то задржи?

Жена није одговарала. Заћутали су обоје.

То су биле оне године изнад тридесете кад се почиње мислити на старост — наравно без разло-

га за то — и кад се почне веровати да је живот озбиљна ствар. Бошка је ужасавала она тишина у којој је живот нестајао. Истина, било је догађаја који су могли да имају извесно значење: супрузи Мартиновић пензионисани, Миленковић имао два аутомобила, отац се сасвим отуђио (или он од оца?), град добио нове лепше улице, крој хаљина се мењао неколико пута, он је писао чланке пуне некакве буновне бунтовности и то му штампали у месним листовима; — али зар није ипак све на некакав подмукао начин изгледало увек исто. Шеф се није изменио, Мрђен готово исти као и пре десетак година, тек брчићи му нешто јаче наглашени. Шеншин, што да се каже за њега: он као да је јуче дошао.

Па ипак, јуче му приметио бријач: „Богами, на слепоочници се прогрушава опасно“.

Да, да, године пролазе... Али шта би он управо хтео? Сети се онда једнога призора који је видео данас: Путем пролазила колица натоварена израђеним али још необојеним рамовима за прозоре и врата. Вукао их један шегрт, танак и блед дечак истегнутог врата с конопцем пребаченим преко рамена и држећи руду испод мишице. (Слика га подсети на дане његовог шегртовања и дуго је гледао за колицима). Позади је гурао колица некакав старчић с фесом на глави, шиљасте седе брадице напред истурене, јако погурен и у старим опанцима. Управо он није гурао. Тапкао је иза кола ситно, држећи се за рамове и више је задржавао кола него што је помагао дечку. „Слика живота! — помислио Бошко. Млађи га вуку

напред, а стари се грчевито држе за њега и не дају му напред“...

Сећајући се тога призора, Бошку се учини да схвата откуд му ове мисли.

— Старим, — рече у себи. — Чим више не вучем живот за собом, него се држим за њега, тап-кам за њим, готово је... Али како може да иде пред животом један званичник? Он и кад би рекао нешто паметно, ко би у то веровао. (Сети се Тургењева и Шпенглера од којих је позајмио ту мисао нешто преиначену). А упркос томе свет мало мисли. Кад му чак и кажете нешто о чему би било вредно размислити, он неће да мућне главом. Паде му на памет разговор у једном друштву с неким рачунским инспектором, пензионером, али црвеним и веселим ђидом.

— Живот пролази, старимо, — говорио Бошко.

Сви се насмејали његовој примедби.

— Него шта, — одговорио му пензионисани рачунски инспектор, — него шта... Овај, зар мислите, да ми не би волели да се вратимо тамо, у двадесет и пету? Хехее...

Бошко се бунио.

— Није реч о томе. Мене буну принцип... Питам се: зашто је тако? Налазим у томе нешто одвратно: човек, црв, мољац — све исто! Зар вас то не буну?

Друштво се смејало и даље.

— Стари се, него шта... Зато треба да се ужива; чему главу разбијати мислима? Треба се веселити и разбијати тугу...

Бошка је то бунило и доводило у недоумицу: можда та врста људи има право? Можда живот припада њима, људима што ломе овнујски бут, пију вино дрвеним каблицама, силују жене, кроте коње и газе преко лешева. А мисаони човек је ту само као израз за чуђење и снебивање...

Па ипак не може бити да живот нема и другог циља. Најзад, може ли бити живота без човека? Не, не може. Живот се пројектује само кроз човекову делатност и по њој добива вредност и смисао. Зато човек треба да буде динамична снага, стално у стваралачком покрету, у размишљању, у савлађивању проблема; стално заузет усавршавањем своје личности за велике друштвене задатке...

Тако је Бошко замишљао интелигентног човека.

Напољу се било сасвим смрачило, шумео је ветар. Бошко се сети да упита где је синчић, али у тај мах топнуше две ножице пред вратима и одмах се показа његово мало бледо лице, са црвеним носићем као тачкицом у средини.

Бошко се диже, и оде у кухињу, трезнећи се од мисли као од ружнога сна.

XII

У канцеларији Бошко се марљиво надносио над званична акта и бележио њихове бројеве утиснуте у левом углу табака. Перца шушкала у његовим рукама као зрело класје: четири писарске душе одуживале се своме позиву и зарађивале кору свакидашњег хлеба. Округли сат изнад

њихових глава исто тако марљиво бележио ток њиховог једноличног живота.

Наједном зазвонило звонце над главом шефа архиве: једанпут, двапут, трипут... Шеф одмах одложио перо, посушио акт, поравнао косу и бркове, знао је: зове га персонални референт. Погледао расејано поврх глава својих потчињених и отишао забринута лица.

После неколико часака он се вратио, стао поред врата и обрисао нос, покретима спорим и као нарочито подешаваним. Постојао тако размишљајући нешто, па потом пришао Бошку, куцнуо га по рамену и насмешио се:

— Један званичник ће бити предложен за чиновничког приправника... А ви сте најстарији, — рекао му поверљивим шапатом, но ипак толико гласно да су и остали чули.

Бошко дигао главу, посматрао шефа. Искрзана кравата, жута са смеђим тачкицама, оковратник тесан и згужван, капут умашћен, на кошуљи одмах испод оковратника прскотине, видела се кожа.

— Хвала... други пут, — насмешио се Бошко.

Шеф подиже обрве чак до косе, очи му добише некакав поштен израз.

— Не, не, заиста... Унесени сте у списак... Сасвим озбиљно.

Бошко одложио перо, дигао се и ослонио једном руком о сто. Као по команди и она друга двојица одложила своја писарска оруђа, загледали се и они у шефа са надом далеком, истина, и слабом, да ће и за њих бити нешто.

Место даљег уверавања шеф ситно заклимао

главом што је изгледало необично за његову мирну појаву и споре покрете. Играо се маказама.

— Но, онда честитамо, — прекинуо тишину Шеншин и лупнуо због нечега левом ногом о под.

Шеф узео озбиљан тон и додао седајући за сто:

— То, наравно, није готова ствар, али је савсим вероватна... Имате осам година или девет признате службе (штета што вам не признају године проведене у рату, а свима су признали) и шта — време је. Нећете ваљда вековима на званичним ногама!

Бошко је био узбуђен и на саму помисао да би могао бити унапређен за чиновника. То би било признање не само за његов званични рад, на коме је стално предан био, него и признање њему као човеку: доста је било те најниже, најнезнатније лествице... Осим тога и плата наравно биће нешто боља, живот ће се мало разведрити... углавном кренуће се напред. Од таквих мисли срце му снажније закуцало, забацио косу, у некаквој неодређеној решености и помисли: „Ех, што ће се Јелена обрадовати кад чује!“

— Ако то заиста буде — уздахнуо Бошко и насмешио се. — Али све је то још далеко...

Шеф понова дигао обрве, надуо образе и шиштећи дунуо:

— Све ће да буде, само стрпљења, — рекао равнодушним гласом, лупкајући ногом испод стола.

Па ипак у његовој тврдњи било нечег одређеног. Чак извесну наду им ули у душе. Свима се

учинило као да шеф погађа њихове мисли и да је то добар знак.

Са присенком напуштене наде, тихо се јавио Шеншин, као да је шуснула хартија.

— Човек не зна шта га чека... Живот је пун изненађења.

Затим као да се збунио од сопственог гласа, погледао у Мрђена, што је било као знак: „Ја то само вама, Мрђене, кажем.“

Мрђен скинуо једну муху са врха пера и написао једно велико „Н“, па стао као да се решавао шта да му одговори. Но пошто се шеф усекнуо необичном буком („Не знам где сам то навукао прехладу“), мисао му се изгуби као зрнце песка у муљу, и он продужи даље да пише започети редак, пошто претходно још јаче задебља велико слово. А у себи је помислио: „Ипак ћу постати шеф пре овога Шеншина.“

Бошко је хтео да ради, али је био несабран, мешао је акта, исписивао погрешне бројеве, прецртавао. Радост се у њему распевавала као девојчица у башти пуној цвећа. У њему се водио разговор са самим собом: „Да, право вели шеф — године су ту и заслужио сам... Оцене су ми биле стално одличне... дакле све је на своме месту. Да, да, то је ипак победио мој рад, вера у рад... Не малаксавај и ради! И јесам се мучио, потцењиван, запостављан већ самим тим што сам званичник. Ови мали положаји као да сами од себе носе некакво проклетство — никад признања ни са које стране. У овој несрећној служби достојанство човека расте упоредо са класом. Ко нема ранга није ни човек... Страшно је то... Ово сад понова

постајем калфа“ — сенуло му главом. И готово да се снуждио сам над собом доказујући да је заслужио унапређење и да оно није дошло као нешто „из неба“, олако, без муке; да му нису дали него да је он заслужио.

Наједном као да се присетио нечега, погледао у шефове ноге које су спокојно лежале под столом пребачене једна преко друге и запитао:

— А можда се то не тиче мене, господине шефе?

Али одмах је осетио да је питање савршено глупо, па покуша да поправи:

— Мислим, можда је то било уопште говорено, начелно претресано...

А у себи помислио с огорчењем: „Што си-ромаха човека збуни овако нешто.“

Шеф није одговорио одмах. Разгледао је најпре перце, размишљао тренутак, па онда очински поређао речи:

— Тиче... тиче, брате... Само, ја вам то нисам званично саопштио, разумете, него онако, пријатељски... А ви к'о мислите: не може бити... Хе-хе... Е, тако сам и ја умирао!... Па, ево, дошло је... Само стрпљиво.

У канцеларији настала тишина, перца поново шушкала као зрело класје.

— Греје то, греје, — продужио шеф не дижући погледа са акта. — Греје то, велим — бити чиновник. Ипак си нешто. Имаш ранг, углед. Онако, вечити последњи... Убије то душу у човеку, јер такви смо ми канцеларијски људи: група, степен, платица — то је наш свет... А кад човек право размисли, — додао он после краћег ћу-

тања — о чем другом и да размишљаш! Наравно, радити посао, то треба, дабоме, али какве користи да размишљаш о нечем другом? Мисли на оно од чега живиш... Није ли тако?

Шефов глас монотono клопарао, (као кад поветарац клати са прозорским окном негде које шкрипи у тишини), и будио чамотињу.

— Ви се, наравно, не слажете с оваквим схватањем, — окренуо се он Бошку и насмешио натмурено. — Али и ја, кад сам био млађи, мислио сам: свет је мој... А овамо, доцније, све испало — јадно.

Бошко је био и сувише узбуђен да противречи шефу и само је климнуо главом.

Часовник откуцао два часа, а звук звона једва се чуо, као притиснут прашином. Сви сложено одложили чера, зашкрипали фијокама (звукови који су улазили у њихов живот и постајали један његов део као и сви остали догађаји који су се збивали), а у укоченим ногама заупцкетало. Пожелели један другоме пријатан ручак и растали се као да ничег заједничког нису имали.

Понесен неком неодређеном и плашљивом радошћу, Бошко хитао кући. Његове дугачке ноге у згужваним, уским панталонама, вешто прескакивале јаружице сиве воде, а отрцан капутић вихорио на хладном поветарцу. Није примећивао људе поред којих је пролазио. Личили су му на некакве тамне замотке робе који су некуд јурили на одређена места, савршено личећи један на другог. Сунце се на махове пробијало између модрих крпа облака, изазивајући осећаје млаза хлад-

не воде. Улице личиле на конопац пун мокрих крпа разастртих да се осуше.

Кад је отворио кухињска врата, напоље посукља пара од рубља које се искуавало. Познат мирис га надражи у грлу. На стаклима и зидовима накупиле се капљице росе. Из паре се помоли лице Бошкове жене. Мокрим рукама обриса чело. Бошко пређе преко прага крупним кораком, окачи шешир иза врата, и рече шаљивим гласом:

— Честитај!... Званичник Бошко Југовић, биће унапређен за чиновника! — и насмеја се.

Жена га посматрала зачуђеним очима, а усне јој се помакле у бојажљив осмех.

— Ех, ех...

Бошко дигао руке и нежно их спустио на женина рамена.

— Да, истина је... Шеф ми саопштио...

Учини му се да му глас громко одјекну и пробуди некакав заспали свет надања, и уплаши се. Под прстима је осећао женина мршава рамена и обузе га тихо сажаљење.

Затим додаде тише, као да је требало ублажити прве утиске:

— Шеф каже да сам унесен у списак...

Женино лице почело да се мења: смех и плач хтедоше одједном да се појаве; затим као да хтеде да се наљути у осећању неке далеке среће која није била за њу, и која ће је одмах мимоићи чим се обрадује; све се то судари на њеном лицу и укочи у неприродно развученим уснама. Без речи подиже обе руке мокре, изгрижене од соде и загрли Бошка.

„Знао сам да ће је дирнути“ — помисли он и стегну је у загрљај.

После прве радости, Бошко узео да хладније разматра положај. Сам предлог, знао је, не може се узети као готова ствар. И сувише је био свестан тешкоћа и сметњи оваквом унапређењу. Могло се десити на послетку да предлог не буде усвојен. Дакле, у свему, није требало гајити неке превелике наде и сасвим се бацити у радосна очекивања.

Но жена је узела ствар као готову чињеницу. Крајњим напорима и задужујући се, она купила једно половно црно одело, преврнула га вештим рукама и преобразила. На двома кошуљама преправила груди и пришила нова дугмета, тако да се у њима могло ићи „на највеће свечаности“. Исто тако, купила је од неког престарелог учитеља играња половне лаковане ципеле дугачке као два чамчића и са високим потпетицама. Све је то било куповано испочетка без Бошкова знања да буде доцније као некакво изненађење. Али није могло остати дуго сакривено, Бошко сазнао, и долазило му да заплаче над тим нежним појединоствима свога живота.

Суседство, наравно, било је до у танчине обавештено о свему што се очекује, јер таква радост, на крају крајева, није се дала сакривати. Било је то сувише за званиничко срце које се било спремало да цео живот откуца без наде и узбуђења овакве врсте.

Бошко је с болом и некаквим потајним страхом посматрао те припреме и обавештавања, али није могао да их заустави. Устаљени живот зва-

ничника упламтео одједном и заљуљао се у неком очекивању топлотом, необичном, па ипак у дубини негде уплашеном и пуном неизвесности. Немоћно је ширио руке и почешће опомињао жену да се не поуздава потпуно у наговештено постављење, нека сачека са припремама, и кад ствар буде ту, свршена, онда нека похита. Покушавао је чак и да прикаже тако као да цела ствар може сасвим да пропадне, па чему онда узалудно радовање.

Али жена је за чудо упорно остајала при своме.

— Не, не... Ако ико заслужује унапређење — онда си то ти...

Али дани, недеље и месеци пролазили узалуд, постављења није било. Кад је прошао и пети месец Бошко почео да очајава. Чак и шеф значајно вртео главом, што је искусном канцеларијском човеку могло бити јасно: нешто се запетљало.

— Ово се дуго кисели, — рече најзад једнога дана, и баци искоса поглед на Бошка. — Но шта да радимо?... Ако баш и не успе сад, човек не мора одмах да закука... Треба имати стрпљења.

Бошко разумео те речи и нешто му се склупчало у душнику. „Почело је са тешењем“ — помислио је — „и сад треба још само да се баци грумен земље“...

Није му било жао себе, ни својих узалудних нада и промашених веровања. Било му жао жене и то га пекло као жива рана. Она није била довољно јака да сагледа право лице живота. Њена помиреност са судбином није долазила као уве-

рење да је живот такав, него је оно било сасвим у духу хришћанског веровања да је то само неко искушење, искупљивање, за срећан и светао потоњи живот. И сад кад је она видела у том очекивању долазак и испуњење тога сна, било би страшно разорити га и развејати то последње уточиште slabим душама. Њена помиреност са судбином постаће проклетство које неће моћи да подноси више.

И пред очима му понова искрсавале све женине припреме: и одело и кошуља и ципеле (доцније су купили и полуцилиндар: неки ветеринар, кад су га пензионисали, продао им: „Ето, у њему сам полагао испит у Прагу“ — говорио пензионар, као да је то требало да подигне вредност роби) и све остало.

У тмурној, невеселој канцеларији, Бошко се ојађено смешкао сећајући се свога шегртовања, свога сандучета и времена кад је исто овако као и његова жена сада, сносио као пољски миш, чврсто верујући у свој циљ. „Па ипак све је испало јадно“ — сети се шефових речи.

— Да, све је исто онако, — говорио он своме унутрашњем сабеседнику и повезивао дебеле свежњеве списа, намргођен и замишљен.

Другови као да су наслуђивали шта се у њему дешавало и ћутали.

— То је стварно срамота, — изненада се јавио Мрђен а лице му се осуло руменилом. — Стварно... Отежу као да постављају — порезника.

Било нечег смешног у његовој побуди. Шеншин климао главом, али је није дизао. Под његовим прстима цвилело перо.

Ипак као скањујући се, као испредајући речи из некаквог замршеног повесма, проговорио:

— Ја бих могао писати једном моме другу, пуковнику руске царске војске, он је у министарству званичник.

Затим се почеша испод браде као у неприлици, па додаде:

— Може нам јавити што јест...

Пошто му нико није одговорио, он, савлађујући збуњеност, пресамити се преко стола.

— Но, хоћете?... Он званичник тамо...

— Шта може да јави, — проговори шеф строгим гласом, — шта може да јави? „Предмет чека, није још решен“ — а то знамо и без њега.

Шеншин се спузна за сто и ућута. Бошку га би жао, па рече:

— Не треба, хвала вам, Шеншине... Ваљда ће доћи.

— Него да ја вама кажем, — продужи шеф, диже се и завири у рукав, — да ја вама кажем, соколићу, — понови. — Узмите ви отсуство три дана, па у Београд министарству — хоп! Господо, ја сам тај и тај, реците, нисам дошао да се буним, службеник сам и знам прописе, али дошао сам од невоље и молим.. Па ви њима лепо испричајте све: толико и толико година служим, толико и толико имам признате службе, радим (Бошко помисли да ће шеф додати „толико и толико“, али додатак се више не понови) на задовољство својих претпостављених, нисам кажњаван, не исповедам никаква начела која би била у супротности са државним поретком, па молим... Па онда реците: има, господо, млађих који су ме

претекли, а то није право... Чекам већ шест месеци, никаква решења нема... Све ви тако њима лепо. Људи ће видети да имају пред собом озбиљна човека и радника — и ствар ће бити готова за две минуте.

— А откуд ми новац за пут? — рече Бошко смешкајући се тужно, па показа поцепане ципеле.
— Да их има, зар бих овако ишао?

Шеф слегао раменима и вратио се за сто, помало озлојеђен што је његов предлог наишао на несавладиве тешкоће.

— Кажем вам само шта бих ја учинио да сам на вашем месту.

И на томе се разговор завршио.

Жена, међутим, не само да је веровала у срећан исход ствари, него је чак и храбрила Бошка ружичастим изгледима па чак и шалом која је Бошку кидала живце. Њему је долазило да заплаче слушајући њен уверљив, тих, добар глас:

— Биће, драги мој, биће... Не може то одмах... Не зна министар како је теби. Он мисли: живи званичник!...

А онда изненада јој се разведри лице и саопшти као радосну и спасоносну вест:

— Научила сам и малог да свако вече, на крају молитве, каже: „Молим те, драги Бого, да наш добри тата који нас храни, постане чиновник“.

С муком и крајњим савлађивањем Бошко је слушао њене речи. Туга и срџба у исти мах испуњавале му срце и доводиле га до очајања. Али није могао ништа да каже, требало је заиста чекати. А тамо негде у неизвесности испредало се

његово бити или не бити очајно споро и без
лости. „Вихори негде иза невиђених планина спре-
мали се да отресу тек расцветале пупољке, и да
развеју тако брижљиво залеване леје“, — сећао
се прозе неког непризнатог песника.

Радећи у канцеларији, у тишини, размишљао
је о своме животу, својим напорима, и спопадала
га чудновата нежност: замишљао је да су поред
њег жена и синчић. Жена увелих руку, уморних
очију, синчић жут као сатић воска, мршав; њи-
хове главе наслоњене на његове груди и плачу;
а он их теши: „Не плачите, мили моји, тата ће
опет да „стане на ноге“ (израз који је чуо једном
од оца). Наћи ће он хлеба залогацић и све ће до-
бро бити“... и спопаде га истинска туга. „Откуд
ми само такве мисли? Зар бих заиста тако гово-
рио?... Смеса чудне детињасте жалости, искуства
одраслог човека и стварности“ — мислио Бошко,
ударајући црвене жигове на акта равномерним
ударцима: туп, туп, туп...

Другови га кришом посматрали. Замишљен
поглед, стиснуте уснице, набране обрве, све то
говорило о борби која се у Бошку одигравала и
они сажаљиво климали главама.

— Већ шест месеци, — поверљиво шапутао
Мрђен и искретао очи према Шеншину, — ствар-
но много.

Шеншин се није усуђивао да одговара, него
само бацио брз поглед на Бошка, дигао и спустио
обрве, и продужио рад. Шеф био тежак и
озбиљан.

XIII

Једне вечери Бошко није могао да спава. Шетао је по соби и размишљао шта да уради. Најтеже му је било што је жена упорно веровала у срећан исход, а није имао начина да је разувери и припреми на неуспех који се сада после толико месеци узалудног чекања показивао све вероватнији. Па ипак био је свестан да неће смети ствар тако оставити, и да ће морати наћи некакав излаз. Осећао је да је већ близу час кад неће моћи више издржати и да ће морати да јој саопшти да од свега надања нема више ништа. Али како? Ако јој буде говорио на леп начин, неће веровати. Ако се наљути и каже јој да је то све глупо и бесмислено, она ће мислити да је то очајање, савиће се око њега још јаче, а он то неће моћи да поднесе. Да каже некоме од другова...

На столу је била отворена једна Историја филозофије. Бошко стаде поред стола и рече у себи:

— Филозофија... Зар ја у овом тренутку не проживљавам нешто што је вредно колико и филозофија? Само то нико не зна... А кад би се знало... Но шта би било? — Није умео да нађе одговор. Сети се само Толстојеве дефиниције уметности и сену му мозгом: „Дефиниција коју је само Рус могао наћи“...

У тај мах зачуо шум иза себе. Окренуо се. Жена је седела на кревету и гледала га забринуто. Рукама је држала обгрљена колена, са главом наслоненом на њих. Бошку залупа срце.

— Ти већ неколико ноћи не спаваш, — рекла жена, а глас јој био тих. — Бошко драги...

Њему се учини да је дошао тренутак да јој каже шта га мучи. Све око њих је било мирно, сијалица пригушено сијала; они су били, чинило му се, ближи једно другоме него иначе, све је око њих имало значење живота коме су они својим рукама утиснули лик. Негде у зиду певушио је цврчак као код куће на селу и изазивао далека детиња осећања; та осећања плавила срце, које је стојало пред страшним задатком да расплаче друго срце.

Хтеде да проговори, али глас га издаде. Грло је било као сасушено и неспособно да произведе глас. Накашља се, али га кашљање престаши. Какав је то био глас? Па то је био плач кога је он прогутао.. Не, не, мора се савладати, мора наћи снаге да јој каже. Мора јој разорити наду па макар она била и последња... Па ипак помисао на узалудни хероизам женин, разоружа га и он само уздахну.

— Боли ле те шта? — чуо Бошко опет њен глас.

Тишина. Цврчак.

— Не, али размишљам о моме положају... Ствари не иду онако како сам очекивао... И почињим веровати, да неће бити ништа...

Жена забрза као да се плашила сваког даљег објашњења:

— Биће, биће, Бошко... Сањала сам тако нешто лепо...

Одједном глас јој се преломи и као да се то што је остало недоречено разли по њеноме лицу: усне задрхташе, а око очију се помоли мрачна сенка. Осећајући да се одаје, савлада се са очи-

гледним напором и погледа Бошка право у очи.

Бошко одједном, зачуђен, потресен, осети да разуме њен поглед. „Ни она више не верује!“ сену му главом, и спопаде га невесела, готово болна нежност.

Жена осети да ју је издао поглед, очи јој се раширише у страху, хтеде нешто да каже, али не рече ништа него нагло обори главу на колена.

Бошко јој приђе, уздрхтан као да лебди над некаквим безданим понором, седе поред ње и загрли је. Глас му је био тих, нежан, као да га је само срце откуцавало.

— Добро моје, — рече јој речима које је запамтио из песама које му је мајка певала у оваквим дубоким ноћима кад није могао да заспи или кад би се пробудио од каквог ружног сна. — Добро моје, — поновио је и гладио по коси.

Држећи је загрљену, сети се раније мисли и понови: „Ево филозофије... Док се негде у бесконачности гасе стара и пале нова сунца, овде у сиромашном стану стрепе два срца пред животом“... Али Бошко брзо потисну те мисли које су се наметљиво врзле по глави много пута сувишне, па чак и штетне, па поче да теши жену:

— Не плачи, не плачи... шта мари! Ако и не буде ништа, шта ћемо, живећемо и даље, борићемо се... Најзад зашто смо на свету него да се — бијемо. Човек треба да савлађује, да отима, да руши...

Осети да му се огорчење увлачи у срце, па поћута тренутак савлађујући се.

А онда се сагну готово до њеног уха и продужи тихо, као да је тепао љубавне речи:

— Ти си подносила исте патње као и ја... Сумњала си као и ја, стрепела... Али хтела си да ми помогнеш, да застреш поглед тамо с оне стране... Је ли? Реци, није ли било тако?... Реци, ја знам то, прочитао сам у твојим очима...

Жена је плакала, није одговарала.

Ноћ је притискивала окна и чинило се сад ће да прсну под густом, црном масом. Собица као да се смањила и постала као шкољка. Све се ућутало, па и цврчак, као да је хтело да чује бол људски. Било је неподношљиво видети расуту женску косу преко колена, преко голих, мршавих руку, преко рамена.

Бошко хтеде да каже још нешто што би умирило, охрабрило, нешто што би било веома нежно, али не нађе речи. Ћутао је држећи загрљену жену, осећајући колико је она постала део његовог живота и колико су се њихове судбине неразлучно спојиле.

*

Сутрадан Бошко је седео у канцеларији и размишљао с опорим олакшањем: „Но, сад зна...“ Срце му је било испуњено нежношћу орошеном сузама и суморним спокојством, као сећањем на драге растанке. Осећао је да сад има више снаге да се бори и да чека. Али чудновато, у исти мах, јављало се у њему и осећање дужности, сада јаче него што је било раније, да нешто уради, да се распита шта је са постављањем и да нешто предузме у том правцу. Сад се тек у њему јави жеља и воља да се оствари све оно што је толико година лежало негде у подсвести.

И реши се да оде до директора, да му се пожали, да изнесе своје невоље, уопште да види има ли икаквог изгледа да предлог за његово постављење буде усвојен.

Приђе шефову столу, ослони се руком о ивицу, и запита шефа за савет.

Шеф затакну држаљу за уво и посматраше неколико часака Бошков искрзни капут. Затим узе држаљу, метну је поред мастионице и рече:

— То вам није рђава идеја.

Па гледајући у прозор на коме се у тај мах видела глава једног чистача где се клати при сваком потезу метле, настави забринуту:

— Само, да ли ће вас директор примити?.. Него да одете најпре персоналном... Али мисао је добра — покушајте.

Па пошто је мало поћутао, као да се наљути нешто, повиси глас:

— Па да, имате ваљда право да — молите!

Бошко није волео да досађује старешинама. И зато, кад год је то морало да буде, није могао да савлада извесну нелагодност излазећи пред њих, мада се увек љутио на себе због таквог осећања. „Све је то траг вечитог нижег“ — мислио је Бошко стојећи пред референтовим вратима и сети се шефових речи: „То убије душу у човеку“. Затим куцну у врата тихо, ненаметљиво (а радије би се решио да је требало треснути песницом) и уђе у светлу канцеларију персоналног референта.

Овај је седео задубљен у некакав акт и није дизао главе. Бошко га поздравио и чекао личећи помало на каквог дрводељу који је дошао да прими плату. Погледа у ципеле, велике, напрсле,

у панталоне које су већ изгубиле боју од чишћења и пеглања, и застиде се. У чистој и светлој канцеларији персоналног референта, његове хаљине изненада добише бедан и сиротињски изглед.

Најзад персонални подигао главу, није то више био онај Филиповић ћорав и уњкав, и на малом носићу блеснуше рожане наочари. Гледао је у Бошка оним одсутним погледом којим старешине гледају у млађе чиновнике. На лицу му се појави једна од оних гримаса којима располажу службеници његовог ранга: према положају. У овом ренутку оно је било службено и помало омаловажавајуће.

— Шта желите? — упитао Бошка и затрептао очима од нестрпљивости.

Бошко поћутао тренутак, јер му се чинило као да ће персонални референт додати још и реч „господине“. Али он то не рече.

Потом Бошко изложи ствар, и замоли за савет да ли да оде до директора.

Персонални дигао руку са великим прстеном на прсту и Бошко заћутао у очекивању.

— Чему? — упитао он и заденуо прст за прсник као Наполеон.

Реч „чему“ била је изговорена са толико осећања надмоћности, да доби некакав дубокомислени, тежак смисао коме се нису могли довинути сви званичници на свету.

Бошка збуну непотребно питање. Хтеде да каже да је већ изложио своје мишљење, али референт га понова упита, лупкајући писаљком по хартији, а лице му доби одједном пакостан израз.

— Чему? — и исколачи очи, по навици, као да је хтео да да речима нарочиту важност.

Одједном, неочекивано и на запрепашћење са-
моме себи, Бошко рече:

— Боли ме то чекање... Тај поступак...

У канцеларији настаде тишина. Негде кратко и оштро писну воз. Ходником неко брзо протрча. На слици изнад персоналног референта згуснуо се некакав мукао одблесак дана.

Референту заиграше очи испитивачки, под-
мукло, увређено. Нагну се напред и старешин-
ским покретом набра смеђе обрве.

— Шта то... шта вас боли?

Бошку мркнуло пред очима. Рекао је реч коју је брижљиво чувао и сад није било повратка. Далеко одјек подмуклог једва заборављеног и зараслог осећања понижења из детињства одјекну снажно у његовом срцу и зали га горчином. У том осећању Бошко подиже руке до главе и поправи косу. Покрети му били тврди и уочени.

Тренуци су пролазили у поновном ћутању.

Оба човека су осећала да нешто тутњи у њима. Референтова нога се нестрпљиво клатила испод стола.

— И вређа ме, — додаде Бошко, а глас му чудно паде у ту напету тишину. — Да...

Хтеде још нешто да каже, али заћута. Осећао је како се у њему разбуктава некаква жалба, срдит бол, и да ће рећи нешто што ће га упропастити. Уздрхтао и блед преносио је тежину тела с једне ноге на другу, а очи запаљене сувом ватром упорно се упијале у референтове очи.

Референт га посматрао зачуђено. Није нави-

као на овакве речи од званичника, па чак ни од чиновника.

У први мах хтеде да сачува достојанство и да подвикне Бошку да издире напоље. Али нешто му шапну у уши: „Човек је ово, брајане мој“ и он се предомисли.

Белом, маленом руком поправи кравату и кашљуцну. Бошку се учини да је човек у неприлици и да се каје због свога надменог држања. У њему се угаси срџба и уздахну.

Персонални референт се диже и поче да шета по канцеларији држећи руке у џеповима од панталона. Мали сребрени ланчић од сата клатио се на прснику тамо-амо светлуцајући млечним сјајем.

Бошко започе изнова разговор.

— Надам се да ме разумете, господине... Тежак живот огорчи човека...

Референт скинуо наочаре, бацио их на сто и шетао даље без речи.

— Шест месеци чекам — стид ме другога... а неизвесност се тешко подноси, — продужавао Бошко као да се оправдавао. — Готово бих радије да нисам ни долазио у комбинацију.

— Пушите? — изненада га упита персонални референт и пружи му дрвену кутију на којој је био изрезбарен соко раширених крила. Бошко захвали, а он узе цигарету, запали и, бацајући угашену шибицу у посуду за пепео, рече Бошку:

— Сећам се вашег предмета... Осим тога, ја вас потпуно разумем...

Па пошто поћута као размишљајући нешто продужи:

— Али нема никакве користи да идете ди-

ректору... Предмет је у министарству и сад треба чекати. Шта се може! Са своје стране смо учинили све што се могло... Зар то није доста?

Његове речи и глас постали природни, некако човечно топли. И Бошко осети да то говори човек човеку, и одједном му постаде светло и лако. Да му је у тај час речено да нема ништа од његовог постављења, он би рекао „не мари!“ са осећањем потребе да буде љубазан према референту као да се и њему десила некаква непријаност. Бошко се без потребе дубоко наклони и рашири руке постранице:

— Хвала вам, господине... Опростите што сам вас узнемирио. Не треба да вам кажем шта значи сиромашан човек...

Лице му постало румено, као да је плануло одједном. Персонални му пришао, ухватио га за мишицу и пријатељски стегнуо.

— Разумем, разумем... Не брините ништа... Ја се надам да ће ствар током овога месеца бити решена... Свакако!

Бошко се опет поклони и изиђе из референтове канцеларије

*

Шеф, пошто виде његово лице, рече са некаквим туробним смешком, гледајући га испод ока:

— Можемо ли да честитамо?

— Не, још не — одврати Бошко сувише пријатељским тоном, па одмах додаде званичније: — Персонални ми је рекао да се нада овога месеца.

— А нисте ишли директору?

— Па... није било потребе...

— Ех... Обећања, обећања, обећања...

Бошка те речи непријатно дирнуше и као хладан сен падоше у његову наду.

— Стварно, обећања— додао тихо и Мрђен и поцрвенео од задовољства што је успео да понови шефове речи.

XIV

Кад се већ почело и у комшилуку говорити с непрекривеним потсмехом о „чиновнику“ и о „чиновниковој“ жени, и кад су се већ сва надања до краја исцрпла, позвали Бошка да дође код директора.

Бошко се дигао, поглед му се срео са шефовим.

— То ће бити по оној ствари — рекао му шеф, одувавајући прашину са стола. — Но ако не буде онако како сте очекивали, — ништа; успећете други пут. У року од године дана, по члану пет стотина педесет и петом, предлог може да оде понова...

Наравно, Бошко се узнемирио и требало је времена да се прибере. Реши се ако му каже „одбили су вас“ да остане миран и достојанствен, као да су му наредили да извади стара акта из фасцикле број седамдесет и седам. А затим отићи ће жени да је утеши како буде најбоље умео.

Успео се степеницама и дошао у претсобље директорове канцеларије. Тамо је било мрачно, а у углу, подавијених ногу, седео је послужитељ масне косе и буљав. Није се ни мрдноу кад га је Бошко упитао, него само брадом показао врата.

Бошко отвори спољна врата канцеларије и нађе се у мраку између спољних и унутрашњих опшивених дебелом зеленом чохом да чувају директоров мир и живце од треска служитељевих ципела. Збуњен, куцнуо у чохана врата, али се куцање угушило у мекоти чохе. Узмувао се у мрачном простору тражећи кваку, али врата се одједном сама растворише. Отворио их персонални референт сопственом руком! Кад га изненада обли млаз светлости, Бошку се учинило као да га затекоше на некаквом забрањеном делу, и још се више ушепртљи. Учини нагонски два-три дугачка корака у тешком нелагодном осећању да су му ципеле огромне и немогуће.

— Шта ви гребете овде, пријатељу? — упитао га директор немарно веселим гласом.

Бошко у себи признаде: стварно, оно мување испред врата могло је сасвим да личи на гребанье. Директорове мале светле очи на дебелом, црвеном лицу, испод густих обрва, као да га нису примечивале; гледале су некуд у — ваздух.

— Ово је, господине директоре, Бошко Југовић — пожуре персонални референт и показа руком на Југовића. Бошко се наклони и махиално понови:

— Бошко Југовић.

— А, знам, знам... прогунђа директор, зајмири на једно око и осмотри Бошка. — Шта има оно? — окрену се персоналном референту. — Нису усвојили наш предлог, шта ли?...

Персонални се хитро прикучи столу, сави се у пасу, лице му се разведри и фин љубазан осмех

„све су то за мене ситнице“ — као да је говорило) и са два прста дотакну гомилу аката:

— Има декрет, господине директоре...

И вешто, служећи се са два прста — палцем и кажипрстом — извуче хартију и разви. Директор подиже обрве и баци поглед на спис:

— Да, да... рече с безбрижношћу којом човек пита своје укућане где ли му је дуванкеса или новине; па настави истим миром: — ваше унапређење за чиновничког приправника потписано је... Честитам...

Бошко се наклони у очекивању да ће му директор пружити руку, али он то не нађе за потребно, него продужи даље:

— Ви ћете, надам се, и даље бити добар радник. Још бољи! Слободна отаџбина треба ваљане, приљежне чиновнике, којима ће закон и државни интереси бити изнад свега.

Директор се забацио на столицу, скрстио руке на стомаку и поћутао.

— Ви разумете ово што сам вам рекао? — упитао потом Бошка и као да се мало сневеселио.

— Разумео сам, господине директоре — одвратио Бошко, опружених руку. Затим се прилично збуњено захвалио директору на старању које је он „изволео да му поклони“, и рече да ће умети да трајно цени указану му част. Директор се изгледа зачудио, климнуо главом и рекао нестрпљиво:

— Но, добро, добро...

Персонални показа Бошку очима на врата, и Бошко се поклони па трескајући тешким ципелама изиђе напоље.

Срећан, спуштао се низ степенице, у архиву, где су га чекале стогодишње фасцикле. Али, доле затече неочекивани приказ: Мрђен и Шеншин стојали над једним актом чудно узнемирени. Шеф седео за својим столом лица покривена длановима. Бошко застао у недоумици. Кад су га приметили, Мрђен и Шеншин замлатараше рукама, без гласа, показујући очима на акт што је пред њима био. Бошко пришао, размотао спис у негодној недоумици. У једном тренутку сенуло му главом: „Бошко, твоје постављење неће бити срећно“.

Збуњен, читао је акт. То је био велики спис јут, отрцан и заударао је на лекове: болница из С. слала га да се оставштина и документи предају родбини. Међу документима је била и књижица са ликом младе девојке. Умрла је од туберкулозе.

Не схватајући, Бошко погледао другове сметена погледа.

Мрђен показа прстом на име и презиме покојнице, па главом на шефа, узе затим писаљку и написа на хартији: „шефова сестра“ — па кад Бошко прочита, згужва хартијицу и тури је у џеп.

Бошко је стојао неодлучан. Није знао шта да уради: треба ли шефу изразити сажаљење, или рећи реч утехе, или ћутати... Уопште бојао се помакнути с места: стварао је чинило му се неподношљиву лупу. Стојећи тако оборене главе осети како му мало-помало долази сажаљење према томе тромом, тихом човеку, обешених бркова. Учини му се да наслућује како је и његов живот био саткан из безброј понижења, прегарања и невоља, сакривених у срцу за спољни свет смире-

ном и задовољном. Одлучи се и брижљиво бара-
тајући ногама приђе шефу и стаде поред њего-
вог стола.

— Господине шефе, — рече му тихо и поћута
осећајући како му струји срцем нешто тужно и
топло. — Живот је такав, — продужи — а сиро-
маху човеку је суђено да га упозна увек с болне
стране...

Шеф се није мицао, ћутао је и, изгледа, да
се борио да не заплаче.

Бошко продужио, а лице му добило израз
пун тихог заноса.

— Сви смо паћеници... Ко ме је то леп жи-
вот?... Не, не — многи плачу...

У себи је помислио: „Лажеш, Бошко, теби се
ипак чини да је живот леп!“ и, као одговор на ону
мисао, он огорчено прудужи:

— Да, да... никоме од нас живот није леп.

И заћутао нагло смркнутих обрва.

Шеф скиде дланове с лица; Бошко није имао
храбрости да му погледа у очи.

— Хвала вам, пријатељу, нема шта да ме те-
шите, — одговори шеф ваљајући реч по реч као
да су биле натоварене камењем. — Можда бих и
ја требало да вас тешим?

Па пошто поћута тренутак, додаде тише:

— Је ли: одбили су вас?

Бошко диже запрепашћен поглед. Није знао
шта да му одговори. Учинио му се да би свака и
најневинија реч његове среће овде пала увред-
љиво и недостојно, као улична вика кад падне у
тихи самртнички тренутак; учинило му се да би
његова радост ма како брижљиво прикривена

била, нагрдила дубоку трагичност догађаја и срушила саму себе. Оборио је поглед и, непомичних руку, узбуђен прошаптао:

— Не, сад ме то не питајте...

XV

Кад је примио прву чиновничку плату, Бошко се решио да позове на вечеру своје пријатеље: шефа архиве, Мрђена и Шеншина, па да прославе његово постављење. Око тога су жена и он неколико дана водили разговоре и смишљали план да све што лепше испадне. Бошкова жена се трудила да том приликом покаже како је она дорасла оваквоме задатку, и да, према томе, није никакво чудо што је она жена чиновника.

Одредили су да то буде субота, јер то је уствари дан радника: могу да поседе ако треба и подуже, па да се у недељу наспавају и буду орни за рад идући дан. У Бошковом се стану, који се састојао од једне собице и кухиње, тај дан живо спремало: Бошко, засуканих рукава, сушио под, а жена, клечећи, прала брижљиво даску по даску. Кад је било готово, разастрла по поду, још довољно неосушеном, шарене крпаре, и морали су да пазе где ће стати. На столу се белео стољњак истањен и местимице окрпљен, али савесно испеглан; тањири понешто окрзани, били беспрекорно чисти. Салвете од хартије, вешто нашешурене у виду белих ружа, биле поређане поред тањира с леве стране и са скромном радошћу очекивале госте. Кандило, осветлано кредом, горело пред славском иконом — купљеном за успомену на дан

венчања, што је било забележено позади женином руком. Свуда по осталом намештају, па чак и по столицама, биле прострте разне крпе платна са шареним везивом, да сакрију стари похабани намештај. Све што је било најлепше по орманима, било је ту изложено и блистало је.

Предвече, кад се синчић вратио из школе, мати га умила, обукла панталонице које су изгледале као нове, и кошуљицу белу са седефастим дугметима. Почешљала га и наредила му да седне на столицу и да се не миче. Бошко обукао давно припремљено свечано одело које је мирисало на нафталин, закачио на кошуљу круту крагну и стегао је модром краватом. Ципеле шкрипале при сваком кораку тихо, ненаметљиво и будиле у задовољном срцу осећање отмености. Истина, мало су жуљиле, али то стога што нису биле „годинама ношене“.

Кад се погледао у огледало, Бошко се у својој скромности застидео:

— Да не будем сувише елегантан...

— Сад изгледаш бар као човек — одговорила жена задовољно и повукла му леву ногавицу наниже; затим се одмакла од њега, понова га осмотрила, вратила се, поправила му јаку за вратом и увукла кошуљу под оковратник. — Треба још да заденеш какву марамицу, — зимислила се и одскакутала у кухињу.

Пошто претури разне остатке од крпљења и преправљања, нађе парче свилене крпице, распегла је мало, сложи у троугао и увуче у Бошков џеп са врхом окренутим горе.

— Тако, — рече са задовољством; — идем сад и ја да похитам...

И за десетак минута, појави се у хаљини загасито плаве боје, местимице избледелој, (од ње је направила Бошку кравату) са трачицама на рамену, са гривном од црвеног каучука на руци. Овако обучена, још је бацала брижљиве погледе лево и десно, и испитивала да ли је све на своме месту и одговара ли у свему новоме чину.

Синчић је седео непомично на столици и зачуђено посматрао родитеље у свечаном руху и достојанствене. У његовој децјој глави расло све више дивљење према оцу и матери, јер му се чинило да нико у граду нема лепших хаљина него што су они имали. Па и он сам, најрадије би волео да је смео истрчати напоље да покаже друговима своје хаљинице и седефасте дугмиће на кошуљи.

Око осам часова почели да пристижу гости: први је дошао Мрђен. И он се потрудио да изгледа што отменије: место кратких спортских панталона које је носио радним даном, имао је сада лепе панталоне сиве са нежним присенком жућкастих пруга. Његове оковане ципеле, нису биле, додуше, у складу са панталонама у свему кицошким и салонским, и он је тога био савршено свестан: чим је сео на столицу, подвукао је ноге дубоко да се не виде.

Тек што су измењали неколико речи, на вратима се појавио и Шеншин са женом. Шеншинова жена Ина, висока и мршава особа, јако обојених образа и усана, са снажно истуреним предњим зубима, унесе радосне усклике у кућу. Срдачно се

поздрави с Бошковым супругом, пружи руку Бошку (пошто је Шеншин пољубио руку његовој жени, то и Бошко принесе носу руку Шеншинове жене), а затим Мрђену који се у брзини умало не издужи по поду, пошто није могао брзо да извуче ноге испод столице. Шеншин је био лепо зачешљан, имао је нову рубашку, и сијао се неком присном домаћом радошћу. „Сасвим други човек него што је у канцеларији“ — са чуђењем утврдио Бошко.

Пошто су се сместили и после уобичајених реченица, које се употребљавају при првом сусрету, почели да измишљају озбиљније теме, на врата закуца и одмах упаде у кухињу (јер се кроз кухињу улазило у собу) и сам шеф. Сви радосно узвикнуше што изазва на његовом лицу зачуђен и радостан осмех. Очигледно задовољан пријемом, он се одмах снађе и са свима срдачно рукова. Метнуше га да седне тачно испод иконе, на почасном месту. Био је обучен у смеђе коцкасто одело већ изношено, али још добро и могло се само преврнути па да буде опет као ново. Из рукава су извиривале маншете исто тако коцкасте кошуље нешто светлије од одела, са крупним дугметима од срме. Носио је црну кравату због сестрине смрти и црну траку око левог рукава. Зачудо, и његово лице је овде добијало живахнији, некако човечији израз, а бркови сећали на ликове старинских, честитих домаћина. То вече он се Бошку много допаде.

Бошко донесе боцу с ракијом, као што је то обичај код нас, поређа мале чашице обарајући их неспретним прстима и натоци. Пошто се куцнуше,

испише их до дна. Синчић је и даље седео тих, миран и посматрао радозналим очицама нова лица.

Већ од самог почетка развезао се жив разговор, тако да се тешко могло одредити ко је говорио, а ко слушао. Домаћица је стално ходала из кујне у собу и натраг клизећи као чунак, једнако забринута да није што заборавила.

Бошко је домаћински нудио сваког госта, долевао чашице и сваки пут додао: „Ово још мало неће шкодити“. У његовом држању било је извесног достојанства какво је отприлике одговарало новом рангу.

Шеф му то и признаде. Скупљајући обрве и настојећи да лицу да што непристраснији израз, он му рече:

— Не, не иду све ствари како би требало... Ево, на пример, ви. Зар је требало чекати толике године? Видели су: човек вредан, поуздан, савестан... па шта хоће? Кад год су тражили моје мишљење (ту га шеф погледа право у очи, али некако питомо, као да се извињава што мора да се похвали, и мало поцрвене) ја сам увек говорио: врло, врло добар радник...

Бошко се смешкао као да је схватао не само речи него и мисли шефове. А онда додао просто:

— Истина, најзад, побеђује... треба радити...

Мрђен истегну врат и допуни промукло:

— Стварно...

Шеншин такође нађе за потребно да похвали домаћина:

— Ја одавно мислим: што овако одличан радник не напредује... Богами званичник, званичник, званичник...

— Шта ћете кад се слабо цени способност, — уздахну Бошкова супруга, закопчавајући дугме на рукаву.

— Стварно, — додаде Мрђен и затрепта очима.

— Но, а мој муж, — умеша се у разговор и госпођа Шеншин — но, а мој муж бил капетан у гарди... а сад што морамо трпети... Живот тако тежак, — уздахнула она а горња јој усница задрхтала.

— Немојмо, госпођо — обрати јој се Југовић — мислити на жалосне ствари!... Шта ћемо... Сваки је од нас нешто препатио... па шта — мора се живети! Кад бих вам ја испричао све што сам проживео, како ми се живот загорчавао... оставите, никада краја не би било!... Зато оставимо жалосне ствари. Пијмо и будимо весели!...

Бошко диже чашу, а то учинише и остали. Шеф своју чашу искапи с некаквом изненадном љутином. Бошко то примети и помисли: „сестра“.

— Благо вама, младићу, — окрену се шеф Мрђену — ви још ништа не знате... Живите као птичица на грани!... Шта, како, куда? вама је свеједно; живот је пун нада, пун смелих очекивања, пун лепоте, пријатељства, пун врлина... За вас је живот цвет који се тек расцветава...

Мрђен, изненађен што се шеф њему, најмлађему, обраћа, поцрвене до ушију и збуну се; хтеде да каже да и он има својих тешкоћа, и да и он схвата шта је живот, иако је још млад; али како му се одједном две речи нађоше на језику „стварно“ и „тешкоћа“ то он само заклима главом и насмеши се гутајући их обе.

Шеф, црвен у лицу, опуштених бркова, некако као ојађен, наставио:

— Не може човек да ћути посматрајући шта се догађа и да буде весело! А није добро ни ћутати увек... Треба и говорити! Шта? свеједно шта, само нека се говори... Лакше је човеку!... Јер, кажем вам, није лако ћутати... Па још кад има неправде!... А ми нижи морамо да ћутимо, ћутимо и ћутимо... По коме праву?... Зашто је то тако?... Имао право или не имао, био увеређен или не био, ударали те по њокалици или не ударали — треба да ћутиш!... Докле?

Питање остаде у ваздуху, без одговора. Бошко наточи чаше и у неприлици шта да одговори рече:

— Молим вас, служите се... без устручавања...

Шеф изненада предложи:

— Како би било да се мало запева?...

Шеншин као да је то једва чекао, затресе главом, затвори очи и поче угодним гласом: „Волга, Волга...“

Сви му се придружише и мала соба затутња, широком, снажном песмом. Синчић Бошков широко раствори очи и уста и, помало уплашен, посматрао. Не престајући певати, приђе му мати и поглади га по коси. Он наслони на њу главу.

Шеншин је подрхтавао гласом све искреније, шеф је ћутао и климао главом ваљајући грудвицу хлеба, а Мрђен се трудио да вешто упада и кад би то успело поносно је дизао главу и кружио погледом. Бошко није био неки нарочити певач, али је по потреби и он помагао. Шеншино-

ва жена, запаљених очију, певала је са заносом, и у једном тренутку сузе јој потекоше низ лице. Од тих суза сви осетише извесну нежност.

Кад су завршили, неко време настаде тајац. Као да су се прибирали и помало стидели. Шеф, играјући се лоптицом хлеба, рече полако:

— Свака песма је — жалба. Па и она највеселија... А „Волга“, то је моја песма...

Шеншин се насмеши тужно и поносно, а његова жена, бришући очи, рече:

— Но, а ја будала... Видите, плачем... Какве користи?... Никада више нећу видети Русију...

Речи јој се нагло прекидоше; две старе сребрене гривне зазвекаше на њеним рукама.

— Стењка Разин, — уздахну Бошко, као да је за то име била везана некаква његова тешка успомена. — Испијмо по чашу у славу лепих песама — додаде и учини му се да је примедба била неумесна, па се гласно накашља, устаде у недоумици, па опет седе.

Али сви се сложише с предлогом и дигоше чаше; и док су их још држали у рукама, Мрђен, на највеће изненађење, (изгледало је помало непристојно) затресе главом као и Шеншин и изви високо: „Биљана платно белеше“...

Чаше се спустише и песма понова потече. Мрђен је певао целим телом: извијао се, мицао раменима, дизао леву руку и спуштао, усне му досизале час до левог, час до десног уха, а жиле набрекле на танком врату. Али глас му је био чист, младачки свеж и свима се учинило да осе-

ћају дах пролећа, и да је Мрђен, и поред дугог врата и носа, био лепушкаст младић.

XVI

Кад су се испевали, Бошко развезао, његову омиљену тему, о културном подизању народа и о величини наших народних задатака. Женске, истина, нису слушале. Југовићка је смештала синчића на спавање, објашњавајући госпођи Шеншин како се спремају паприке и краставци.

— Ништа се код нас не ради, другови, — падао је у ватру, — а дара имамо. Кад наш народ не би био даровит, метнуо бих прст у уво и — запевао... Не бих се љутио! Али овако не могу, јер знам да можемо много и — морамо! Управо читам Цвијића. То је била глава! Али да је жив, министар не би био...

Бошко престаде, наточи чаше пажљиво, „почињем бити пијан“ мислио је, па онда продужи.

— Ко се не би љутио: погледајте наш град, на сваких десет корака биртије, каване, гостионе — све места где се ништа не ради. И све увек пуно! Свет седи, седи, седи — а време, браћо, ужасно брзо пролази. Али кад су Срби још о времену водили рачуна? Тиме се паште само Швабе!

„И кад бисте покушали да приђете тако неком од тих главешина што заузимају важне положаје, штампају посетнице на француском језику, и да их запитате: Братац, по чему си ти тај положај заузео? То ти сигурно имаш некакву сопствену теорију о вредности, или си можда сарадник Академије, или си уопште тако отскочио не-

чим што ти даје право да заповедаш другима? Ја, богами, мислим да би се многи од њих презнојио, јер би се нашао у грдној неприлици да каже шта је урадио...

Бошко погледао у шефа, а овај климао главом и одобравао. Шеншин окретао чашу, а Мрђен ломио између прстију чачкалицу.

— Срећом, то нико не пита... Али кад би и био искрен такав главешина, за кога сам ја као званичник или нижи чиновничкић обична нула, па рекао: ја, знате, немам смисла за такве ствари, ја бих му рекао: добро, братац, а ти буди бар један од оних немих културних сарадника, то не изискује труда, чак може да буде пријатно: купи, братац, који романчић, збирчицу приповедака, читај, препоручи другима. Погледај, братац — све бих ја њему овако шаљиво: „братац“ — друге народе: Немце, Енглезе, Русе — свет чита. Иду улицом, седе у трамвају, пију кисело млеко а сви читају, књиге им вире из џепа... Али наш човек би вам одговорио: „Мени је и овако добро. Ко ме није нека — чита, нека оснива течајеве за неписмене, нека држи предавања како се расплођавају кокошке, и уопште нека се гњави са тим стварима које ништа не доносе“... Сва је срећа у том, кажем вам, што нико не пита: „Како би било да мало завиримо у твоју прошлост, може ли се наћи драм нечега што ће остати народу на корист?“

Бошко заћута одједном а лице му се смрче. Шеншин и Мрђен налактише се на сто у очекивању. Шеф добродушно трептао очима, а жене нешто тихо разговарале.

— Него, знате ли, — повиси Бошко глас као

да се одједном нечега присетио, — да сам више пута помислио: ех, да сам ја министар!

Намраченог чела Бошко стиснуо песницу.

— Јест, једно време сам помишљао да бих требало да седнем на министарску фотељу.

Смешкао се љутито посматрајући другове и мислио: „Пијан сам, пијан“. Они ћутали схватајући ствар озбиљно.

— Да ме рђаво не разумете... Мислио сам да ми је моћ једнога министра, па да радим, а ако не бих могао да радим, рекао бих: нисам способан за то... Али нема смисла... смешно је...

— Зашто да нема смисла? — упита шеф одлучно тешким гласом. — То баш и јест заблуда, што се мисли да мали човек не размишља, да мали човек не види ништа, и да не зна ништа! То баш и јест оно, разумете, то баш и јест оно што ће једнога дана да лупне по темену и да отвори очи...

Шеф се неочекивано узруја, јако поцрвене и тресну шаком о сто. Сви су га зачуђено погледали, а Бошко се смешкао.

— Слажем се с вама, господине шефе... То је реч.

— Да, то је реч, — продужавао шеф — и ако буде требало ја ћу је рећи и Богу!... А то сви ви кажете, Бошко, да сте помишљали на власт једнога министра — то је природно. Нико не осећа толико неправде као мали, ситан човек; нико не види сиромаштво толико колико га види мали човек. И тај мали човек, природно, мисли у себи: ко је крив за то, зашто је то тако?... Али оно све иде даље, па даље. Зар је чудо онда да по-

мисли: „ех, богаму, да је мени власт па да мало дунем северцем“... Мени је то сасвим природно.

Ту шеф диже руку са испруженим кажипрстом и поче да маше по ваздуху.

— Нарочито, нарочито кад се дође до уверења да су ти људи на врховима недорасли своме задатку, да су, тако да кажем, обични, сасвим обични људи... Јер, нема више — то треба нагласити — нема више оног бесмисленог некадашњег метанисања пред ким год... Данас време и широке масе траже људе, разумете, људе...

Бошку постало јасно: у шефу је тињала некаква потмула, далека увреда која је од времена на време избијала. Он је то, уосталом, већ и раније примећивао у неким приликама, али сада је то било сасвим очигледно. Бошко га погледа у очи и учини му се да тамо прочита: „Да, тачно је то што мислите“ и он обори поглед.

— Све је тачно што кажете, — рече Бошко —и управо сам и ја то хтео да кажем: јест, кад бих био министар, тражио бих од својих сарадника да главу дају у залог за свој рад, а ја бих први дао своју... Али ђаво ће га знати можда ми, сиромашан свет, имамо изврнуте појмове о извесним стварима. Можда су наша схватања примитивна, уска, без оне велике светске еластичности која је потребна у савременом свету. Ко ће знати! Ми мали људи, на пример, волимо да говоримо о човеку као о некој вредности. А ти велики, горе, често милионе људи баце на кланицу и ни глава их не заболи... Ето, то хоћу да кажем — можда заиста не видимо даље од носа.

Шеф диже песницу и спусти је.

— Па, чујете, онај ко је спреман да да своју главу, има право да тражи то и од других... А мислите да међу тим малим људима нема способних за тако нешто? Откуд уопште долазе ти прегеоци? Зар оно што је истински велико код нас нису створили мали људи?

— Тачно је, и у то име — да живе мали људи! — рече Бошко и диже чашу. — Испијмо у њихову част...

— То му дође као нека трећа категорија у животу, — јави се Мрђен, црвенећи се од радости што је нашао, како му се чинило, духовиту примедбу, па диже чашу.

Смејући се куцнуше се чашама, и пошто их искапише, настаде један тренутак ћутање.

— А сад би било време да се иде и кући, — предложи шеф, и поче пажљиво да извлачи ноге испод стола.

У исти мах поустајали и остали, иако их је Бошко задржавао како се то обично чини у оваквим приликама.

— Извините, — оправдавао се шеф, — ми смо којешта трућали, али чега се човек неће сетити овако уз чашицу... Да нас је чуо наш мистар, насмејао би се грохотом и рекао: „Еј, кукавељи, шта ми ви још причате“..

У шефовом гласу звучало нешто ојађено као да се кајао што је откривао своја осећања, па додао кроз бркове:

— И можда би нас прве најурио из службе...

Пошто испратише госте, супрузи Југовић се вратише у собу са осећањем задовољства какво се има после успешног обављеног посла.

XVII

После неколико дана Бошко неочекивано добије вест од домазета, да му је умро отац. „Има два месеца — стојало у писму — да је умро, али нисмо писали, он је своје свршио и лака му била земља. Спомињао је и тебе и све чекао нешто, послушкивао... па рекао: е, нема мога Бошка, и зевнуо, сиромах, био готов“.

На крају писма присећао се као ненамерно да је имао трошкова око погребa и да би било згодно кад би им послао „бар две стоје“...

Иако већ човек који је навикао на разне ударце у животу, Бошка вест неочекивано коснула. За живота многе ствари изгледају друкчије: може човек да не разговара, да не воли, па да и заборави чак; али свест: жив је, чува увек помало неки остатак праштања намењеног за извесан тренутак кад дође. Али кад смрт однесе које од тих драгих лица, застане човек болно изненађен и ухвати га туга пред неповратношћу, пред огромним свршетком свега.

Бошко осетио одједном детињу нежност према покојном оцу. Чинило му се да ће изненада покуљати неке нежне, тихе, благе речи и опраштање с покојником. Изгледало је као да га је срце хтелo казнити за намерно, непотребно отуђивање. Вечна дужност смрти да сабира чудновато људско класје, примакла се ближе и под њеном сенком почела се колебати радост живота. „Смрт... Ниједно живо биће неће бити поштеђено. Ни он, ни његов синчић, ни његова жена — ниједно од драгих лица. Као лишће са дрвета у

позну јесен све ће отићи по ветровима у неповрат“...

Овакве мисли, наравно, нису могле да охрабре, и Бошко, у тмурном ветровитом дану није могао да нађе никакве ведрије вредности у људском животу. Све је постало безначајно и сувишно као мутном водом донесено: и акта, и положај, и рад и стремљење ка нечем бољем.

Па ипак, кад су се стишали први утисци, у Бошку остаде једна од оних суморних жеља које граниче са тугом и које тако неодољиво зову за собом: Бошко зажеље да оде у родни крај после толико година, да обиђе сва она драга места по шумарцима, по ливадама, по пропланцима и долинама за које га везивало детињство и далеке, готово заборављене успомене. Можда у таквим жељама има несвесне наде, да ће се наћи тамо нечега од чега се оздравља, од чега живот постаје лепши, и нечега што ће га вратити оном првобитном радосном тренутку детињства. У његовој души почели да васкрсавају дани пуни росе, сунца и познатих гласова малог незнатног света: траве око баштенских плотова, врежа од тикава са крупним жутим цветовима које су се спуштале низ тарабе, у сенци сакривено зелено бусење ишарано белим зрнцима ђурђевка, врапци који ћирикају на црном дашчаном крову, шкрипање точка на бунару, глувих сеоских ноћи са далеким лавезом паса који је будио некакву слатку језу у срцу...

Све је то у овај мах имало у његовој души драж драгих детињих успомена, помало тужних у својој усамљености. Па ипак Бошко ни овога пута није могао да оде у родни крај. Морао је

да одложи своју намеру на неизвесно време, јер се појавиле непредвиђене тешкоће које су га задржавале. Да би ипак нешто урадио, послао је маћехи две стотине динара, и наговестио да ће ускоро да их посети.

У то време дознало се однекуд да је Бошков директор имао некаквих сумњивих петљанија са државним дрвима. Причало се да је државна дрва носио својој кући и трошио. И од те ситнице направила се читава афера. Искрсла још нека питања, уско везана за директорову личност и положај: да су прављени некакви рачуни о извршеним службеним путовањима, а путовања уопште нису била извршена, да је примао некакве награде за рад за који није смео да прими и најзад да је на некакав начин био умешан у нечију пупилну масу.

Али пре него што се почело говорити о тим прљавштинама, или некако у исто време, директор, обилазећи канцеларије, свратио у архиву. Застао мало на вратима, помиришао ваздух и замислио се тренутак као да је размишљао нашто заудара та подземна просторија.

Сви га поздравили, а он направио корак два, застао на средини канцеларије и посматрао чиновнике једног по једног. Био је то један од оних надмених, старешинских погледа који су подређенима увек непријатни и изазивају код њих бес, због оне одсутности у њему као да су они били ваздух, а не људи и сарадници његови. У канцеларији било тмурно и тихо, а изнад главе се чули нечији хитни, плашљиви кораци.

Директоров се поглед зауставио на Шеншину. Шеншин погледао у директора једном, двапут

(било то брзо, летимице) и поруменео до врата. Јасно се видело на њему да се изгубио: остављао је перо, претурао једном руком некакав акт, опет прихватао за перо. Бошко сврнуо погледом да не гледа у њега.

Директор зазвеккао кључевима у џепу, па проговорио:

— Ви, Шеншине, (а потом погледао у шефа архиве и упитао: „То је Шеншин, је ли?“) ви, Шеншине, вероватно знате нешто више о Николићевој ствари... Оно са старом хартијом... Добро би било кад бисте нам то рекли...

Тај Николић кога је споменуо директор, био је некада такозвани „директор помоћних уреда“ у неком другом надлештву, и осумњичили га да је продавао стара државна акта из подрума трговцима зелени, и да је отприлике половину тих новаца одвајао у своју кесу за случај да му нестане ситнине. (Ствар додуше није никада била окончана, јер се доцније сазнало да је ту био умешан и сам Николићев шеф, а овај опет имао добрих пријатеља међу упливним политичким људима).

Шеншин се још више збунио, метнуо перо поред мастионице и укочен као притка посматрао директора. Био је то поглед човека коме су шљиснули шамар и који је то прогутао без побуне.

— Но, — упитао директор, пошто виде како се Шеншинова јабучица диже и спушта без успеха, — изгледа да ви и не знате за ту ствар? Хехе а станујете код њега...

Шеншин се сагну напред и мучећи се одговори:

— Зуцкало се нешто (то „зуцкало“ Рус изго-

ворио јединствено) гаспађин директор, али ја то ње зњају засигурно... Ја зњају само то да је господин Николић хтео своју жену да угуши...

Директор се окренуо од прозора, истурио трбух, заденуо палац за прсник и потсмешљиво посматрао Шеншина, од чега се овај почео презнојавати. Трајало то неколико тренутака. Шеф канцеларије преметао своје крупно тело с ноге на ногу, Бошко се ослонио леђима о стелажу, а Мрђен трептао очима без даха.

— Хехехеее... насмеја се директор чудновато, па изненада рече: — Одрапићу ја вас...

И одмах отишао.

Кад је директор изишао, сви упрли погледе у Шеншина, који је још стојао као ошамућен и гризао усне.

— Шта је то, Шеншине? ... — упитао га шеф.

Он, уплашен до суза, окретао се на све стране као да је тражио помоћ и понављао слежући мршавим раменима:

— Ја ње зњају... Ја апсолутно ништа ње зњају... ја несрећен човек, фаталан човек...

Бошку се дало нешто на жао посматрајући Шеншина. Па то је био већ зрео човек, окаљен животом, имао одређене погледе на свет, — па ипак осећао је да је несрећан човек: каква год ситуација могла је да га неповратно упропасти, да му отме хлеб из руку и да од његовог живота начини нешто сувишно и непотребно. То је било тачно. Заиста, има нечег страшног у том сазнању да услови за живот једнога човека могу да престану због чега год без обзира што је он још ту, што је он још удеоник друштва, што он још

има потребу не само да живи него и да ствара, — и да се о томе нико не брине...

Сетио се затим директора помоћних уреда Николића. Продавао човек стару државну хартију која је трулела у подрумима још од окупације Босне, и један део одвајао за свој рачун. Зашто? Је ли то био страх да једнога дана не остане без посла?...

— Чудновато... а хтео, велите, да угуши жену?... Николић.

Глас Бошков био потмуо и дошао изненада.

Шеншин набрао обрве, гледао некуд као да прибира мисли, па онда оборио главу и одговорио мрачно: (Нећемо покушавати да и даље погађамо Шеншинов српско-руски језик):

— Враг... Он већ матор... а жени тридесет... Па то је очајна бесмислица...

— Стара песма, — додаде шеф натмурено и преврну исписан лист. — А људи увек изнова почињу...

И закикота се одједном некако тужно и љутито у исти мах. Сви га погледаше радознало. Бошко направи два корака руку затурених у џепове, па стаде и промрмља:

— Значи, љубоморан...

Шеншин одложи перо, нервозно протрља прсте који запуцкеташе и продужи:

— Није баш толико... Али наваљују... Има младића, трче за њом... А она чудна природа нека, смешка се само, смешка... А лепа је, бештија...

Мрђен истегао врат, намргодио се и рекао:

— Женска сорта... Хиљадама хоће да се допане... Ех, ех... И заврте главом као да је хтео рећи: „Да ми је нека власт“...

— Мора да је то пакао — прогунђао шеф, а глава му наслоњена на груди, — кад љубомора ждере...

Глас му био чудновато потресен, али није се знало због чега. На сату избило дванаест часова. Он погледао на сат, мало зажмурио и уздахнуо:

— Данас је дан нешто ђаволски дугачак.

У канцеларију уђе један чиновник кудраве косе гиздаво расуте изнад чела, узан у струку и прљавих ципела.

— Здравсвујте, господо... Прође ли овуда „стари“?... Бесан је нешто, праска... Каже: ово више нису чиновници!

И засмеја се ситним женским смехом забацујући косу. Из рукава му вирила прљава кошуља без дугмета.

Његове речи унесе извештан немир. Шеншин понова одложи перо и устаде као да ће нешто рећи. Шеф сачува хладнокрвност, не диже главу, него одговори полако као да добује:

— Но... па шта онда?

Шеншин развуче усне болеснички и додаде несигурним гласом:

— Код нас је све исправно... Апсолутно све!

Раскорачен, блед у похабаном жутом оделу, неуређене косе, лично је на ишчупан корен першуна.

Млади чиновник се насмеја на исти начин као и раније, па посматрајући прозор изнад главе, смрси:

— Има ту нешто...

Бошко ослоњен свом тежином на наслон столице, испружио ноге испод стола и упитао некако уморно:

— Шта може да буде?... Ради се о Николићу... Човек продавао стара акта, а новац задржавао за своју младу жену... Хаљина је требало...

Чиновник фркнуо на нос и окренуо се на пети као чигра:

— А јест парче... Очи два фара, блистају... а сва од нерва...

Бошку се одједном учини да су те речи ружне, а сви они да личе на стари изанђао намештај који шкрипи, шкрипи досадно. Покуша стога да скрене разговор на друге ствари.

— Јесте ли добили унапређење, господине Гргуре?

Гргур забаци косу покретом каквог музичара, заклати ногама и опсова нешто.

— Да имам протекције... добио бих. Замислите само, господо, Ђока Пантић, туњезгало, знате га, седам месеци сам пре њега положио стручни испит, — он добио групу! Па зар то није да човек искрене вилицу? А предлог на време отишао, оцењен сам са одличним... али унапређења нема!

Затим се понова окренуо на пети, дигао руку изнад главе и извештачено се насмешио:

— Али да имам стрица народног посланика — све би било у реду... „Господине Гргуре, ваш декрет је пописан! Честитамо, честитамо!“ — сви би се такмичили у љубазности. Па и онај тамо, —

Гргур кришом погледа у врата и додаде сниженим гласом — директор...

Шеф примети мирно, пресавијајући акт:

— А ја сам чекао двадест година... Него, ви, младићи...

Гргур поскочи, очи му се одједном засјаше, испружи руку с прљавим рукавом и упери је некуд у прозор, па рече:

— Ах, ах... двадест година!... Али, не заборавите, ви сте постали од званичника, од обичног званичника, а ја имам матуру... Хехехеееј!... Грицкати држаљу званиничку, то знате није...

Шеф га прекиде исто онако спокојно као раније:

— Па шта? Можда радите нешто што ја не бих умео?... Пре петнаест година радио сам ваш посао... Јесте ли ви нешто боље измислили?

Гргур узе маказе са шефовог стола, звецну њима дватри пута, па их опет врати. Затим, сакривајући прљав рукав, наднесе се над сто и објасни:

— Не ради се о томе — смешкао се љутито — шта је ко урадио или шта ће ко урадити... Смешне ствари!... Ради се о томе што ја имам право, разумете, право да добијем... јер ту су квалификације... Зашто сам учио дванаест година, молим вас лепо...

Шеф покушао да се нашали:

— Ако одбијете распуст, свеце, оправдане и неоправдане изостанке, затим време када уопште нисте знали зашто сте у школи, остане вам тачно две, највише три године... И док сте ви губили

време тамо, ја сам овде радио... Сем тога ви сте учили за себе, а ја сам радио за државу.

— Плаћали су вас...

— Ви сте државу коштали колико и ја... Мислите да професори живе од ваздуха... А где је остало... И шта сад? Уместо да најпре покажете шта сте донели из те школе, ви одмах по држави: земљо и народе, дај ми класу!... Реците искрено, кад би вас сад неко зграбио за јаку и повео да положите матуру, ви бисте се грдно провели... Не би умели ни запети... а тек сте пет година оставили школу иза себе... Али ви полажете право на то да вас свет цени... све због тога знања!

Бошко слушао овај кратки двобој између шефа и Гргура, и било му нешто жао шефа. Мирно, кротко, чак некако тужно одговарао је његов шеф на примедбе ветрењастог Гргура. Најзад осети да се ту ради и о њему. И он је постао од дневничара, и он је дакле добио чиновнички положај... не по праву... него просто, добио га. „Страх некакав влада над животом“ — помислио у себи, а није знао откуд је дошао до тога закључка. Мрђен, замишљен и укоченог погледа, куцкао држаљом о писаћи сто, а Шеншин несабрано листао регистар. „Можда тај страх долази отуд — поновно се сетио Бошко — што човек зависи од низа безначајних ствари?

Гргур забацио китњасту косу, поравнао је прстима и насмејао се:

— Дај ми плату док сам млад — а кад остарим... да гора бисером роди — мени свеједно.

Бошко заклопи књигу, отури је, па намргођеног лица, проговори:

— Заиста, човек се више пута запита: шта смо и чему живимо? Има ли неког оправдања живот једног чиновника? Провлачи се кроз акта тридесет и пет година, записују га у картотеке, лепе му фотографије, дају разне називе и класе — а резултат свега шта? Ко је имао користи од њега? Наука, друштво, народ, појединац?... А ипак имамо о себи лепо мишљење, сматрамо да нас треба наградити.

У њему се одједном расклупчало нешто срдито, потсмешљиво и увредљиво у исти мах. Осећао је да је неправедан, али нешто је требало рећи, бацити се каменом на мртву површину и заталасати је, а није знао како.

Тренутак су га пажљиво слушали, а кад је престао, настало је ћутање. Шеф се смешкао оборене главе, као да је хтео рећи: „Одавна ја о томе мислим“.

Гругур пребацио ногу преко наслона столице, погледао у палац и рекао ученим тоном, који је раздражавао:

— Онда ви не знате шта је администрација... Какву важност она има у једној држави... Уопште, тај ваш приговор је смешан... Како ви то замишљате?

У Бошку порасте потмула срџба. Каква је надменост коју је већ толико пута срео код тих људи који су своје школско знање дизали на степен истинске вредности, а нису могли да виде колико су очајно неспремни за живот, колико је њихово знање о животу страховито површно и ништавно? Осећао је да га обузима бес, али се није трудио да га стиша.

— Све је то очајно, пријатељу — рекао му тресући главом. — Администрација! Акта! Решења! Част ми је замолити! Учтивога сам мишљења! Изволите и овом приликом примити уверење о моме поштовању! На основу горњег решења! У вези члана тога и тога! Известите ово надлештво! Да се сајузе ранија акта! Нека молилац таксира! — ето вам мудрост коју ви зовете администрација. И још кад помислите ону масу јадних људи поцепаних пенцета, отрцаних рукава, задужених, који то све раде, који годинама ништа не мисле сем о двадесет и пет званичних формула и који од интерпункције никада нису употребили две тачке, тачку и запету, који никада нису ни за тренутак помислили својом главом — онда бих праснуо у смех, знате какав, кад ми тако ученим начином говорите о администрацији.. Све је то ту да човека загуши, да се човек не чује, празно лупетање, вредност која је саму себе прогласила за циљ... Ето, то је то! И зато су потребне гимназије, гимназије, гимназије... А живот, прави истински живот, може да пролази поред нас, нека га ђаво носи, ко би се још о њему бринуо, ко би још мислио на којекакве проблеме...

Гргур се подругљиво смешкао, смишљао некакву шалу, не разумевајући зашто се Бошко љути.

— То ви нешто дубоко, — додао у омаловажавајућем поштовању, напућио образе а очи дигао у таваницу. Потом издувао ваздух и рекао достојанствено:

— Све ће то дивно изгледати, ако.. и ви почнете да решавате питања наше администра-

ције.. Хеј, човече, правници... *правници*, разумете, разбијају о томе главу, па не могу да реше... А ви запели, па као да је то... фасцикулирати акта.

Бошко осетио увреду, али његова срџба од једном ишчезе. „Не, ту увреду није нанео овај Гргур колмоване косе и прљаве кошуље; та увреда потиче из општег друштвеног уверења да је то тако, она је општи суд, и отуд је — тачна. Не, немам права да се љутим“...

Тренутак је крзмао да ли да се повинује томе сазнању или да плане. И реши се да не противуречи.

Шеф дигао главу и замишљеног погледа рекао:

— Господо, треба радити... Сви смо ми малени... и то је смешно. Ми сви нешто мислимо, мислимо, говоримо — а по среди ништа. Дајте, да бар урадимо оно што можемо. То се мора...

Бошку се допало то неколико неочекиваних речи, па расклопио огромну књигу у коју је заводио акта и дао се на посао, осећајући одједном како и овај досадни једнолики посао може да буде пун смисла само ако човек има некакав циљ пред очима. „Да бар урадимо оно што можемо!“ Сјајно, сјајно — одушевио се Бошко. Било му то и као некаква утеха и потврда за оно што је рекао.

Млади чиновник са коврчавом косом ћутао неко време, окрећући се на једној нози, па потом отишао.

Напољу је дувао ветар, а прозори сутерена постајали све мрачнији. „Небо се мрачи — по-

мислио Бошко — а и живот исто тако“. У тај мах откуцало два часа, а званични рад престао.

XVIII

Кад су пошли кући, Шеншин ухвати Бошка за рукав:

— Хоћете ли на једну ракијицу?...

Бошко одбио.

— Не, хвала...

— Али само једну, с ногу — заинтачио Шеншин. — Само једну.

Израз Шеншиновог лица био необичан. Као да је у њему нешто одједном претрнуло и сад је требало чекати да се тај процес до краја изврши, па да могне да саопшти Бошку резултат.

Пошто је поручио по чашицу ракије, Шеншин одједном рекао:

— Знате, наш директор има право... Оно што он каже тачно је... А ја ћу вам сада нешто страшно признати.

Бошко зачуђено погледа у Шеншина. Он се уплашено насмеши, зграби чашицу и нагло је искрену. Потом обори главу и неколико пута заклима њоме, као да се и сам престрашио наговештаја. Прошло је тако у ћутању неколико часака. Најзад је подигао очи, а лице му било чудно измењено.

— Ово поверавам само вама — рекао потом. — Морам вам признати... Ја сам делио новац с директором Николићем...

Бошко набрао чело и ћутао. За чудо, признање га није много ни зачуђило. Он је имао осећа-

ње да са Шеншином није нешто у реду, али није могао да сазна у чему би то могло да буде.

— Зар то није страшно? — упитао Шеншин као да ће да заплаче. — Ја видим на вама Бошко... да је то ужасно прљаво... Али рекао сам вам у чврстом уверењу да ћете ме ви разумети... Дозволите ми да вам отворим моје срце, јер ја се морам некоме поверити. Боли ме... Ето какво је срце у човека!... Повуче га на зло, па се доцније каје...

Груди му се надимале убрзано, а руке премештале тамо-амо не задржавајући се ни на чему. Ћутање Бошково улевало му наду и хитао да га заспе новим појединостима исповести. Чудно се сплитао у руско-српском језику, што је још више појачавало утисак сметености.

— Посматрам једном, — говорио је. — Пред мојим прозором врапчићи. Купе мрвице хлеба што сам их бацио, отимају се. И мислим: шта ће се десити ако угине која од ових птичица небеских. Да ли ће се игде ишта померити у природи, ганути?... Ништа! Савршено ништа. Све ће ићи даље својим током... све се изнова рађати и изнова нестајати без трага. И тако с једне мисли прећем на другу: а шта ће бити кад ја умрем? Опет ништа... Да, да, опет ништа. Исто тако ће све ићи даље као и после смрти оне незнатне птичице... Рус један тамо са Оке и врабац... исто... Слушајте, драги Бошко, занимљиво је ово... о, чудо једно вам је човек!... Заболи ме нешто у срцу, растужим се над самим собом — нико неће приметити да нема Шеншина! Обузела ме туга пред неизмерним ништавилом свега што

стоји изнад живота као небо од олова, претрашним се пред ужасном тишином која остаје иза нас... У том часу мени дошао Николић и рекао: „Помозите ми да продам ову хартију... неће вам бити криво“. Зашто вам ја то причам? Зато, што ћете ме ви разумети, разумећете шта је значило у томе часу продати некакву стару хартију и зарадити нешто! И кад узмете још с каквом платицом живимо жена и ја... а све је било сто динара!... Пристао сам, помогао му...

Шеншин поручио себи још једну чашицу и продужио:

— Сад ме осудите, — дахнуо очајнички и покрио лице длановима.

Бошко ћутао окрећући напуњену чашицу, загледан у тај посао као у нешто где је требало нарочите пажње. У ствари, изненадило га Шеншиново оправдање. „Гле, о чему је размишљао овај човек“ — сенуло му главом — који је стално био повучен у себе, ћутао и смирено носио животом своју искрзану кравату. Тај чиновнички је размишљао, тражио решења, борио се с питањима...

А онда неодлучно се смешкајући упитао Шеншина:

— Па добро... шта сте хтели сада? Зашто сте ми то признали?

Шеншин се нагнуо Бошку као да је хтео да своје срце преточи у његово и одговорио:

— Зашто?... Зато што је човеку лакше кад се некеме повери... а друго, да ми ви помогнете, да проговорите за мене, ако дође до чега... Ко би ме могао разумети иначе?... А ви сте ме ра-

зумели... Ја нисам рђав човек, верујте... то је био први и последњи случај... Шта сам могао доцније да урадим? Ништа. Кајао се или не кајао дело постоји. Људе кажњавају због дела... А није лако ни отворати свакоме своје срце... Јер шта сам ја сад кад сам вам признао?... У вашим сам рукама, господар сте мој, у неку руку... Ето, то значи открити своје срце!

Бошку постало непријатно. „Да ми бар није наручио ову ракију!“ — помислио, и отури неначету чашицу. Изненада га спопало некакво неразумљиво гађење и сажаљење у исти мах; учини му се да га то ново сазнање упрља и учини сукривцем у делу. „Није ли баш у томе и тежина туђих тајни, то сапутништво које траже несрећна и слаба срца? Можда је баш то она тежина која се исповешћу збацује и олакшава терет људима да им не прсну срца?“... Бошко није могао да нађе одговора на ова питања.

Иза Шеншина клатила се прљава завеса на стакленим вратима, а дан постао сив као олово.

Бошко одговорио без воље:

— Непријатна ствар... Врло незгодно. Него, ја не знам шта бих ја ту могао... Ви и сами знате, шта је директор, а шта сам ја. Где могу ја да му говорим! Ту треба утицајнија личност...

— Верујете ли да сам и поред тога ипак поштен човек? — запитао га Шеншин изненада, а лице му добило смешно болан израз.

— Ја вам верујем, — одговорио Бошко.

— Верујте, верујте... Па ипак мене је страшно стид... Ех, како бедне ствари човека убију!... Довољно је, ето, неколико десетина дина-

ра па да се скљокате... Зашто је то тако? А ја сам Рус, па ће сви да кажу: „Овај бедник“... Не знам шта би ме више болело: да ли да ме казне, а не презру; или да ме не казне, а презру... А најрадије бих сад свима казао: „Шеншин је узео паре за стару државну хартију!“ — само да скинем терет с душе.

Он се одједном натмурио, а очи му засјале некаквим огорчењем.

— Пијте, Бошко!... Ви нисте још ни окусили... Или нећете да вас части човек као што сам ја!... То би могло бити.

— Ја тако не мислим...

— Па зашто онда не пијете?

Бошко нагло отурио чашицу и, не гледајући у Шеншина, изишао напоље. Чуо је за собом како га он зовнуо једном, двапут. Није се освртао. Спопала га срџба помешана с болом. Није могао да објасни откуд то. Чинило му се у један мах да су то биле оне последње речи Шеншинове, његове гримасе, држање, шта ли; или утисци понесени из канцеларије, удружени с разним мислима изазваним опет тако неким тмурним предосећањима.

Предвече, међутим, истога дана, дошао му Шеншин пијан. С њим дошла и његова жена.

— Ево мене, — викао Шеншин с врата — који краде... Краде државне паре и — живи! Схватате ли ви то?... Живи, а сви га се клоне као куге!... Ракије неће људи да пију коју он понуди... Нитков сам ја, дакле, продао сам се за педесет динара... Колико оно беше?... Да педесет... или сто?

Жена Шеншинова брисала сузе, а широки обнажени зуби изазивали нелагодност. Уопште цела њена појава побуђивала утисак мрачних запуштених одаја крцатих старинским намештајем.

— Видите га какав је, Бошко Југовићу... Шта му је, реците ми ви?

— Да, да, Бошко нека каже, — заинтачио Шеншин и сео на столицу жмиркајући и дижући кажипрст.

Све се то сручило одједном, изненадно, тако Бошко није имао времена ни да се прибере. Посматрао их је са нелагодним чуђењем, дубоко осећајући како се ту не да ништа изменити. Бошкова супруга, и сама изненађена и у недоумици, понудила их да седну.

Шеншин седећи и клатећи се повикао:

— Ми смо недостојни да седимо под овим кровом!

— Седите, госпођо, — рекао Бошко, — ствар није тако страшна.

— О Боже мој, — уздисала Шеншинова жена, седајући — шта је то?...

— Он све зна, — говорио Шеншин жени показујући на Бошка, — па нека пресуди... Све.

Обрве му се преко обичаја дизале и спуштале, а цела његова појава одавла некакву тамну одлучност.

— Ништа ја не знам, — бранио се Бошко и сакупљао растурене листове новина.

— А ракија?... Ракију сте одбили да попите! То није без разлога... Презрели сте ме, а ја сам вам срце своје отворио... Ракију сам поручио да вас задржим, а ништа друго... Мислио

сам нећете хтети да саслушате... И сад сам пи-
јан. Је ли то боље?... Зашто сте ме презрели?

— Погрешно сте ме разумели, Шеншине...

Шеншин дигао прст у вис.

— Не... Не, ја знам... Уосталом, право
сте имали: с рђавим људима и не треба боље по-
ступати, не заслужују... А ви сте мој господар
сад...

— Немате право, Шеншине; рђавог човека
можда опште нема... И сами сте рекли: има са-
мо рђавих дела... Госпођо — обрати се Бо-
шко Шеншиновој жени, која је уздисала и ломи-
ла прсте — не жалостите се. Владимир се мало
напио — то није грех... А друго нема ништа...

Шеншин натуштио лице и напрежући мозак
говорио:

— Кад је неко богат, онда је он и добар и
поштен; а сиромас човек — то не може да буде...
Зашто ја не могу да будем поштен човек, а хоћу
да будем, трудим се свима силама да будем, бо-
рим се?... Моја жеља је сто пута већа него, ре-
цимо, у неког другог; али не могу да будем по-
штен упркос свему... Шта велите на то? Дајте
ми, молим вас, објасните... Богат човек одгова-
ра својим обавезама, уредно плаћа рачуне кроја-
чу, обућару... диван човек, поштењачина, а Шен-
шин нема новаца, не плаћа никоме ништа, он је
варалица, подлац, бедник...

Бошко га слушао натмурено, затим се дигао,
запалио светлост, па, пошто је поновно сео,
рекао:

— Маните, драги Шеншине, и, најзад, чему то
сада расправљати... Јунаштво је признати поло-

жај и стварности гледати у очи... Добро би било да сте се одморили код куће...

За то време жене су водиле разговор о многобројним домаћим бригама, тек од времена на време Шеншинова би жена бацила хитар поглед на мужа, тренутак суделовала у њиховом разговору, па опет настављала о домаћим бригама. Али цело време, видело се, била је у послушковању разговора њенога супруга и Бошка.

Шеншин, као да се присетио нечега, одједном жалостиво проговорио:

— А ја мислим да би сте ви могли код директора... Просудите и сами, добротинитељу, какву велику ствар чините: спасавате једног очајника... Зиначка, Зиначка, срце моје, моли и ти господина Бошка! Ти умеш то боље...

Она се збунила, ширила руке суве и дугачке као два витла и освртала се лево и десно:

— Но, шта... ја не разумем... Боже мој...

Шеншин се сав погнуо напред, лице му изражавало очајање, и махнуо руком испред носа:

— Није ни потребно да знаш... Ти само моли... Ти имаш талента, Зиначка, да дирнеш у срце... Ја немам права више да молим, ја сам све изгубио... Али ти си чиста...

Његове речи су имале чудноват звук, као да су долазиле одбијајући се однекуд, трепериле слабочком надом и нестајале без дејства. Бошко се дигао, направио два три корака по соби, па задржавајући Зину на столици, пошто је хтела да се дигне ни сама не знајући зашто, стао пред Шеншином и метнуо му руку на раме.

— Ако шта могнем, урадићу, — рекао му, и

додао одмах — а сад да идете кући и да се испавате...

Шеншин скочио, загрлио Бошка и пољубио га у оба два образа.

— Бошко, голубе, ви сте ме спасли... ви сте ми вратили живот. Сад тек видим колико сам ништаван пред вама, голубе... Ах, ах... Зиночка, дај руку Бошку и захвали му, јер он ће и тебе да спасе... И запамти: слику нашег добротвора метнућемо у рам... Бошко, братац мој, добротом својом ме убијаш... И убиј ме! Убиј Шеншина, Руса!... Госпођо, — окренуо се Бошковој супрузи — и ви сте анђео... Дозволите да вам пољубим ручице...

И пошао одлучно према Бошковој жени, решен да то најискреније заврши. Она се отимала, збуњена и уплашена:

— Моје су руке од рада, господине Владо... Не, немојте... ах, забога...

Али Шеншин, сав у благодарном заносу и понесен ширином осећања захвалности, ударио се у груди и завикао:

— О, голубице, не знате колико ја ценим радне руке! Добротворко наша — јер ви сте наша добротворка — радне руке, чисте, мир су душама... Ја сам недостојан да их пољубим... И зато ми сад идемо, је ли, Зиночка, ми идемо сад да не узнемирујемо наше спасиоце...

И Шеншин направи дубок, театралан поклон, губећи притом равнотежу. Затим без речи отвори врата и изиђе, а жена за њим, климајући главом и уздишући.

XIX

Као што је и било природно, Бошко није могао ништа да предузме код директора, док се не појаве неки озбиљнији разлози за то. У ствари, било му крајње непријатно што се уопште примио те дужности. Пре свега, он није код директора био никаква нарочита личност, није имао чак ни обичних веза. Био је управо оно што су били и сви остали нижи чиновнички: безначајан административни точкић.

И кад је покушавао да сам себи да рачуна о том шта га је управо навело да да такво обећање Шеншину, кад је био свестан свога положаја, нашао је да је то било сажаљење над Шеншином, човеком који је још мање могао да помогне сам себи, кога би још теже можда притеснили него кога другога. Осетио је да му је била дужност да буде од помоћи кад већ осећа и зна у каквом се положају Шеншин налази. Зар не би он сам очекивао од других да му помогну у невољи, не водећи рачуна много о том могу ли они то или не могу? Треба покушати, треба учинити нешто. Најзад, зар се мора имати веза или утицаја на личност којој се долази с молбом да се отклони нека несрећа која по својој тежини и по својим последицама не стоји ни у каквој сразмери? То је обична дужност која се не сме избегавати чак ни по цену да човек буде смешан...

Па ипак Бошку је била непријатна та дужност.

— Нисам довољно човек, — говорио он жене, излажући јој своју намеру.

— Шта то говориш?... Ниси довољно човек... А шта би други требало да кажу о себи?

— Не, не, нисам... Требало бих да не осећам ту непријатност, него напротив да једва чекам, да покажем... Али то је отуд — натмурио Бошко чело а усне му се чудновато искривиле — што сам мали човек. То оставља трага у душама читавог живота... мали човек може да буде само револуционар или сиромас — средине нема... Дођавола, шта би требало урадити да душе буду слободне!

Бошкова супруга није изгледа до краја разумела његову мисао, него је одговорила само уздахом и додала неодређено:

— Живот је такав... чудноват.

Бошко стао на сред собе дигао рамена и забацио руке.

— Живот... Ми живимо животом који смо сами створили... Значи, ако није добар, треба да га преудешавамо, да га управо удешавамо док не буде онакав какав је потребан па да будемо задовољни.

Затим учинио два три корака, погледао у мрачан прозор и додао уморно:

— Најзад, живот нижег чиновничкиња... да ли је то живот? — Не смети мислити својом главом, не говорити својим језиком, никад исправити шије, стално бити без уверења... Је ли то живот? Ево, на пример, Шеншина... Али шта Шеншин! — милион Шеншина! Увек иста песма... дао је свој глас на изборима за Јанка, а морао да грди Марка; сутра опет морао да да глас за Марка, а Јанка да грди; прекосутра опет дошао

Јанко... али радије да не говорим о тим ужасним стварима где човек више није ни крпа... И то се зове живети, живети...

— Не... Ти си данас нешто огорчен — отуд такве мисли ...

Жена се диже, оде у кухињу. Одонуд је допирао њен глас:

— А ти дремаш, сине... Јадно дете, хајде, мама ће ти дати вечерицу...

Бошко смркнул шетао по соби.

XX

После неколико дана Шеншина зовнули у канцеларију и испитивали тамо по ствари продаје старе хартије. Током истраге се утврдило све оно што је Шеншин већ раније признао Бошку. У једном тренутку одвратности према свему признао многе ствари, и још, услед неке неразумљиве мржње према самој себи, оптужио се више него што је требало. Природно, ствар је ускоро добила такав вид да су се чудили и сами они који су водили истрагу. Сваки је сматрао својом дужношћу да што боље утврди чињенице, да их правно разради у појединости и да им да што одређеније значење. Ако се, на пример, у току истраге појавила само мала сумња да је нешто могло да буде овако и овако, требало је одмах ући у ствар темељито, извући из ње јасно прецизирану правну формулу, као да је ствар била потпуно зрела. То је захтевала дудуше већ сама правна природа, јер сувопарна факта никада нису дата у савршеном виду; увек је требало удешавати ток чињеница

према унапред утврђеним правилима, — да би се ствари уопште могле разумети и категорисати.

— Дакле, криви сте, Шеншине? — упитао га директор још једном као да олакшава своју савест.

— Крив, господине директоре, — одговорио утучено Шеншин, са страдалничким изразом на лицу, — још више него то..

Сви се смешкају и не дижу очију с акта.

— Но, онда нека вас ђаво носи! — узвикнуо директор у некаквом шаљиво-огорченом тону, и бацио оловку преда се на сто.

Шеншин, блед, сметено климао главом, и затим изишао.

Кад се вратио у своју канцеларију, очи су му сијале некаквом чудноватом одлучношћу, махнуо је руком и рекао гласно:

— Све је готово... Но, свеједно... Све ствари на свету морају да имају некакав крај, то је бар јасно. ...А кад је још поред тога човек и крив, шта онда? Дакле, довољно разлога да нестане Шеншина!

— Али ваша кривица... Ама слушајте, молим вас... Не, не то је сасвим нешто... дозволите...

Шеншин махнуо руком по ваздуху, насмешио се горко и, као да је уживао у уништавању самога себе, одбијао:

— Крив, крив... и те како крив! Не, дозволите ви, Бошко...

Бошко одједном поверовао да ће ствар бити лагана и да ће моћи да објасни у неколико речи све околности под којима се родила Шеншинова кривица. Био је чврсто уверен да ће га схватити

и наћи разумљивог оправдања, посматрајући ствар с једног вишег човечнијег гледишта. У тој вери, он се реши да одмах сада оде у директорову канцеларију.

Затекао је директора где седи задубљен у некакав акт. Лице му било црвено као зрео шипак и, оборено на ниже, било изобличено. Не дижући лица, упитао:

— Шта желите?..

Бошко почео да излаже ствар. Можда није рекао све онако како је хтео, али осећао је оном унутрашњом извесношћу да је дошао тренутак да буде човек, да убије у себи оног малог, безначајног чиновничкића који је само климао главом и смешкао се, који је био спреман да се клања на све стране. Занео се Бошко и почео да наводи једног филозофа... Директор га слушао не дижући главе, правио некакве белешке на акту, затим покренуо се и извукао једну фиоку. Претурајући по њој, равнодушно рекао:

— Но, доста.

Бошко ућутао. Осећао је да то не чини од страха, него просто што је ред. У канцеларији настала тишина. Негде су некаква врата лупнула, однекуд се чуло зврјање писаће машине. Једна сунчана зрака поигравала на зиду. „Однос подређеног и старешине“ помислио Бошко посматрајући своје ципеле које су и нехотице стојале у ставу мирно, и директора који још није честито ни погледао у њега.

Најзад директор упитао некаквим певајућим гласом, као што се говори с децом:

— По коме основу ви уопште долазите да се заузмете за тога... Шеншина?...

Глас директора зазвучао тако као да је имао још нешто да каже и Бошко ћутао у очекивању.

— Но? — поновио директор, затворио фиоку и коначно дигао главу.

— Хтео сам да дам нека објашњења у вези с његовом кривицом, а која приликом оваквих саслушавања обично не дођу до израза, господине директоре. Човек као што је Шеншин... сиромас је то... није један од оних који, како да кажем, свесно затворе очи пред својом савешћу... Он размишља о стварима... но, најзад, о бескорисним стварима, али које овај живот своде на сасвим малу вредност... Дозволићете, јер његов живот, патње, немаштина, иду му сасвим на руку, и у таквим стањима свести, морална снага олабави, добије сасвим други вид... И за та тренутна стања, која у ствари нису он, Шеншин треба да плати овим осталим делом, управо, целом својом личношћу... Мислим да би ту требало размислити...

— Све је то којешта, — рекао директор, и одједном нестрпљиво задовољавао прстима, — све је то којешта... Него, реците ми кад сте већ тако расположени да говорите, разумете, реците ми молим вас, какву сте ви законску форму нашли за ваш поступак? Да ли сте позвани да дате ваше мишљење, одговор, исказе... јер, разумете, то би ме ванредно интересовало.

Директор му се очевидно потсмевао. То је Бошка једило.

— Сматрао сам, господине директоре, да је до-

вољна чиста жеља за истином, жеља да се помогне човеку... а форма да је споредна.

— А ми? — одједном се пренуо директор из равнодушности и поцрвенео, — а ми? Ми нисмо дорасли своме задатку... Шта? Ми смо крети-ни?... Шта?

Директор се дигао, направио два три кратка корака, љутита, смешна и понова сео на своје место, као да му је оно јаче обезбеђивало достојанство и углед.

— То нисам могао да помислим ни у ком случају, — рекао Бошко намрштених обрва, — и ја то својим поступком нисам ни...

Директор га прекинуо отуривши жестоко акт:

— Слушајте ви, ви сте некакав филозоф... Знате, онако нешто, нешто... нешто ми много мудрујете — а архивар сте!... Ужасно глупо.

Неповезане, брзо изговорене директорове речи смешно скакутале у ваздуху, као да су подражавале његове кратке кораке. Директор се, озлојеђен, мувао тако амо као дечји балончић привезан конопцем, као тражећи некакав излаз који није наилазио.

— Него знате шта — стао он пред Бошка, као да се присетио нечега. — Да се оканете убудуће мудровања — кажњавам вас усменим укором, нећемо то нигде заводити, за ваша у најмању руку неумесна — јесте ли ви чиновник ил нисте? — за ваша неумесна и сувишна мудровања, разумете, и да се нисте више јављали с тим и сличним стварима; — а за Шеншина не брините, иде све својим редовним, службеним путем — него шта... А ја ћу заиста да поступим свом строгошћу закона,

да ми подређено особље сувише не мудрује, не критикује рад старешина и не сумња у њихове личне способности... То је заиста свињарија... Но, тако нешто...

Бошко је слушао испрекидане и бесконачно нанизане директорове примедбе, и осетио одједном да заиста и није правилно поступио. Чак му се учинило да је врло глупо и детињасто све испало. Разлози који су му се чинили мало раније основани, сад му испадеше неразмишљени, без основа. Постало му јасно да је оно сасвим други живот, живот слова, аката, параграфа, а не осећања, срца и човечности. Овде се морало знати све унапред, морало је бити све измерено и срачунато — а он одједном хтео да поремети и скрене на другу страну. Наиван човек!

Тргао га глас директора.

— Но, шта још чекате?... Изволите се изгубити...

Кад се вратио у своју канцеларију, као олакшање му било што га нико ништа није питао. Па чак ни Шеншин. Као да је знао унапред шта ће бити, или као да уопште није више марио за повољнији исход ствари. Али Бошку је било да запраска од многих противречних осећања и некаквог неодређеног питања које је остало нетакнуто, нерешено, поред свега што је било, и чекало на одговор.

— Постао сам сувише дресиран, — сенуло му главом. — Да, то је то питање. Нисам, заиста, човек... Почео сам да губим веру у себе — управо, изгубио сам је, јер сам поверовао административном апарату. Поколебао ме у моме ставу... Зар

би овакви људи могли да нешто ураде, да исправе, да даду нешто ново? Не, ја сам изгубљен човек... не можда сасвим, што је најстрашније, и то је оно што ме мучи... Стојим ни лево ни десно...

Ослоњен о руку, као да је кривац, размишљао Бошко, а лицем му прелетали грчеви.

У тај час ушао служитељ и рекао шефу:

— Тражи вас господин директор... Рекао је да одмах дођете.

Шеф подигао перо према прозору, пажљиво му прегледао вршак, а онда га сместио поред масионице, брзо се дигао и отишао. После неколико тренутака вратио се узнемирен и зовнуо Бошка.

— Ви знате, — рекао му шапатам — директор је бесан... праска... Ишли сте тамо због Шеншина... Казнио вас је казном усменог укора; казна се неће заводити у службенички лист, а мени строго запретио да водим рачуна о томе ко сме од мојих чиновника да иде директору, када и по којој ствари... Секретар израђује наређење које ће бити достављено свима одељењима... Одавно га нисам видео онако љутитог...

Бошко без речи примио ово саопштење, осећајући да губи власт над живцима и дошло му одједаред да се насмеје свему томе. Колико се само дигло буре око тако безначајне ствари, и колико огорчења и узрујавања за овакву ситницу! Па зар ти људи немају о чем другом да мисле, да у нешто корисније утроше енергију? Администрација!

— Господо, — обратио се шеф и осталим службеним тоном — од данас па на даље, треба

да се претходно обратите мени ако буде ко желео да иде господину директору, да ми каже шта хоће и у каквој ствари жели да говори са господином директором, а ја ћу онда да предузнем шта буде потребно... Молим да примите на знање.

— Ипак, господине шефе, — рекао Бошко савлађујући бес, — признајте да је повод за овај низ послова био заиста безначајан.

Шеф ноктом цртао по акту што је испред њега стојао, па скањујући се одговорио:

— Не, не бих рекао... Треба разумети директора... Ред неки мора да постоји... Уосталом, то је свуда обичај, знате и сами...

— Ја мислим да су те све мере само зато да — убију човека...

Шеф га зачуђено погледао. Затим бацио поглед на Шеншина, па на Мрђена и задобовао прстима по столу.

— Не знам како ви то схватате... Истина, ако човек нешто мисли, онда није потребно... Само људи неће да мисле...

Бошко се с муком савлађивао.

— Али класе умеју да траже... Уопште, сви имају о себи високо мишљење — квалификације... А овамо неће да мисле... Лако је мислити туђом главом — параграфи. Зграбиш га и одрежеш: ова и ова казна... Али ући у ствар, осетити је као целину живота, осетити је као семенку која се разрасла, испреплиће и прожима живот — то не умеју. А то је све... то значи мислити... Али да би сакрили сиромаштво духа, људи су измислили прописе, ред, закон, правила... Шта је то?... Живот скуван, стављен у теглице и завезан пергаментом.

Желите ли правду?... Изволите, теглица број двадесет и један... Филозофију?.. Изволите, теглица број тридесет и шест — апсолутно чиста, дестилисана филозофија... Медицину?... О, имамо савршено чист екстракт... Ето, то вам је данашњи живот — расточен као леш... Ето вам слике!

Бошко, сав црвен, снизио глас и бесно затворио књигу у коју је заводио акта.

Шеф слегао раменима, очевидно нерасположен за расправу. Шеншин, блед, посматрао га без речи и без мисли. Мрђен уљудно дизао главу, слушао, па опет пријањао на посао, смешкајући се осмехом који је по његовом мишљењу био значајан.

*

Кад се Бошко вратио кући, његово огорчење се појачало. Оно није било више само због неуспеха код директора, оно је сад постало дубље, општије, везано за све ствари и појаве живота; обухватало је живот у свима његовим видовима.

Размотао је дневне новине, али их није могао да прочита. Бацио их је на сто, дигао се и шетао по соби. Његова жена крпила чарапе и питала га зевајући:

— Је ли ти се нешто непријатно десило у канцеларији?

Глас звучао равнодушно, без воље, и као да испуни собу мртвом досадом.

Бошко застао пред једном сликом, посматрао је одсутних мисли и ћутао. А онда, не одговарајући на женино питање, рекао:

— Чудна је животиња човек... С једне стране

подло, ништавно, кукавно — а с друге да плачеш над њим као над милим створом и дадеш живот за њега... И како да нађеш нит која би те одвела до истине?...

Заћутао је. Нешто топло и болно задрхтало у његовом гласу. Жена тренутак дигла поглед и посматрала га. Он продужио даље стојећи стално пред сликом, и на тренутак се чинило као да Бошко води некакав језив разговор с мртвим стварима.

— Кад само помислим шта је све урађено да се човек дегенерише, да не живи својим животом, да буде мртво оруђе у рукама других — питам се чије је то дело? И како да се то спречи и да живот људски буде дубљи, садржајнији, плоднији?... Да ли о том мисле и остали људи? Ако мисле, зашто онда не ураде нешто?...

Жена не одговори ништа, него оде у кухињу и поче тамо да претура по фијокама. До Бошкових ушију допирао тај шум свакодневног живота ситан, безначајан као одговор на његова размишљења, и спопаде га некаква туга над животом његове жене: „Ето шта она ради и шта јој је суђено“ — али се сдмах трже мислећи на позив материнства, и врати се понова на ранију мисао.

Кроз отворен прозор долазили нечији монотони гласови са улице и нестајали исто тако с досадом и равнодушно.

У Бошковом расположењу као да остаде нечег од тога безначајног, равномерног шума живота што мисао чини тромом, сувишном и што је запреда као у какву паучину, па се издужи на клупи која зашкрипа и зацвили, и понова разви новине...

XXI

Међутим, ток ствари није се дао задржати: истовремено са Шеншином, поче да се и директор запетљава. Чиновник који донесе сутрадан умножено наређење да се директору не сме долазити без претходног одобрења шефа радне јединице, човек ретких, црних зуба и мало наглув, саопшти поверљиво да ће доћи некакав инспектор из Београда да води истрагу против директора, јер се сазнало да је директор осим дрва и бензин дизао и возикао се државним аутом по приватним пословима, да је некакве шљиве продавао са имања на коме је био секвестар и паре одвајао у своју кесу. Осим тога говорило се — поверавао тај чиновник шиштећи сниженим гласом и кикоћући се злобно — да директор има три куће само на женином имену да му нико ништа не би могао наудити, а то је већ за државног чиновника сумњиво.

— Ја ни ципела не могу да купим, — шиштао чиновник, а жила му набрекла на челу — а он куће... А двадесет година служим — продужавао невешто наглашавајући речи како то чине приглуви људи, куцкајући непотребно по ђону — а он куће... Е, ако ћемо тако, онда нећемо ништа...

Чиновници са пажњом слушали тога свог друга, али ћутали као рибе бојећи се какве подвале или некаквог ухођења, па се само бледо смешкали и претурали акта.

— Ево, господине шефе, — почео чиновник званично — примите ово наређење и потврдите пријем на овој црти под бројем осам, то је ар-

хива... Лако вам је наћи ваше одељење — увек је последње. Да, тако је то.

И пошто му потврдише пријем наређења, човек постаја још тренутак ћутке, а онда одмахну руком и оде даље. У канцеларији настала тишина. Једна сунчана зрака одбијала се од стакла преко пута и скакутала по старим актима, по расточеним столовима и стелажама, одлазила и опет долазила. Шеншинова столица зашкрипала, он дигао главу и рекао као очајник коме је свеједно шта ће се десити с њим:

— Али тај човек ће ипак да потпише моју пресуду — а једнаки смо...

— Боље да ћутите, Шеншине — рекао му шеф прошивајући концем некакав дебео спис.

— Али, видите, ври у народу, — додао Бошко тихо. — А то је већ...

— Нека ври, шта нас се то тиче, — одговори шеф и набра обрве.

Бошко се осмехну бледо и погледа у њега.

— Ви сте задовољни свим што видите?

Шеф не рече ништа, макну само раменима и, пошто проши спис, баци га на стелажу.

У тај мах неочекивано ушао сам директор. Сви одмах скочили на ноге, поздравили га кратким наклоном и понова прилегли на посао, осим шефа коме приђе директор и пријатељски пружи руку. Шеф се зацрвене због нечега.

— Но, како напредују послови? Можете ли да савладавате с вашим људима?...

И пошто свакоме од њих пружи руку, отпоче пријатељски, не чекајућ да му шеф одговори на питања, очевидно не мислећи више на њих.

— Знате, архива ми је најважнији део надлештва, само кад се води како треба... Ја то увек признајем, ја сам социјалан човек... Овде је мало незгодно радити, признајем, али ту не могу, нажалост... А ви, Шеншине, направили сте страховиту глупост... Шта вам је то било? Ја могу да разумем, тешко је живети са неколико стотина динара месечно, али ипак...

Директор се окретао, ходао тамо-амо, нагињао се над столове сав некако устрептао и узбуђен. Изгледало је као да би желео да каже нешто друго, и да је оно што говори сасвим споредна ствар. Али речи су текле даље.

— Најзад, што се мене тиче... имамо о вама сјајна обавештења... Ваш шеф је пун похвала за вас... А онда, право да вам кажем, необично ме дирнула искреност којом се заузео за вас један од ваших другова... Ја вам то говорим као човек, знате, а не као старешина, наравно, поступио сам преко својих осећања, био сам строг. Закон је изнад свих нас, зар не?... Ту не сме бити места никаквој сентименталности...

Сви су га зачуђено посматрали. Нису могли да објасне његово неочекивано понашање. Шеншин је стојао сметен, оборене главе, али с некаквим огорчењем око уста. Бошку сену главом да би Шеншин могао да каже нешто незгодно и побоја се да не погорша ствар. Директор је међутим и даље шеткао тамо-амо уверавајући људе да му је стално пред очима само закон и државни интереси. Али да му не даду политички противници да заиста то и проводи у дело: наређења се изигравају, народни посланици траже ствари које

се косе са законским одредбама, па чак и министри то исто чине. Ту, он, мали и незнатан директор — ове две речи је нарочито подвукао — не може да уради ништа, ако неће да оде у пензију или под истрагу.

— Данас вам пришију просто да сте дрва узимали или тако нешто банално, — говорио он очински, светлих очију. — Иако ће свакоме бити јасно да се ја не бих упуштао у такве прљавштине, али дајте докажете то свету, оперите се кад вас једном оцрне... Шта ја знам шта би могли наћи, јер у оваквој борби не бирају се средства... Имам, на пример, државни аутомобил... Возим се по разним државним пословима, али могу вам овакви људи мирне душе да кажу: „Гле, како троши државни бензин, а обавља своје ствари“... Ето то су разлози због којих сам увек стрепео кад сам примењивао законске одредбе... и можда их увек нисам доследно проводио... Иначе савест ми је чиста... Ви сви знате добро какав сам ја човек и да никоме зла не желим...

Директор се одједном саживео са речима, очи му сјале топлим искреним сјајем. Његова дебељушкаста фигура изражавала на чудноват начин неку врсту болесне веселости, која се могла претворити и у покајнички плач и позивати људе да буду сведоци њеног страдања; глас и покрети неочекивано добили израз доброте у коју се није могло посумњати, или ако би и посумњали болело би вас зашто сте толико неповерљиви. Па чак и његове хаљине биле су данас тако некако чудновате; да ли је то избијала из њих скромност сиромашног чиновника, је ли то била чак сиро-

тиња која је извиривала из искрзаних рукава, из ципела дискретно напрсних на прстима, из кравате некако невешто свезане — тешко је било рећи. Али општи утисак био је несумњив: добричина коју су дужности и параграфи изобличили и начинили од ње директора несмиљеног, оштрог и хладног. Он се сиромасх отима, покушава да збаци са себе тај хладни, нечовечни лик, настоји да приђе људима ближе, да им пружи руку, да осете да је он човек, али бадава, не може: рафинирани, вештачки живот сведен у односе старешине и подређеног, убијали га и он против воље затварао се седморим вратима. „Али ви видите да ја нисам крив, браћо“ — као да је све викало на њему у један глас, на начин који је био близу очајања.

Бошко је покушавао да сузбије тај утисак и да директора види у слици која му је остала од прошлог састанка с њим, али није успевао; чак, на његово највеће запрепашћење, лик директора, какав се сад приказао, изгледао је сасвим могућ и сасвим вероватан, јер је нешто слично Бошко сам на себи осећао. Све године тога канцелариског живота нису ништа друго него једна бесмислена, празна дресура, разобличавање карактера и убијање духа, једно сукобљавање живота и наказног механизма административног апарата. „Можда то овај човек и лаже сада — размишљао Бошко — али овако може да буде, и тешко га је осудити“.

И одједном, чак и под претпоставком да се директор пренемаже због некаквих још непознатих разлога, Бошку се учинило да чује у његовим

речима јаукање човека који се каје, који нешто признаје, који нешто моли, хоће нешто... али ни он сам себи помоћи не може.. Бошко помислио с тугом: „Унакажен људски живот... а нарочито ако стварно лаже“.

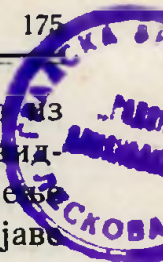
У тај мах директор се окренуо Бошку, погледао га топлим погледом и насмешио се меко. Глас као да му је био замотан у памук и оданде се извијао:

— Мислите да вас нисам разумео?... Онда знате? О, јесам... И мислио сам чак: гле, красна човека. Али ви знате шта је дужност и то ме тешило. Ја сам директор: имам десет подређених шефова и седамдесет и једног чиновника у свом подручју — и сад замислите кад бих ја управо и хтео — разумете — кад бих управо и хтео да се уживим у свачији случај, у свачији живот, куд би ме то одвело! Зар бих уопште могао наћи излаза и одредити ток послова све кад бих хтео и могао да чујем како у сваком појединцу откуцава срце...

Ту директор уздахнуо, притиснуо дланом леву страну груди. Његов поглед је лутао канцеларијом, као да је продужавао да изрази недовршену мисао. Отсјај сунчане зраке паде му на потиљак, откри тамо на кожи две пеге боје зарђалог гвожђа, прелете на шефов оборени брк, па опет ишчезе као каква огњена птица. Мрђен пратио њено скакутање жмиркајући очима.

Директор седе на столицу, разбаци ноге и продужи.

— Господо, па и ја сам човек, забога... Зар ја не знам патње ваше, ваше бриге за свагдашњи

хлеб? Ја сам социјалан човек... и ја сам никад из сиротиње — али шта могу! И мене меље невидљиви жрвањ... Ето, послао сам јутрос наређење да ми се не долази више без претходне пријаве надлежног шефа.

Директор заокружио погледом по столовима као да је тражио наређење. Шеф хитро прискочи и пружи му табак. Држећи га пред собом и кладећи њим по ваздуху, директор продужавао.

— Нисам могао друкчије — ток послова је то захтевао од мене. Не ја, ток послова, господо... — поновио он вешто подрхтавајући гласом. — Дакле, господо, — рече враћајући шефу исписани табак — мислим да смо се разумели... Не желим ја да будем тиранин, него ваш старији другар, а то ми је било нарочито стало да вам кажем.

Директор се нагло диже са столице.

— И да бих вам дао доказа, да ја тако заиста мислим, ево шта ћу вам рећи...

Окренуо се лево и десно у неком свечано дирљивом расположењу и стварно дирнут рече:

— Господине Шеншине...

Шеншин диже главу и упре у директора замагљене очи. Сви су очекивали да ће директор рећи нешто необично, јер све што су видели било је толико ново и изненадно.

— Господине Шеншине, — понови директор, — вашу ствар, а ви знате како она стоји... предаћемо забораву. Јесте ли задовољни?

Речи падоше изненада и као да створише безваздушни простор иза кога долази прасак — настаде тишина. Шеншин се трже, хтеде да учини покрет као човек коме изненада поклањају жи-

вот, али онда се опет присети у страху да се није преварио и да то све није само варка; затим се сагну измучено а усне му заиграше и од тога се цело лице изобличи у мучној гримаси.

Директор му приђе и пружи руку, смешкајући се укоченим устима. Једна обрва му се извила и давала лицу помало зачуђен израз.

— Да, бацили смо ваш предмет у кош... и сад је све добро.

Шеншин, као да је изгубио дар говора, нешто промуца очајно збуњен, изненадним преокретом, зграби директорову руку и, гледајући га право у очи, неприродно заклати ногама и удари пету о пету. Остао је тако тренутак дуже него што би требало, што код Бошка изазва мучан утисак.

Сви су били узбуђени и смешкали се некаквим збуњеним осмесима. Шеф узмахну руком, обори некакву књигу која с треском паде на под. То унесе нов елеменат у догађај.

Тавке их остави директор, и нагло без речи изиђе напоље.

XXII

Први је проговорио шеф.

— Но, Шеншине, честитам вам... Ипак је човек овај директор; а видите — осудили би га.

Глас му шобоњиио полако као да се котрљају некакве лопте по тавану. Био је узбуђен, али се савлађивао. Мрђен истезао врат, држао Шеншинову руку, али није могао да прекида шефа, јер је изгледало да ће још нешто говорити. Пошто

шеф ништа више не рече, него седе за писаћи сто, он, сувише озбиљан, дубоким гласом проговори само једну реч:

— Живели...

Бошко задену између листова оловку коју је дотад држао између два прста и клатио је тамо-змо, па рекао смешкајући се чудно:

— Све испаде срећније него што се очекивало, Шеншине... Доказ: не треба никад губити наду до последњег часа...

А у себи је помислио: „А колико си је пута и сам губио?“

А онда додао још загонетно:

— Само, тешко је више пута примити и добродруштво...

Но као да га нико није чуо. Шеншин, сав црвен од узбуђења, покушавао да нешто говори, али се пребацивао стално с предмета на предмет без икакве везе, покретао се жустро на столици, као да је сваки час требало да се откине од ње и полети некуд као метак. Невезане речи ројиле се око њега и зујале свака за се као залутале пчеле. Но сви су разумели његово узбуђење и смешкали се.

Наједном Шеншин замолио:

— Господине шефе!... Смем ли да изиђем десетак минута напоље? Тркнуо бих до Зиночке да јој саопштим... Синоћ је имала живчани напад.

Кад му је шеф одобрио, он одскакута на једној нози пошто је у хитњи треснуо коленом о извучену фијоку.

Пошто су извесно време ћутали радећи, Бо-

шко се јавио тихим гласом, као да је заводио у деловодник оно што је говорио:

— Нешто има међу нама што нам не да да стварамо... Чудновато је то... А ипак немогуће је овако остати...

Шеф га зачуђено погледа, почеша брк врхом држаља, па некако несабрано упита:

— Како?... Шта да стварамо?

Бошко забележи најпре у књигу један спис, написа на њему број и одложи га, па рече:

— Сећате ли се, господине шефе, кад сам оно говорио, да бих желео бити министар и да бих ја онда решио многе ствари? Сећате се... Ех, данас ми постаде јасно да ја не бих могао да урадим оно што сам мислио и држао за потребно, иако и данас остајем при томе да би то требало... Сваки човек је рођен за нешто друго. Зашто сам ја рођен — не знам... Ево овај наш директор.. Ви знате како је с њим... Али после овога сад што се десило, ја не бих могао да га зграбим за врат и да га позovem на одговорност због оних његових прљавштина за које смо чули и за које знамо. Чак не бих могао ни да га оптужим и — нека ме ђаво носи — пустио бих га нек иде с милим болом! Ја знам да то није добро, да је то будаласто, да без тога нема нових дела — али шта се ту може учинити! Ја из своје коже не бих могао... И готово да се упитам — Бошко се смркнуо и блед наднео над фасциклу са списима — треба ли да живи уопште оваква врста људи као што сам ја? Новог поретка нема без гвоздених приroda, без људи од камена — а ја нисам за то...

Шеф се насмејао тихо, извадио марамицу и обрисао једно око. Изнад њега заиграла опет сунчана зрака и откривала на зиду смеђе трагове влаге и слој густе прашине по којој се могло прстом писати.

— Чини вам се — рекао он доброћудно — сви су вам људи једнаки... Тек један данас овако, сутра други онако... Све се то мења...

Мрђен поправи кравату и додаде:

— Стварно је тако...

Бошко као да није чуо њихових примедаба, продужио је упорно посматрајући једно место на зиду, које је на тренутак било обасјано и одмах после тога постало тамно као црна тачка.

— Постоји једна чудновата ствар: сваки човек има две личности; једну коју видимо, која се креће пред нама и на којој се смењују загонетни знаци: љутње или радости, сумње или надања, и који нас испреплићу као мрежу на којој израђујемо наш физички лик. Ми тој личности, док је пред нама, док пролази кроз све те мене које називамо изразима осећања, дакле то невидљиво бреме живота, ми тој личности штошта праштамо: дирне нас прам слепљене косе над слепоочницом, рука згрчена у покрету да зграби парче хлеба; дирне нас беда лажног осмеха исто колико и искрен плач сиромаша... Ми тој личности дакле коју видимо праштамо, јер увек има на себи нечега што изазива сажаљење, што открива у себи слутњу о некаквој трагици живота. С друге стране, имамо замишљену личност; то је онај лик који смо ми у машти створили и који мора да је чист, савршен и без мане; ако треба да осудимо

ми га осуђујемо без икакве милости за сваку макар и најмању кривицу; ту личност ми прогонимо свом строгошћу закона. Ми тој замишљеној личности ништа не праштамо — кад је она физички одсутна. Али чим се појави са свима оним обележјима и својствима која говоре о рођењу, о смрти, о тешкоћама живота, наслеђеним теретима — наши судови које смо раније створили одједном добивају други вид, смежурају се и стисну у најмањи кутак... Пред нама искрсне жив човек, човек сабрат, човек сапатник; никада не знаш зашто је учинио ово или оно, никада не можеш да докучиш шта је хтео и шта је осећао. И дај га сад осуди! Изгледа, људи би требало да виде што мањи број чињеница, да би могли да раде с успехом... Ја имам тај несрећни дар, да увек видим пред собом људе онакве какви јесу...

Шеф је слушао Бошково излагање цртајући на хартији некакве гранчице, дигао се затим, протеглио ноге и рекао:

— Хе, тако вам је то...

Потом зевнуо у шаку и ућутао с очигледном намером да се не упусти у излагања. Мрђен међутим чупкао длачице из носа и самодопадљиво се посматрао у огледалу. Одједном запитао:

— Како се вама, господине Југовићу, да размишљати о свему томе?... И откуда вам то?

Бошко се тужно насмешио, па, чистећи прашину с рукава, одговорио као да је очекивао такво питање:

— То је моја трагедија, драги друже... или комедија, како хоћете, јер ја стално заборављам

да сам само — архивар... Мени није дозвољено да мислим...

— Баш ми је мило да се Шеншинова ствар овако срећно свршила, — пређе шеф на нову тему. Мрђен замочи перо у мастионицу и дометну самоуверено:

— Стварно...

После ових речи у канцеларији као да се згусну ваздух, покрети клонуше, а рад као да застаде на једној тачки с које га ваља гурнути да се крене. Дан, изнутра посматран, као и увек, у сивом прозорском четвороугаонику лично на стару прашњаву фијоку коју су изнели на ваздух да се проветри. Неко у ходнику дозивао кратким службеним гласом: „Вуковићу! Ало, Вуковићу!“...

XXIII

После извесног времена, заиста стигао инспектор из Београда. Био је то човек мален, здепаст, енергично се размахивао и плувао око себе. Чим је дошао позивао чиновнике, испитивао их о свему шта знају о стварима које су теретиле директора: о дрвима, о бензину, о шљивама и ракији. Многи од њих се устручавали да кажу оно што знају, јер је важило старо правило да млађи увек извуче дебљи крај, макар старешина не знам како био крив. А чиновничке душе загрцнуте у дуговима нису смеле да дигну главу и поред свега осећања савести или других каквих моралних запозвести о којима су у школама учили. А можда је утицало на људе и то што је директор обишао све канцеларије и свуда причао о својим племенитим наме-

рама, о политичким противницима који га прогоне и као припадника странке и као Србина, и тако стварао о себи ако не баш потпуно ново мишљење, а оно свакако извесну недоумицу и колебање. С његове стране то је био свакако смишљен потез без обзира што је ту он лично изгледао врло бедан.

До каквих је резултата инспектор дошао није се могло знати.

Бошко је био задовољан што га нису позивали на саслушање, јер му се све то гадило у толикој мери, да он не би био у стању да каже нешто од користи. Пре би се могло десити да не каже ништа, не због његове болећивости, него просто услед неке одвратности према свима тим поступцима који се воде, и који се обустављају при најнезнатнијој интервенцији каквог страначког присталице који ужива глас страначког борца.

— Читам неки дан, — говорио је Бошко тих дана, — један претседник општине обија касу, чини насиља у својој општини, али нико му није ништа смео зато што је био велики борац за своју партију; а одмах иза тога шеф ковнице новца кује паре за свој рачун... Не, ја се не љутим на само дело: људи су несавршени... Али не могу да дођем себи од чуђења како такви људи избију на површину, и дођу до власти... Шта је ту криво? Шта би требало урадити па да се то онемогући за сва времена? Ето то ме мучи...

Међутим, инспекторова посета није била без резултата. Директора су преместили у једно друго место нешто ниже по рангу, истина, али ипак лепо место. Кажу да се директор страшно узрујавао,

претио везама, али помогло није. Пре него што је отишао замолио је одсуство и одобрили му.

На његово место дошао други човек, укрућен, шиљате главе и без обрва. Смејао се није никако, шишао се кратко и бријао бркове. У канцеларије као да је дунуо северац. Почела одмах наређења о доласку на посао, о штедњи канцелариског материјала, о поздравима међу собом, о поштовању ранга, и пљуваоницама по ходницима. Служитељи су морали да се укруте пред старијима и да слушају у ставу мирно, а чиновници су се морали оловљавати само са ви и са пуним презименом и чином; нису се смели задуживати ни бавити просветним радом.

— Људи се исцрпу и нису способни за рад, — објашњавао је он ту меру једним нарочитим расписом, пошто су се неки млађи чиновници бунили. — Мисао и дело мојих чиновника треба да почињу и свршавају у канцеларији, — завршавало наређење као војничка заповест.

Он лично, ценио је само факултетски образовање људе, а за све остале је говорио с омаловаживањем: били су за њега људи нижега реда, чак и онда кад су показивали изузетну способност или дар.

Обилазећи канцеларије, у архиви се задржао само тренутак. Намрштио се, руке није никоме пружио и изишао напоље.

— Још ћемо пожалити за старим, — рекао шеф, показујући главом на врата.

Све те промене које је донела собом директорова личност деловале су на чиновнике као кад се унесе свећа у мрачну просторију: људи добили

некакве нове изгледе, као да су се на лицима развиле или јаче истакле извесне раније сакривене црте, браздице или боре и дале лицу сасвим нови вид. И људи као да се нису препознавали одмах: хитали један поред другог, страшљиво се смешкали, избегавали се; просто, као да су се сви журили да се што пре одрекну своје личности, да је оставе негде као старо одело, а они да остану ту, али невидљиви, или у најбољем случају да остану само празна имена и да одјекују по потреби ходником.

Бошко је ту појаву одавна већ раније приметио, само она није била изразита у оволикој мери, била је као нешто што се разумевало само од себе у извесним случајевима. Али сад је та промена одједном изронила из тих заробљених душа као неко животно правило, као њихов принос животу. „Страх за хлеб, — сенуло Бошку главом. Добро, али какав други излаз?“...

Питање је остало без одговора, јер се Бошку чинило да живот сам по себи личи на оног слепог пекара Максима, кога се он још врло добро сећао из шегртовања: слеп, нема очију, па ипак иза тих слепих очију што су се ваљале има нешто што управља, ради, иде... Основа живота учини се Бошку врло проста: од првих дана детињства па преко шегртовања до данас није се изменило ништа: људи раде и сви мисле да су неопходни за живот и да је њихов рад користан; људи се поковавају или буне, како где и на који начин: једни гласно, други потајно; исто тако људи би хтели да су нешто друго од оног што јесу, хтели би да су увек изнад свога ближњег, да их он слуша,

цени и чак да их се боји. Од свега ово последње се Бошку чинило најчудноватије. Он се сећа врло живо још оне сцене са бријачким калфом, који га је онда онако немилосрдно најурио кући. Исте такве бријачке калфе Бошко је често сретао и видео у својој служби поређане у групе и категорије као што се ређају инсекти набодени на игле. Управо је невероватно колико су се трудили да свој положај дигну до нечега чему треба скидати капу, не само у служби иза писаћег стола, него и на улици, у кафани, у храмовима, па чак и у мислима. А сви ти људи нису се на делу, нити каквим успесима одликовали од других: били савим обични, обични двоношци...

Зашто је то тако било, Бошко није могао да објасни, и све је са мање изгледа то могао уколико је људе више познавао. Страст ранга опседала је све те људе до те мере да је Бошку често пута било неподношљиво, нарочито откако је дошао нови директор, и осећао је да ће једнога дана праснути без икаквих обзира на свој потчињени положај и на положај вечите треће категорије.

— Ви, трећа категорија, — говорио им Гргур забацујући косу, — има да оберете бостан... Ви уопште и не постојите... Жесток некакав човек... А има два факултета...

— Може човек да има и два факултета, — окрену му се Бошко, — па ипак нема право да због самих факултета тражи поштовање својих суграђана...

Гргур се хитро окрену на пети, и некако поцикну:

— Ехе, гле, молим вас... Како то?..

Бошко свеза једну фасциклу, баци је на полицу и одговори:

— Просто... Факултет је само услов да човек буде нешто. Ако он после завршених студија не учини ништа велико, изузетно, шта то значи онда?... Мој сусед обућар видите не тражи да му ја са страхопоштовањем скинем капу... Видите, то хоћу да рашчистим: шта је онда учењак, уметник, херој... ја сам о томе већ једном говорио и враћаћу се на то хиљаду пута док ме једном неко не разувери да немам право...

Бошко приђе Гргуру, ухвати га за мишицу.

— Сви смо ми ту да радимо, да легнемо на руду како се то каже, а кад саберемо ко је шта учинио, створио, надмашио — онда ћемо да скинемо капу... А овако само зато што је неко засукао рукаве и стао — не признајем...

— О, нова теорија, — осмехну се Гргур, преполови цигарету и запали је. — Нова теорија... За вас је рад једног факултетски образованог човека дакле исто што и рад једног обућара?

Бошко намрштио обрве.

— Да се чудите још више: често пута значи још мање... Разумете.

У Гргуру све више растао бес, који је остао још од прошле препирке с Бошком:

— А ко је створио авионе, конструисао радије, створио моћне машине, технику?... Ваш обућар?... Шта ви то уопште покрећете...

— О томе нисмо говорили, — рече Бошко уморно — или тачније ја сам о томе малопре говорио... Људи који својим делима отскачу изнад обичних двоножаца, имају право да траже пошто-

вање не само од вас, од мене, од целог народа, него од човечанства... Али ви ваљда нисте озбиљно мислили да су они исто то што и безброј осталих факултетлија!... Да, друже, факултетлије раде свој посао, а мој сусед обућар свој и нема међу њима разлике...

Гргур прекрсти руке на грудима и раскорачи се.

— Сад ћу да вам кажем нешто... Ви сте чули нешто где звони, али нисте начисто где... Те ваше мисли развијао је Адам Смит пре много, много година, а ви сте, пријатељу, у задоцњењу... Међутим да сте ви факултетлија, не бисте тако разговарали.

И Гргур се насмеја понова оним циктавим гласом.

Бошко се у ствари и бојао те примедбе. Заиста, свако ће одмах да помисли да је то само израз немоћног беса и зависти, а не једног гледишта на живот.

— Да сте ви факултетлија, драги господине, — продужавао Гргур — ви бисте и ногама и рукама гребли да сачувате своје достојанство, ви бисте исто тако тражили да служитељ стоји пред вама у ставу мирно...

— Ако је то тако, — рече Бошко и наслони се леђима о стелажу — и ако је мој став само завист малог човека, онда се питам откуд је та завист?... Да ли је она потекла од мене, или је она изазвана приликама које су око нас?... Добро, признајем, могуће да у мојој потсвести живи нешто што је налик на злобу и завист; питам вас, друже, зашто је то тако?... Оставите ви Адама Смита

нека спава мирно... Мене је томе научило презирање које је испољавано на сваком кораку према малом човеку, према нешколованом човеку, према човеку који је најнижа категорија... Разумете ли ви, младићу... Али шта да вам причам о томе, кад ви никада нисте о томе размишљали... Шта се вас тиче живот, проблеми, човек... Ви сте срећни што сте се решили школе и сад чекате унапређење. А ово остало нека разбистравају... архивари. Вас и нису учили у школама како ћете бити човек, радник, борац, него како ћете бити чиновник, стицати групе, одликовања, положаје. Зато то и јесте овако... страшна духовна пустош на све стране а интелектуалаца такозваних ни броја се не зна...

Протерујући чешаљ кроз косу, Гргур се црвенео и презриво смешкао:

— Но, доста, нећемо више да расправљамо... Ја сам глуп човек, нисам — архивар.

И оде оштро ударајући ногама о под.

XXIV

Одмах иза тога Бошку постало непријатно: што се уопште препирао о нечем што други људи не могу да схвате. Не заплиће ли се он понова у ствари које није до краја размислио? Није ли и овде прешао на једно поље које је погрешно оценио исто онако као што је то било кад је бранио Шеншина пред директором? Заиста, шта је он да тако суверено говори противу вековима освештаних схватања и вредности? „Трећа категорија“...

Одједном Бошко застаде поражен пред једном мисли која му сад тек постаде страшно јасна и која се одједном испречи пред њим у свој својој немогућој ругоби: он, Бошко, био је трећа категорија у својој службеничкој каријери, и остаће трећа категорија целог свог живота. Дани и ноћи се смењују, лета и зиме, живот се обнавља у сваком тренутку, раскивају се друштвени односи и стварају други, само трећа категорија остаје непомична, мртва и прати човека целог живота, прелази на његову децу и тамо још много година значи проклетство: „дете чиновничиха треће категорије“, „дете служитеља“...

И одједном цео низ истина које је Бошко наслућивао да постоје негде у срцу и које је носио у себи као непознат терет, постаде осветљен и јасан. Сад му постаде јасно откуд она беда код људи у мислима, у делима, у карактеру, откуд она неплодност једне масе људи чија сен где падне убија сваки полет. То су биле групе, скале, лествице, рафови — а људи, људи су стењали испод тога, или их није било, или уопште ако их је и било о њима се није водило рачуна; то су биле мере за памет одређене и непроменљиве као што су постајале и мере за течност, за тежину или за обим: прва категорија, друга категорија, трећа категорија, и нико није могао бити ни глупљи ни паметнији, ни бољи ни гори него тачно по мери о којој је била издана тапија: сви су у једној категорији били једнаки — метар, килограм, литар...

— Шта је човек? — питао се Бошко, и осећао како се изнад његових мисли гомилају некакве магле и застиру видик. — Шта је човек, —

поновио он питање, иако је био свестан да нема одговора на то. Али је осећао некакву језиву драж пред тим питањем као да је стојао пред древним записима који чувају тајанствену мудрост записану од незнатних руку. Нека жалост га обузе у непрегледној пустоши која се отварала пред његовим душевним очима и у којој је он сам стојао дозивајући гласом кога нико није чуо.

Затресао обореном главом и суморно рекао:
— Под оваквим условима — нема човека...
У њему се јавила мисао.

„Не, није тачно... Изузеци се не могу узети као правило“...

— А зашто онда архиве међу у подруме, зашто не међу дирекције? — готова завика Бошко.
— Зашто још и данас сви архитекти архиве предвиђају доле, у подрумима, сутеренима?... Зашто око парних котлова где ложац копни као снег нема фотеља да се одмори тај човек? Зашто?

Све су те мисли одједном сенуле ојађеном Бошковом главом и то тако нагло, неодољиво, управно брутално, да задрхта. Осети како се буде у њему све нова и нова питања, све нови и нови докази о једној страшној лажи коју нико није видео него само он; у сваком случају нико је није тако јасно осетио као он...

Треба ли то да каже некоме, да ухвати за раме првога човека кога сретне на улици и да му каже: „Слушај, држе, да ли си видео већ овако шта: човек, а подељен на људе прве, друге и треће вредности? И то по чему! По раду, друже, који су обавили као деца! А ти што двадесет-три-

десет година савијаш грбачу у смрдљивој архиви — ти ниси ништа!... Схватиш ли то?“

Али знао је да би то било узалудно, исто онако узалудно као што је било и његово узалудно копрцање под коленима оног туђинског полицајца.

Изишавши из канцеларије, стао је и загледао се низ празну улицу: сумрак је падао неприметно, а млак ветар витлао прашином и дизао је изнад црних и црвених кровова. Чинило се као да је мрак хитао да што пре успава и ућутка мисли суграђана које је млаки ветар разносио улицама, тремовима и таванима немирно шушкајући и шапућући. Светлости су почеле да се пале и биле као некакви знаци за узбуну, тихи, подмукли али незаустављиви. Небом су јуриле огромне гомиле црних облака и личиле на непознате пределе који су пловили пучином. Све је Бошку изгледало у тај мах као тајанствен, претећи покрет.

XXV

Кад је дошао кући, тамо је затекао суседа Адама Вукелића, трговца дрвима, са женом дугоносом и црвене косе. Обоје су пили црну каву држећи тањире високо испод браде.

— Ми ево узнемирили мало госпођу — рече трговац дрвима показујући главом на Бошкову супругу. — Хајде да мало седимо код суседа, рекох мојој жени, нисмо одавно били... А ви, имате посла... Нека, нека, главно је да се ради...

— Трговачка мисао, — одговори Бошко смешкајући се.

Жене се дигоше и одоше у другу собу, расправљајући о некаквим рецептима.

— Цене дрвима падају, — натмури се Вукелић и отресе пепео са цигаре. — Просто не знам шта ћу... Италија зарати и сад дрва чекају.

— Зар је то тако страшна ствар? — насмеши се Бошко усиљено и пребаци ногу преко ноге. — Мени није ни на крај памети да о томе бригу водим... Уосталом, зашто и купци не би једнога дана рај видели?

Вукелић угаси остатак цигаре мрштећи лице и обриса прст марамицом. Бошко пратио ту радњу.

— Е, сваки човек има своје бриге... Ја, видите, о дрвима, а ви, рецимо о — рату... Али док ја имам бар неке користи од тога, ви немате ништа. Је ли тако?

Бошко признаде тачност грубе али истините примедбе, сећајући се једном излагања о рату. Вукелић се тада смејао...

— Ништа... И сам сам већ мислио томе... Али шта могу.

— Шта можеш?... Не мисли! — закључи добродушно трговац и као да хтеде да се насмеши.

Тренутак су заћутали, тако да се чуо неразговоран говор жена из суседне собе. Сребрне локвице светлости блистале се на рамовима и на посућу поређаном у орману. Сумрак напољу постао тамно плав као да је неко љубичастим дахом запахнуо стакла.

Вукелић посматрао Бошка светлим очима, као да је очекивао некакав одговор. Тај светли и задовољни поглед трговчев ублажи суморно Бо-

шково расположење, али изазва и потребу да му одговори на примедбу о рату. Пошто натоци две високе и уске чашице лозове ракије, Бошко рече смешкајући се:

— Рат је био за мене друго детињство. Из детињства сам понео успомене које ме прате цео живот, и које тек данас одгонетам тражећи њихово место у животу... Рат је, исто тако, био једно откровење живота, заправо откровење нових непознатих могућности, и често пута сам се питао са запрепашћењем: где је то све било раније, и да ли би се икада пробудило да нисам окусио опојно и загонетно пиће рата...

Осмех Бошков једва приметно прелазио у горку гримасу и на чудан начин мењао израз његовог лица. Очи су му се повукле јаче и дубље, а чело снажније наднело над њих. Глас му се распростирао по соби меко као да је био замotan у баршун.

— И често пута се питам, шта ће бити од тих истина које сам знао... Јер сазнања која се једном открију и која пристану по нечијој тајанственој вољи да уђу у наш живот — нарочито сазнања која су радњама у мукама и са сузама у очима — живе као и све остале што је клијало негде из семенке и никло... Али док све има свој пут: рађање, сазревање, смрт — дотле оваква сазнања остају и што је најстрашније она владају нама, преносе се чак из крви у крв и постају све неодољивија...

„Отуд је рат моје друго детињство: пред његовим чудима, ја сам стојао исто тако запањен као и дете. Све је то било ново, неочекивано, не-

вероватно. Рушиле су се једна за другом: и вера у људе, и вера и знање и култура, и вера у правду и човечност. Нове, нове ствари су ницале предомном и рађало се ново сазнање пуно смелости и презирања... Данас покушавам да то сазнање доведем у склад, да нађем одговор на све ово што се око мене догађа... Имам у себи три душе, и то је оно што ме гони да размишљам.

Трговац подиже чашицу, осмотри је и испи. На лицу му се видело да мисли о сасвим другим стварима. Бошко осети да га није заинтересовао и већ хтеде да пређе на нешто друго.

Али трговац неочекивано рече:

— Добро, али овако размишљајући мучите само себе и — друге... Чему то?

Бошка изненади примедба. Да, тачно је: имам ли права да узнемиравам људе? Чему је, дакле, потребан његов живот? „Дођавола, откуд му та мисао?“ Бошко се сети Освалда Шпенглера и помисли: „Имао је право“...

— Рекли сте занимљиву мисао...

— Чиновник си, — продужио трговац, кашљући и бришући нос, — имаш платицу, жену, дете... Гледај да мирно проведеш живот — и у реду. Зашто бистрити којекаква питања... Него, да ми пређемо на нешто друго. Оставите то. Главно је здравље. Шта бих ја рекао — имам киле.

И насмеја се, неукусно, без потребе. Држећи марамицу у рукама посматрао је Бошка истим оним светлим, задовољним погледом. Бошко је ћутао посматрајући сад већ сасвим црн квадрат прозора.

— Него, познајете ли ви економа из болнице? — упита трговац.

— Не, — одговори Бошко махинално.

— Штета... Мислио сам да га знате. Они су расписали лицитацију за набавку дрва, па сам мислио да га знате... јер знате како је, хехе... Не би ни вама било криво... ту се може зарадити која пара, а да се не повреди законска форма.

Бошка не изненади неукусни трговчев предлог. „Све је то навикло да тако ради“. Болело га само што је то заиста тако. Ипак спопаде га жеља да каже нешто увредљиво, али одустаде и примети само са горчином:

— Бедници смо, заиста... Увек се рачуна као са готовом чињеницом да ћемо пристати на којештарије. А ипак хтели бисмо да будемо људи. Не, то је невероватно...

Трговац се насмеја покровитељски, иако није до краја разумео Бошка, и зажмири на једно око.

— Ово је изузетно да почињем од економа. Моје је правило: пођи од врхова... Овога пута то не могу, морам тек да упознам управника... А какав је човек овај ваш нови директор?... И ви ћете скоро расписивати лицитацију...

Бошко је ћутао забављен мислима. Трговац није ни очекивао одговор, него је продужио:

— О, кад бисте ви знали како то све иде... По неки овако мали чиновничкић почне да се петља: те закон, те прописи, те ово те оно, а одозго само дође: шта трућате ви то?... Ех, мој брате! — зевну сусед и окрену се жени:

— 'Оћемо ли кући?... Време је, сутра ваља поранити...

XXVI

Кад су остали сами, Бошко се чудно насмеши и рече жени чији се лик оцртавао на зиду некако погурен и исцрпен:

— Све ми јасније постаје шта је учињено од једне врсте људи и спопада ме жалост и срамота...

Жена, спремајући синчића на спавање, који је дотле марљиво исписивао нешто у свешчици, уздахнула и рекла с присенком умора у гласу:

— Свако је сам себи крив...

Бошко ћутећи оде до полице с књигама. Потражи Лондоновог Мартина Идна да га још једаред прелиста, налазећи у њему утехе и опоре ведрине која је освежавала.

Ипак једна неодређена, невесела мисао није га напуштала: чинило му се да је из овога вештачког живота, из свих његових односа рођених у савршено бесплодним тежњама, из овог чиновничког живота згуснутог у рангове и категорије, ницала једна трагикомедија чију ће тежину он сам да осети, и коју је он сам испредао посматрајући тај живот. Њему је сенуло у један мах кроз свест да ће он сам бити утолико несрећнији уколико се буде дизао изнад те бескрвне површине. Изгледа да је долазило полако али неумитно као смрт оно осећање које га је у рату једном спопало: изгубићу мерило којим мере сви око мене живот и ствари, постаћу туђ свима људима око себе, нико ме неће разумети, постаћу самац међу људима... „А утонуту у тој бари, поистоветити се с њом, затворити очи пред питањима живота и човека?“

Бошко се стресао, као да му је хладан вал студени допро до тела:

— Не, никада не, — рекао тихо и расклопио књигу.

Жена се јави из друге собе.

— Шта си рекао?

— Зар сам рекао нешто? Ништа...

Покушао је да чита, али није могао. Мисли су навирале једна за другом и чинило му се да извиру однекуд с вриском, с помамом и бесом. Чудан немир осетио Бошко, али мисли постајале неумољиво одређене: као да се негде у дубини душе тајанственом алхемијом окончала синтеза његовог живота; као да су се счесли у неразлучну целину и његово детињство и шегртовање и ратне страхоте, и сад је наступио тренутак да та целина оживи, да се роди и да коракне, макар и по цену смрти свих оних облика у којима се рађала. Нађе одједном, и то чудесно јасно, сродности међу тим стихијама: као да су очекивале једна другу, као да су наслућивале једна другу, чекале се и сад неодољиво спојиле.

Паде му на памет чудновата мисао и он је саопшти жени, која је седела и крпила чарапе:

— Почињем да верујем да уметност и рат имају исти извор: тежњу да се превазиђе... Јер на концу конца то је једини прави смисао живота: превазићи се.

— Како то мислиш?

— Просто... Док уметност тражи од живота да му да своје чудо — лепоту... да, стваралачку лепоту, дотле рат тражи од живота његов стваралачки ужас... Разумеш? И једно и друго

превазилази човека као јединку, као смртно биће, и зато ни једно ни друго није за оне који воле да спавају, да мирују, да уживају.

— Чудновато.

— Човека обузима језа и над једним и над другим стваралачким врењем, — продужио Бошко у заносу, а Мартин Иден му клизнуо на под; — и ко је само једном сагледао тај процес, његов поглед враћен натраг у просечни, мирни, устајали и површни живот, мора да са чуђењем стане над њим: зар је то живот?... Ево отуд сви људи од дела, с презиром гледтју на све оно што не живи у ритму стварања, дизања, грађења: и ратник, и уметник, и научник, и радник и филозоф...

Бошко пао у ватру и дигао глас:

— Лакше, — рекла жена, — мали не може да заспи.

Бошко се саже, диже књигу са пода, раскло-ни је, да продужи тишим гласом:

— С тугом се сећам сада покојног деде: свим својим бићем хтео је да некуд напред крене, навише — животне прилике му нису дале; па покојног оца: као да га сад гледам кад ме водио на станицу и као да му сад чујем глас: „ради, буди честит, не дај да газе по теби“... Колико ту лежи снаге, поноса, вере у рад! Али ни он није могао даље. Послао је мене у свет — требало је да се оваплоти она мисао која је покретала још од прадеда, да остварим оно што они нису могли. А ја? Сад јасно видим свој прошли живот: разабирам сваку појединост и налазим тамо семенке, које су доцније сазреле... Управо разумем сад мно-

ге своје несвесне поступке: они су имали своју историју...

Бошко престао да листа по књизи, загледао се, лежећи, у таваницу. Жена је радила задубљена у свој посао и погрбљена. Млаз светлости је падао на њене мршаве руке, на чарапе које је крпила, док јој је лице било у нежној сенци.

— Најчудноватије је ипак у животу — Бошко снизио глас готово до шалата — што глупи случај и генијална мисао имају исту вредност. Покаткад ме заболе то сазнање, јер ми је чешће пута падало на памет, али најзад сам га морао примити као стварност: јест, случај макако глуп био и неочекиван, оставља иза себе проваљен отвор на који нагрну неслућене могућности, нова уобличавања, шири и дубљи живот — једно остварење, и вреди исто толико колико и генијална мисао. Најзад и генијална мисао, није ли и сама само случај?

Тренутак се замислио као да је ослушкивао некакав глас или као да је хтео да каже нешто што још није довољно одређено у мислима, па продужио:

— И питам се тако, често пута, није ли и мени потребан само случај па да нешто урадим, да нађем смирење, свој пут, оваплоћење оне воље што се јавља још од прадеда, а можда још и раније... Јер, овако у категорији, ограничен на јединку којој су унапред оспорени услови за дело — сувишан сам у животу, непотребан... Треба ли целог живота да ме бију у теме, да ми не даду да дигнем главу, да целог живота будем увек само *нижи*? И да целог живота осећам то проклетство? Како је то могуће и ко је то измислио и по

коме то праву? ... Али не, не могу да кажем оно што осећам, не могу да нађем израз ... Узалуд се мучим ...

У тишини, у слабом осветљењу, сопствени глас му се учини као некаква јадованка која се беспомоћно будила у ноћи, и неодољиво га подсети давно у затвору проведене ноћи и гласа загонетног слагача који је исто овако беспомоћно тражио светлост и дозивао ...

— Мислим да ствари узимаш сувише трагично, — рекла жена, а сенка јој се на зиду погрби. — Тебе ипак цене људи, а цене те и твоји другови у канцеларији ...

— Можда и није о мени ствар, — рече Бошко замишљено и укоченог погледа, — можда се ради о принципу ... Треба се трудити да се живот разуме, а не да се ограничи ... Друго је наука, а друго живот. Човек је живот, разумеш ... Запад је направио човека смешним — а то ће им се осветити. Живот треба што пре упростити, вратити га човеку у руке.

У исти мах понова се сети слагача и помисли: „Где ли је тај човек? Чему ли се он још нада? ... Да, сад га тек правилно разумем ... не, осећам га у оном нечем што ја хоћу“.

Чудна и нежна осећања пробудише се у Бошковој души: бесконачна зелена равница, а средином тече бистра кривудава река; уз реку неколико витких бреза, гранчице им трепере на плавој позадини неба, а стабла бела на зеленом. Њему у сусрет а поред речице, долази онај типограф, издалека маше шеширом и смеје се ... Све се изнова рађа, враћа, обнавља, свуд наоколо чује се

шум нових сокова, сунце блештаво светли, а у даљини као драги глас детињства чула се сирена која га је разговарала кад је био шегрт.

Бошково срце затреперило.

Изненада му се јавила мисао: да оде у свој родни крај...

XXVII

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДШЕ ДОУ НОВИЋ“
ЛЕСКОВАЦ

Сутрадан Бошко се нелагодно сећао јучерашњих узбуђења и чинило му се да је све било без основа, без смисла, па чак и смешно помало. Кишица је падала у ситним капљицама, а ветар дувао између мокрих и на изглед пустих кућа. Небом су хитали густе, мрачни облаци и чинило се да шуме далеким силним шумом. Сабрано и хладно размишљао је о послу који га чека.

На путу га пристиже Гргур. Његово лице неиспавано, најежено, било некако срдито и глупо у исти мах. Брижљиво је посматрао ципеле и гунђао:

— Пропуштају воду... И ови обућари данас не вреде... Узме вам четири банке за ђонове, и за две седмице горе но што су биле... А једва сам се дигао јутрос... седели мало дуже...

— Младост, — осмехну се Бошко.

— Жестоко је било, — промрсио Гргур, подижући јаку од капута.

Посматран са стране он личио на покислог ћурана. Прамен колмоване косе вирио му испод шешира. Уши су му изгледале некако веће него иначе.

— Ипак, пасји живот, — додаде Гргур, али то

је изгледало као да не говори Бошку, него да је нехотице рекао нешто од оног о чему је размишљао. — И ова киша утиче на живце...

Размотао затим широку прљаву марамицу и дуго брисао нос фркћући, дувајући и искашљавајући се.

У тај мах су ушли у тамну, мрачну зграду и одвојили се ходницима на две супротне стране. У Бошковој канцеларији још није било никога. Мاستионице, маказе, равнала, хартија, све то лежало у некаквом једноличном, устајалом нереду, као да је тако стојало већ хиљаду година. Сумрак у канцеларији појача тај утисак и Бошку се учини, кад затвори иза себе врата, да се одвоји од данашњице и врати неколико столећа уназад у прошлост.

Мисао о бескорисности свога посла постаде сад још јача, а циља никаквог не виде пред собом.

— Цео живот пискараш... а живот се није ни за корак помакао напред од свега тога, — помисли, и понови Гргурове речи: „Ипак пасји живот“, а онда се наметну сама од себе мисао: — Чудо је како људи не свисну од ове бесциљности...

Лено, споро улазио је Шеншин. Пошто уђе, отресе мокар шешир, удари ногом о под, па бришући дуге мокре прсте, рече натуштено:

— Опет један мање.

Бошко је сређивао акта на столу и ћутао.

— Нисте ништа чули? — поновио Шеншин.

— О чем? — упитао Бошко не осврћући се.

— Умро наш ранији директор, — саопштио Шеншин.

Пошто је обрисао руке о марамицу, коју по-

том рашири на кошари за стару хартију, извуче новине из џепа и размота их пред Бошком.

— Ево, видите... И слику му донели... Но, сад је свеједно... Човек био и прошао. Ипак је живот, кад све срачунате, жалостан...

Шеншин је говорио полако, просто, ослоњен обема рукама о свој писаћи сто као да је држао предавање. Чинило се као да иза сваке његове речи долази прамен црне магле и замрачује ионако мрачну канцеларију.

Бошка изненади подударност извесних места и у Гргура, и у Шеншина, и у њега. Разврставајући кључеве и отварајући фијоке, одмереним, утврђеним покретима, помислио: „Ипак, људи имају о извесним стварима исте слутње“, али мисао брзо клизну даље и нешто слично жаљењу за покојником јави се у Бошку.

— Кад год умре човек, — рече он — у мени се најпре јави као неко запрепашћење: зашто? а онда жалост. Чак и кад не познајем човека, свеједно... Људи долазе, одлазе с мање или више буке, с мање или више дела, с мање или више суза... Тек, све се мења... Тако да у бесконачности постају исто: мена и ништавило... А то само по себи није нимало весело...

У тај мах ушао шеф, снажно дувајући и отресајући капи кише са бркова. Са отворених врата осети се ваздух пун влаге.

— Јесте ли чули новост? — упита их.

— Чули смо, — одговори Шеншин, па звецкајући кључевима отвори и он своју фијоку. — Пише у новинама...

У канцеларији настала тренутак тишина.

Шеф ходао тешким кораком, превлачио дланом преко чела и зауставио се код писаћег стола. Израз његовог лица одавао је некакав замишљен немир или неку мисао која ће одједном постати јасна и све запрепастити.

Најзад проговори оборене главе:

— И овако... одједном!... Можда га убио премештај. Дошао као казна, није могао да поднесе и — кап... Ето чиновника...

Речи му звучале сетно, добродушно и затворене у круг уско везан за њихов чиновнички живот имале у себи нечега што радује. Бошко, ћутећи, помислио с некаквим потајним немиром у души: „У оваквим часовима, људи ипак осећају да су једно“.

Напољу је киша падала све јаче и на махове управо пљуштала слевајући се зеленкастим млазом низ прозорска окна. У канцеларији се сасвим смрачило. Шеншин се диже, запали светлост, која жуто обоји лица и ствари, па жмиркајући упита:

— А где нам је данас Мрђен?

— Јавио ми је да је болестан, — одговори шеф кратко и јако лупну фијоком, вадећи из ње писаћи прибор. Потом мало поћута, па још једном понови без потребе: — Болестан...

Шеншин, шуштећи новинама, рече тихо:

— Сутра у пет после подне спровод... Требаће ићи.

Бошко се одједном сети синоћњег разговора с дрварским трговцем и његова осећања неочекивано добише један срдит тон и цео низ животних збивања који се рађали један за другим постаде му сличан његовим канцеларијским пословима:

без одређеног циља, без плода. Ипак, савлада се и пређе ћутке на редован посао.

*

На директоровом погребу, међутим, било одвратно. Људи су се очигледно старали да целој ствари даду вид трагичне озбиљности и дубоког строхопоштовања према тајни смрти, али све је испадало другачије и личило на жалосну и немоћну каријеру: јасно је било на први поглед, врши се низ послова с којим ништа заједничког немају они који га врше. „Као и иначе што се ради код нас“ — сенуло Бошку главом. Што је било још отужније, људи су тај посао вршили са озбиљношћу, верујући да се то не види.

Два три фрака кретала су се укрућено и с највећом досадом на лицу: то је био нови директор, један судија подмуклог изгледа и шеф рачуноводства, носата људина. У црним свечаним хаљинама, већ престарелог кроја, личили су на заборављене досетке, које је неко у друштву оживео; панталоне су им биле уске и изгледало је као да су уважени функционери за овај тужни састанак протурили ноге кроз цеви за дим, и да су се због тога врло поносили.

Музика је грмела тужне композиције, а бас се ужасно дерао као да је негде рикао разбеснели лав. На гробљу су одржана два говора: један је одржао шеф рачуноводства, ударајући непрестано свом тежином гласа на сваку другу реч, као да је подвлачио црту испод бројева које треба сабрати; а други, одржао је претседник набављачке задруге, човек широка лица, дебела врата и ћелав.

Говорници истицали заслуге и одлике покојникове речима неодмерено снажним, непотребно наглашаваним, тако да је одсутност збиље и искренности била савршено видљива у свима појединостама. Било је страшно посматрати колико су људи били робље уобичајених навика, устајалих облика и готових мисли, тако да је изгледало на махове да то и нису жива бића него лутке које су радиле по закону опруга.

Бошко се чудно сневесели налазећи да је цео људски живот сажет у неколико хиљада таквих немоћних, мртвих облика који су га опсецали у рашћењу и савлађивању логичким апстракцијама. Учинио му се да људи сами о себи страшно мало знају, а оно што знају да је неопростиво површно, да је хотимично површно.

— Све ће ово живот да развеје, — рече у себи и прочита на једном споменику: „тугујућа супруга“... И док то не буде, радост стварања биће непозната људима...

Свет који је био присутан, равнодушно је посматрао рад лица упослених у сахрани, тихо разговарао о скупоћи, о лажима политичара, псовали су министре који вуку незаслужене пензије, хвалили неког старог кројача који је изврсно превртао изношена одела...

Иза Бошкових леђа препирала се два гласа о важности мале матуре:

— Не може уз исту руду онај с малом матуrom, и онај који има само четири разреда... Ту треба да постоји разлика, господине мој. Да то није важна ствар, зар би се министар просвете заинтересовао за то и издао тумачење?

Глас пискутљиво шиштао и био безмало љутит.

Други глас му одговарао кратко, оштро, исто тако набусито:

— Глупост... Питао бих ја министра шта мисли — каква је разлика између два човека четрдесетих година, од којих један има малу матуру, а други само четири разреда гиманзије... Ја тврдим да је прављење те разлике — срамота...

Бошко с досадом погледа у дебели врат председника набављачке задруге. Овај је, сагињући се неком седом старчићу смежурана лица, говорио лажно потресеним гласом:

— Сви ћемо тамо...

Старчић се трже непријатно, метну руку на уво и запита:

— Како тамо?

— Па, мислим под ледину, — показа председник руком — то никога не мимоилази...

Старчић се накашља и брзо оде даље.

Једна жена, брката и великог подваљка, гурну Бошка и прође напред, а за њом друга танка као шило, орловског носа и с брадавицом на образу. Она дебела је сиктала пригушено као што се пристоји на спроводу, колутајући очима:

— Кажем вам, она је наобичнији — гад.

Најзад престало појање свештеника, музиканти оборили трубе и једва чекали да се врате. Настаде тренутак чудне, језиве тишине као да су се људи устезали да окончају свој посао. Изнад глава зашуме у гранама као да неко тешко уздахну. Постаде неподношљиво и Бошко пође натраг.

Враћајући се кући, и обилазећи локвице воде

које су настале од јутрошње кише, Бошко је водио нем разговор:

— Живео, био на вишем положају него толики други... Сад, шта је остало иза њега вредније, трајније него што ће остати иза многобројних оних којима је био старешина и који често пута нису за њега значили ништа?... Свакако има ту нешто нелогично, нешто неприродно... Само шта?

Бошко није нашао одговор. Посматрао је ниске кућице лево и десно. Из сваке је вирила радознала глава. Учинило му се то врло смешно: „као мишеви“.

А онда се сетио:

— Ружно је овако мислити о мртвом човеку... Има нечега истинитог и у предрасудама. Ипак, да сам ја умро, он о мени не би уопште ни говорио... А ја... Било би занимљиво знати да ли је самилост израз слабости, или је слабост деградована самилост? Ниче је, на пример, загрлио неко старо кљусе... а овамо тражио да се прегази човек...

Осећао је да му се мисли тешко рађају и да је у њима више живописности него пластике. Покуша да среди мисли и да остане хладан. Али један облак фантастичног облика, огроман, бео, оивичен блештавим сјајем сунца на заласку, пробуди у њему некакве заборављене успомене и растури сву одлучност. Посматрао је блештави, ваздушаста град у висини и имао осећање да слуша читање какве лирске песме.

Поред њега прође са женом директор помоћних уреда Николић, танка потиљка, мален, са отрцаним шеширом. Бошко се сети Гргурових речи

и осмотри жену. Она, још млада, права, нихала се у струку, снажно истурених груди, и подсети Бошка на снажног, теретног коња.

— Женска, — помисли Бошко и понова погледа у облак.

На облаку се отварао некакав огроман кратер сав заливен руменим блеском и чинило се да ће из њега обилно да пљусне огњена киша. Али румен се полако гасила, облак тамнео и растурао се у немоћним паучинастим праменовима. Бошко се сети директора и помисли:

— Опет један период живота завршен и то последњи.

У тај мах прође поред њега нови директор са цилиндром на врху темена, хладан као лед и отмен до смешности. Бошко га поздрави, а он некако нарочито подешеним начином испружи руку, подиже цилиндар високо, па га опет врати на врх темена. Укочених покрета у свечаним хаљинама, директор се чинио као лутка коју су пре тридесет година метнули у кутију, па је данас извадили и навили да мало проради.

— Шта је то што људе чини неприродним? — рече Бошко у себи и застаде пред приземном кућом, плаво обојеном и мемљивом. — Вероватно оно што ми тако несрећно зовемо културом...

Бошко осети да су то општа места у осуђивању културе и да он само понавља оно што је на безброј страна слушао и читао. — Добро, али ни други људи нису оригинални — наљути се он на невидљивог сабеседника — и други људи говоре оно што су од других научили... Уосталом, зар један архивар и може да буде неки оригинал-

ни мислилац, кад то нису ни толики који пишу научна дела... — Него, треба да навратим код Мрђена...

XXVIII

Бошко прође уским тамним ходником и за-
куца на вратима облепљеним хартијом, место ста-
кла. Изнутра му се јави познат глас и Бошко уђе.

Малена, мрачна и празна собица потсети Бо-
шка на његову собицу док је био шегрт. Тежак
ваздух је притискивао дах и потсећао на тамни-
цу, и све то заједно изазва у Бошку неодређена,
али тамна и болна сећања. Поред Мрђенова кре-
вета биле му ципеле с чарапама, на сточићу че-
шаљ, оковратник и кравата и неколико старих
бројева „Политике“ са жутим великим мрљама.

Мрђен се застиде нереди, па збуњен рече Бо-
шку:

— Нема газдарице да ми поспреми, — али од-
мах осети да му је изговор детињаст, па понуди
Бошка да седне: — Седите, седите, молим вас...
Баш ми је мило што сте дошли... Сâм сам па
досади човеку...

Мрђен је имао ватру и болело га грло. По-
кривен поцепаним покривачем, у кошуљи у којој
долази у уред, изгубљен у пространом дашчаном
кревету, изгледао некако мален и сасушен. Бошка
дирну сиромаштво, осети нечега свог у свему то-
ме, па му срдачно пружи руку.

— Но, како је... Не дајте се... Није ваљда
ништа опасно?

— Није ништа... Мала прехлада, ето ме су-

тра у канцеларију, — одговарао Мрђен још стално збуњен и поправљајући голом, мршавом руком с које је спузнуо рукав, час јастук, чак покривач, час косу... Седите, молим вас.

Бошко сео с осећањем истинске потребе да нешто говори макар се и тужио или љутио свеједно, само да нађе некога ко ће саосетити с њим, и с ким ће моћи да успостави ону душевну везу, која се каткад неодољиво јави као глад.

— А, директор тако изненада? Ето човек никако не зна... него све тако ради и кроји — па одједном...

Било је нечег жалостивог у утањеном Мрђе-новом гласу и изазивало потребу да се човек мрдне, отме од неке чамотиње која се згрушавала у ваздуху. Бошко се сети Мрђена кад је певао код њега и како му је жила на врату скакала од тога, помисли да и он има својих тежњи и циљева за које се бори, и да верује у себе да је нека снага и способност. А ево овде, у дотрајалом кревету, необријан у згужваној јевтиној кошуљи, можда и гладан, личи на гомилицу старудије која у животу, на крају крајева, не значи ништа. И нека се нешто деси, каква глупа компликација, погоршање и он умре — иза њега ће остати глувоћа и пустош... Зар је некада постојао некакав Мрђен?

Бошко се сетио Шеншина који је исто овако мислио, и постаде му јасно зашто га је он, Бошко, разумео кад му је говорио о продаји старе хартије. Значи, нечег заједничког има у њиховом карактеру? Или је својствено свима живим бићима да за извесне ствари имају иста осећања? Пи-

тање је нема ли и у сноликом животу биљке стања која би личила на ово?

Бошковим осећањима заструја цео низ најразличитијих утисака, али не завршених у самим себи, не јединствених, не оделитих, него повезаних чврсто у целину која је личила на један непрекидан низ разноликих збивања. Ако је и покушао да издвоји који делић, он није имао у себи ничег значајног, ничег што би нашло своје правдање у низу логичких операција: сети се тренутка кад је отац притезао тробојни пас и говорио да ће Бошко бити нешто; сети се четке којом је калфи ципеле чистио; зарђале браве на хапсанским вратима, црних бркова једног цугсфирера из рата, обронка над Дњестром обасјаног сунцем, и некаквог зеленог списка намештаја који је био у канцеларији кад је први пут дошао на рад у њу; — све то пролете испред његових духовних очију и остави иза себе у ваздуху траг нечег тешког и жалостивог.

— Имате ли родитеље? — упита Бошко Мрђена. — Никада ми није пало на памет да вас то упитам...

Мрђен забаци руке изнад главе, уздахну и одговори.

— Имам. Живи су обоје... Управо сам добио писмо од њих. Хоће да дођем кући, давно се нисмо видели: три године... А нека, могао сам ја остати и код куће. Нас два смо брата, а имање прилично... Него отац, тако, вели: нека ми је син господин...

— Господин, — поновио Бошко Мрђенову реч као одјек и ослонио се лактовима о колена. — Чу-

дновато је то схватање: господин... Просто као да га је неко пронашао да човека учини несрећним. Јер шта је то господин? Сећам се мојих родитеља; за њих је то значило: не радити тешке послове, бити лепо обучен и добро се хранити, имати извесну власт над другима, дакле, да те се прибојавају... једном речју издвој се из гомиле, пропни се на њена рамена... А што је најзанимљивије, и сама та таквозвана господа мисле исто тако: обезбеди себи власт над другима, потчини их себи, владај. Чиме, како — то није важно.

— Стварно, — једва се чуо Мрђенов глас.

— Не, заиста, има то у себи нечег демонског исто као и новац... Изобличи човека, начини од њега тиранина, лажљивца — што год хоћете. Наравно, ја то говорим о онима који нешто постигну, а огроман број њих остаје доживотно робље. Хоћу само да нагласим: откуд тај ужасни идеал? Истина, нашло би се решење у корену биолошке логике — али то није оправдање... То може да буде само констатација, чињеница. И сад како да се то исправи?

Мрђен подигао очи у таваницу и додао кашљуцајући:

— Али што је најзанимљивије, старији брат ме некако нерадо гледа: ти си господин, не радиш ништа, — каже — а гле како се ја мучим... И све ми изгледа да се прибојава да неће морати да дели имање са мном иза очеве смрти... Он се не поноси што сам ја господин. Чудновато.

Мрђенове уснице, суве, тешко се мицале, па је изгледало као да му речи имају некакав дрвенести звук.

„Све се више уверавам да су људи несрећни“, — мислио Бошко и рекао: — Ех, кад би се све знало како је... Али можда је и боље да се живи у уверењу као да је све... Но, узалудно је о томе и разговарати.

Последње речи Бошкове зазвучаше тако као да облетеше собу унаоколо па се понова вратише њему, не занимајући никог другог. Он је имао пред очима своје родитеље и своју прошлост. Уздахнуо је и забринуто погледао у дотрајалу обућу, мислећи: „Сви смо хтели да будемо господа: и шеф, и Мрђен, и Шеншин, и ја, и Гргур... смешно“.

Онда се сети да је могао донети Мрђену бар једну наранчу па рече:

— Заборавио сам, а имао сам намеру, — но одмах се поправи и дометну: — управо немам новаца, шта ту... глупо је то сакривати пред вама. Истина, плата ми је нешто већа сад, али зато плаћам више за стан. Нисам могао дуже да издржим у оном ранијем, сећате га се, позади у дворишту, хладан, мрачан, мемљив — неиздржљиво било. Те тако сам сад на истој мери...

Мрђен се смешкао скорелим уснама:

— Стварно, не знам како ћу то преживети...

У тај мах отворила се врата, а на њима се појавио Шеншин у белој рубашки, пажљиво очешљан, намазаних чизама.

— Шта ви то — рече Мрђену — да не мислите... Не дајте се.

Пошто пружи Мрђену руку, окрену се Бошку:

— Куд вас нестаде?... Хтео сам са вама на-

траг, али ме задржа шеф. Хтео је и он да наврати, али има некаквог хитног посла.

Па тражећи место где ће да седне, дохвати стару расклиману столицу, опрезно се спусти на њу и продужи:

— А ви болесни? ... Проћи ће ... Него, враћајући се, нешто ми паде на памет: шта ће бити ако се овај нови директор присети нечега, па покрене моју ствар?

Шеншин застао у очекивању одговора. Пошто му нико не одговори, он затресе главом.

— Био бих готов ...

Бошку се последње речи учинише некако бедне и отрцане. Шеншин говорио прилично немарно, али у дубини његових очију светлуцао немир. „Смрт једнога доноси компликације другоме“ — помисли Бошко.

Одмах затим надовеза на Шеншинове речи:

— Неће, зашто ... Нема човек потребе ... Мислим ...

Али осети да преко воље говори и ућута.

— Ипак бих волео да се све свршило с казном ... Овако, нешто ми недостаје, као да има још нешто што треба да се оконча, немир неки. А онако, окајали сте и тачка.

— Руска природа, — насмеши се Бошко — никад мирна: вечно је муче проблеми, искида се тражећи правду ...

Мрђен се насмеши и хтеде да каже нешто, но глас га изневери и само нешто прошапута.

Шеншин испружио руке као да се брани од нечега, а потом их спустио на колена и рекао:

— Шта могу... Волим по правди, па макар живео као пас.

— Према томе ви сте незадовољни с праштањем?

— Не знам, Бошко, право да вам кажем... Чини ми се често пута не ни праштање није довољно! Треба на неки начин понети оно што заслужиш. А остало: праштање, великодушност, и шта ја знам, некако понижавају, стављају човека за степеницу ниже — не умет да се изразим.

Бошку се допаде мисао и климну главом.

— Тачно... Има нечега у томе... Само нису сви људи довољно јаки да понесу оно што заслуже, хтели би да скину са себе терет на други начин, шта ћемо с њима? Ко ће им помоћи него опет човек, човек-сабрат, човек-сапатник... Има нека неподударност у природи људској: с једне стране хтела би да буде затворена за погледе других, да би одмах затим, у несрећи некаквој, желела да сви виде ту њену несрећу... У таквим часовима сажаљење је одиста утеха... „Не, није тачно“ — помисли, и с некаквом неодређеном горчином изгуби се у противречностима.

Шеншин дигао руку, махнуо њом испред носа у тражењу израза, па рекао вртећи главом:

— Не, не умет добро да се изразим српски, али ми, Руси, кажемо...

Замишљен, Бошко је само чуо на махове речи „жизн“, „человјек“ и тек кад је настало ћутање, пренуо се.

Потом су једно време разговарали о плати, о скупоћи, о новом чиновничком закону и о прекоредним унапређењима. Неосетно мрак засипао

окна, напољу се чули дремљиви кораци, однекуд допирао кроз стакла слаб отсев уличне светлиљке.

Раздражљиво је било слушати у проређеном сумраку једноличне монотоне гласове који су личили на чопор паса збуњених и наљућених. Одједном као да се издвоји један од њих и преплашено паде у собу. То се Мрђен извињавао што нема сијалице.

— Синоћ догорела... Данас нисам могао... Бошко и Шеншин се дигли и опростили.

— До виђења, друже...

*

На улицама су сијале светлиљке бацајући на земљу кругове оскудне светлости, којом су, као мушице, промицали људи упадајући из једног мрачног растојања у друго; изгледало је као да изроне из мрака, откину парче светлости и опет оду у мрак.

Идући један поред другога, Шеншин уздахнуо и рекао:

— Лако је вама... Код вас је све јасно. Црно — црно; бело — бело.

— Како то мислите? — изненади се Бошко и помисли: „Зар ја тако задовољно изгледам? Невероватно...“

— Нисте се ни у шта запетљавали. Видите, онда, кад ми је рекао покојни директор: „вашу ствар ћемо предати забораву“, било ми је да заплачем. Мислио сам: човек је човеку брат — и морао сам сасвим збуњено изгледати... То ја, знате, све доцније освежавам и испитујем. Можда

сам и бедно изгледао, али свеједно сад... Но — то праштање ме мучи...

— Па добро, — одговори Бошко озлојеђено још под утиском немоћних раздражљивих гласова у Мрђеновој соби — то се да исправити: отидите сутра директору и реците: „Распните ме, кривац сам“...

Шеншин стаде, сенка се иза њега издужи потсећајући на клатно сата кад се заустави. Тренутак је посматрао Бошка зачуђеним погледом, па рече натмурених обрва:

— Могу... Али то ми само на махове дође, мучи ме, прогони... И уместо да нађем разумевања, ви овако... Зашто сте ми то саветовали?

Лице му се сасвим снужди и изгуби испод качкета.

— Јесте ли то озбиљно мислили?

— Не, не — одговорио Бошко, смешкајући се и осећајући да је то један од тренутака када падају луде одлуке и чине неразборити поступци. — Не, шалим се само...

Шеншин диже руку, потисну качкет на потиљак и превуче прстима преко чела.

— Како је то све запетљано — а мора се живети... Зар људи не могу наћи једно решење с којим би сви били задовољни?

— Па тражимо... сви тражимо. Само неки то траже срцем, неки главом, а неки и трбухом... Него, данас је било доста узбуђивања. Зар не би било боље да прошетамо мало?

— Е, вечерас не могу. Чека ме Зиночка, морам да јој помогнем опрати патос.

Растајући се, Бошка дирну снужено лице Шеншиново, па му срдечно стеже руку. Шеншин осети шта то значи, навуче брзо качкет на очи и брзо оде, ударајући пространим чизмама.

— Човек, — тихо промрмљао Бошко и заронио у црну мрљу мрака. — Шта је човек? — упита се, изиђе на светлост, али не нађе одговора.

XXIX

Месец дана доцније Бошко је седео у возу, путовао у родни крај. Мутан јесенски дан притискивао је земљу, ваздухом су пролетале врानе и чинило се као да неко сеје црно семење испред прозора. Њиве и села утонули у ону мирну клонолост која наговештава одмор и сан, и изгледали нестварно као слике прошлости које искрсавају у сећању.

Са Бошком су путовала још три мушкарца и две жене. Људи су међу собом разговарали о ситним, безначајним стварима; речи су се одвајале у дугачким размацима као да је једна другу дозивала из даљине.

Посматрајући како нагло јуре поред воза жуте, црне и сиве површине, шумарци и модри привоугаоници јасенових и храстових шума, Бошко размишљао: „Овако пролази и живот... И ништа га не може зауставити. И не слутимо како брзо пролази“... Јурњава воза испуни га страхом, јер му постаде свирепо јасно како се делићи живота откидају и нестају у вечности. Са сваким од тих делића оде и понешто њега самога, нешто од његових осећања и сумња. Многа питања, раије

још важна, изгубила сад свој значај у поређању са вртоглавим током реке живота. Пут у ридни крај сад му постаде сувишан, непотребан, као гад се викне у пустињу. Шта тражи тамо? Не иде ли некуд без правога циља, без плана, просто као бачен камен?

Покушавао је да нађе оправдање, пригушујући у себи опору стварност која се наметала и била најзад умесна: треба ипак, из поштовања према успомени родитеља, да обиђе гробове; треба, кад то није могао раније, да сад дође и да каже: но, ево, мајо... Осетио је да га савлађује сета, али не покуша ничим да је ублажи. Чему? И то је један од облика живота, и ко зна зашто треба.

Тачно је, тамо нема више никога од оних које би хтео да види, али можда људско срце баш због тога и жели да се врати тамо где је већ све ућутало и где је већ све запрела сива пређа заборавља, просто по неком закону чији би корен требало тражити у далеким праштањима живота. Учинио му се да има нечег заједничког између вртње Земљине и живота људског: вртња Земљина око осовине није ништа друго него понављање Земљиног хода на њеном путу око Сунца; и живот људски није ништа друго него низ умирања на великом путу ка смрти... Чудесне тајне живота занеле Бошка као што су га некада заносиле бајке.

Његово размишљање прекиде један од тројице мушкараца, старчић црвених очних капака, влажног носа, сићушан. Смешном веселошћу старчић се кикотао и понављао:

— Ви, каже, брате, забијате мојим гускама клинац у главу... Је ли, каже, како то?

Бошко затворио очи, забацио главу на седиште и покушао да не мисли. Још су се неко време враћала питања, расплитала у нова, стапала се у свести са клопарањем воза и губила у неодређеној збрци. На махове разабирао је поједине разговоре, који су мало помало постајали живљи.

— Дете ми је у болници — чуо се женски глас сломљен и обесхрабрен — а немам шта да му понесем... Прошли пут имала сам једну дињу...

Била је то мршава, црномањаста жена, строга лица и уморних очију. Гледала је право преда се, као људи које је живот научио да ни од кога ништа не очекују. Одговарала је нерадо а речи су јој се откидале као да је некога оптуживала. Њен профил, оштро оцртан на прозорском стаклу, јурио је ливадама, брежуљцима, сивим небом. „Кад бих био вајар — помислио Бошко — овај лик би извајао, јер овако замишљам мајку свих оних милиона људи који живот провели у беди и јаду, и умреше не знајући зашто су живели“... И у њему се пробуди необично снажно осећање стихије живота слепог, без циља, па опет вечног и величанственог како тече из вечности у вечност... Али мисли су радиле све спорије и спорије, док се не зауставише као механизам у коме нешто запне.

Кад се отрезнио од немирно проспаване ноћи, сунце је пробијало кроз облаке разређене и сиве као кудеља. Јутро је личило на пару од млека која је падала одозго с бледог беличастог сунца. У вагону није више било никог од ранијих сапутника; сад су седели један младић, заваљен, отворених уста, некакав дугајлија риђих бркова и дрвене ноге, па један трговац стоком у кожном капуту и са

огромним револвером о боку. Сви су дремали отварајући само на махове очи кад би воз стао на којој од станица.

Најзад и Бошков пут се завршио. На пустој и малој станици стојао службеник са црвеном капом кицошки нахареном на лево уво и одздрављао возовођи и кондуктеру. Нешто подаље, ослоњен леђима о мокар кестен, раскорачио се један сељак са шубаром на глави и некаквим шареним шалчетом око врата. У руци је држао бичаље и махао њиме тамо амо смешкајући се непознатим лицима која су провиривала кроз стакла.

— Хеј, пријатељу, — зовнуо га Бошко — треба ми кола до Лађеваца.

Кад су кренула кола, Бошку се понова учини, али сад још јаче, да је његов долазак бесмислен и спопаде га некаква мрзовоља. Али што су даље одмицали, тога осећања је нестајало и место њега будила се мутна, далека радост проткана негодном хладноћом неизвесности.

Коњи су лагано одмицали неравним друмом, каскали, а ретки пролазници поздрављали скидајући шешире. Бошко покуша да освежи сећања када је овуда пролазио са оцем и одлазио да потражи бољи хлебац. Али то није било лако: и лице ствари се изменило као и човек; многи трагови су били избрисани, неки добили нов вид, а неки се урезали изнова. Тешко се било сналазити: као да су шуме порасле изнова, брежуљци се слегли, а села престарела и тек као лишај појављивала се по која нова кућа.

— Из кога си села, пријатељу? — упитао Бошко сељака.

— Из Човца, господине, — одвратио сељак и окренуо му уво изнад кога је провиривао испод шубаре чуперак проседе косе. — А ви некаквим послом? Сигурно купујете ракију?... Има овде добре...

— Другим послом...

— А код кога ћете у Лађевце? — окренуо се опет сељак и сад му се видео брк и над њим пр-
хаст, црвен нос. Једном руком се држао за наслон
седишта и посматрао Бошка.

Бошка збуну питање: да, стварно, коме ће?

— Зауставићете поред гробља, — рече најзад.

Сељак климну главом, окрете се и поћута, па
као да се присети нечега, опет упита:

— А поред гробља, велите?

— Да, брате... Хоћу да подигнем надгроб-
ни споменик родитељима, — сети се изнанада.

— А, — одобри сељак и потури шубару на
потиљак, па се сасвим окрену Бошку. — То сте
ви, господине, родом одавде... из Лађеваца?

— Да, — нерадо одговори Бошко, посматра-
јући ожиљак на сељаковом челу. — Само сам дав-
но отишао...

Коњи престадоше да касају и пођоше кора-
ком, сељак се боље намести, па посматрајући Бо-
шка оним питомим погледом који се среће код
сељака и који је Бошко волео, извадио кутију с
дуваном и уздахнуо:

— Повуче човека срце у родни крај... Ја био
у Америци, па тек, једнога дана, не могох издр-
жати: хоћу кући, па крај! И таман ја дошао, а
оно рат...

Сељак смотао цигарету, овлажио хартију,

слепио је па, држећи између прстију незапаљену, климнуо главом:

— Те тако у рату — четири године... Карпати, Дњестар, а ја хоп па побегох Русима... Где све нисам био, господине... А овамо све пропадало! Ко нас Србе затирало... опростите, не знам јесте ли Србин, али тако вам је то било... Али шта вреди причати! — узмахну он руком и запали цигарету. Па пошто одби неколико димова, поћута тако размишљајући нешто. Затим махну канцијом на коње и они потрчаше.

Небо је постало сиво, а из шума је допирао мирис гљива и увелог лишћа. По пространим равницама пасла је марва и коњи, димиле се пастирске ватре, а пси се гонили по врбацима штекћући високим, гласним лавежом. Осећања су надирала у срце, али их је Бошко потискивао.

Наједном сељак показа бичаљем у правцу једног брежуљка и рече:

— Ено цркве... бели се.

На брежуљку између грана, као млечница гљива, провиривао торањ. Поред свега савлађивања, Бошко осети како зазуја у њему жица из младости и како њен глас проби до сржи; али Бошко се не обрадова: свест да се враћа у свет своје младости оптерећен сумњама и разочарањима била је и сувише јасна да би допустила тренутак тихе радости... Срце му јаче закуца, али њему се учини да је то због тога што се примакао тренутак кад неће знати шта треба управо да ради.

Сад се већ сасвим видео брежуљак са оградом око цркве, гајић и гробље. Нешто тужно је

избијало одонуд у сивом, уморном дану, и Бошку се учинило да је то све неко тамо донео у неком мутном несхватању шта да учини. Обузе га чудноват немир пред неизбежним додиром са свим тим стварима осуђеним да овде стоје столећима ваљда упорно чувајући нешто несхватљиво и страховно.

Кола се зауставише пред жутом, мокром стазом, која је водила на брежуљак. Село је било подаље још и сакривено низом дудова израслих лево и десно поред цесте.

— Ја ћу овде да причекам, — рече сељак, — а ви свршите шта имате...

Бошко се пењао стазом пун противуречних осећања и она су му нагризала расположење као оштар дим очи. Црквени торањ изблиза посматран, мален и отрцан, ружно је провиривао између гранатих липа и личио на клин забоден у земљу. Ограда око цркве иструлела и поваљена, врата црквена некако нахерена, изрезуцкана, прљави. Прозори ниски, слични лисичјим рупама, а кров се скоро спустио до земље као да је желео да се издужи на трави и одмори од висина. Нешто страшно самотно, пусто и изумрло избијало са свих страна, а шум липа само још појача то осећање претварајући га готово у страх.

Кад отвори гробљанска врата, она зашкрипаше оштро као да их заболи додир људске руке и обесише се на једној шарки. Гробље збијено на површини маленој као длан, покривено увелим лишћем и поваљаном травуљином, која је чинила корак колебљивим и несигурним, изгледало је као цртеж који је почео да бледи од старости. Дрве-

не крстаче поређане без реда и искривљене, побуђивале пре самилост него тугу: сва та дрвена-рија забодена у земљу требало је да на наиван начин сачува успомену на драге и миле који су били предани мајци земљи.

Прелетајући очима по гробљу, лако је нашао очев крст, а до њега хумак са иструлелим дрвем на коме је још стојало мајчино име. „Овде, дакле, труну они од којих сам ја постао“ — селуло му главом и животни ток му се појавио у новој, непознатој слици. Било му чудновато да има неке везе парче земље и он, иако му је та веза, теориски, била одавна јасна. Сад је та земља говорила с њим, чинило му се, имала нечег духовног у себи и била удеоник у његовом даљем животу.

— Глупост, — промрмљао Бошко, али није могао да савлада болећива осећања која су нахрупила у њега као јесењи ветрови долинама. Од свега што га је највише болело било је што није могао да покаже тим сиротим људима да су се испунила њихова очекивања, да им наде нису узалудне биле, јер то је била једина светла тачка у њиховом оскудном животу.

„Шта сте ви имали од живота, драги моји?“ — отело се у Бошковим мислима, посматрајући сплет траве око крстача. „Хтели сте да дигнете главу... послали сина у свет, остали код куће самотни, сиромашни, али са веровањем у нешто светлије, лепше — и затворили очи заувек... Дали је то био живот?“

Бошко је осећао како плима обесхрабрујућих

мисли расте и чини га неспособним за рад па се решио да оде.

— Све је свршено, — рече гласно, загледа се још једном у два избрешка који ће се за неколико година сравнити са земљом и потпуно утонути у заборав,— и оде нагло не осврћући се.

Над главом му се диже јато врана са криком, као да се насмејаше покојници некаквим пакосним смехом над боловима живих, заокружи изнад липа и понова се спусти на гране.

— А сад у село, — рече Бошко сељаку и седе на седиште.

— Код кога? — упита сељак одмотавајући узде са левче и искашљавајући се.

— Само да прођемо, а онда натраг...

Улазио је у село већ помало прибран, са осећањем оног мирног одстојања од ствари, које је потребно да их видимо какве оне јесу. Сунце је на махове пробијало између облака сипајући одозго прашину хладне светлости, без снаге. Од ње су некако болеле очи и све је изгледало сиромашније и досадно.

Кућа у којој се Бошко родио била је одмах на улазу у село. Но, да ли је то била она? Кола су се полако котрљала, а Бошко посматрао двориште, ограду, орах у дворишту и кућу. Имао је чудновато осећање као да гледа кроз телескоп непознат, далек свет, који побуђује нашу машту и дрхтавицу пред даљином, али за који знамо да никада тамо не можемо доћи.

Из куће као и из дворишта и стаја дизало се у небо нешто давнашње, заборављено, утонуло у чемер. Кућа, широм отворених врата, пуста, са

некаквом жутом крпом што је висела на прозору, са старим дашчаним кровом и језиво мрачним прозорима, са позадином од натуштеног неба, изгледала је као да су је сопственици напустили и побегли у паничном страху пред нечим невидљивим али страшним.

„И ова кућа је један од гробова“, — помислио Бошко, осећајући да нема шта ту да тражи више или да се навраћа, „у њој је закопано моје детињство; оно се крије још у сваком куту, иза сваког трама, у свакој стварчици — можда чак још и дрвена кукавица на сату мукло опомиње на све то, али нема ко да чује. Тамо мора да ноћу лутају моје речи, уздаси родитеља, тужне песме моје мајке које ми је певала у самотним ноћима...

Негде залаја пас и његов лавез појача тишину и самоћу.

— Враћај на станицу, — рече Бошко сељаку, а у гласу му зазвучало нешто што се мирило са стварношћу.

Враћајући се, он се још једном окрену. Виде како двориштем пролази једна жена у црвеној рекли, повезана шареном марамом. Уз њу је скакутало мршаво псето и умиљавало се. Али све му је било страшно туђе и далеко, тако да и не покуша да помисли ко је могла да буде она жена.

— Свршено, — рече тихо, стиште руке коленима и викну: — Потерај јаче!..

Кад је понова сео у воз, још једном се разнежи кад је погледао кроз прозор и видео храшник, а испод њега парче њивице са које му је мајка послала последњи поздрав кад је ишао на занат.

„Све је свршено“, — помисли још једном и уздахну. А потом све ишчезну као несносан, грозничав сан.

Понова му се јави осећање сувишности овога путовања, јер заиста не нађе никакав оправдан разлог. Све је изгледало неозбиљно и сасвим промашено, и све је најзад испало друкчије него што је он очекивао, иако није имао ту нешто јасно одређено.

XXX

Кад је дошао кући, суморно се насмешио и рекао жени:

— Тако.. Сад сам покопао мртве.

Већ после неколико дана рада, све му то постаде бесконачно далеко и пуно нечег непријатног као при погледу на гомилу старог, дотрајалог намештаја. Канцеларија му сад изгледала, упркос прабини и полумраку, старим актима и расклиматаним столовима, као нешто присно, дубоко из чега је црпео сокове живота.

— Здравом је каткад — говорио он шефу, који га слушао светлих очију — вратити се у прошлост, опсећи тамо штошта, средити и опет поћи напред. Неопходно је потребно.

Изговарајући ове речи Бошку се учини да се обавезује на нешто, да је изненада пробудио некакву своју скривену мисао од које више неће моћи да побегне.

Црни бркови шефови се размакнули као два крила.

— Да... Само, ја то одавно знам.

Бошко га зачуђено погледао. На шефово лице окренуто прозору падала сива светлост и оно, некако пригушених црта, као да се вратило у прошлост застрту маглом.

— Да, — поновио он — јест... Како бих иначе живео?

Посматрао га Бошко и осећао како се у њему буди некакво нарочито осећање коме није могао да нађе узрока. Они бркови мирно слегли, чело озбиљно пресвођено, очи пуне сетне збиље — све је то имало у себи нечег што је личило на некакав глас издалека пун пријатне тоpline и утешног осмеха. „А ипак и овај човек је морао много да препати... Иначе откуд му овакве мисли?“ — размишљао Бошко извлачећи равне црте у књизи. И кад су пошли кући, Бошко се понова вратио на овај разговор и рекао:

— Допала ми се она ваша примедба: „како бих иначе живио?“ Али зар није чудновато да се човек мора борити за живот — а живот је дат као природна појава? Не чини ли вам се да ту има нечега противуречног што изазива на размишљање?

Шеф, замотавајући хлеб који је купио, одговори неочекивано равнодушно:

— Тхе... ко ће то да зна.

Бошка збуни равнодушност и немар којим му је шеф одговорио па га зачуђено погледа у очекивању да ће шеф продужити. Но он мирно пребројавао ситнину коју му је пекар вратио звецкајући сваким динаром као каква пиљарица. Затим брижљиво затворио новчаник и опрезно га спустио у џеп. Кад је остао сам, помислио је у

извесној недоумици: „Можда он има право... Или се неки људи сналазе само на једном простору, а на другом не, или неће“...

Кад је покушао да са женом продужи о тој теми, она, очигледно заузета другим мислима, одговорила:

— Истом је петнаести... а брашна немамо више.

— Да, да, — одговорио Бошко вадећи новине из цела — нешто ћемо урадити... Али свакако је занимљиво кад чујемо од другог човека нешто што личи на јеку сопственог срца. И, видиш, сад ми опет мој пут у родни крај не изгледа тако бесмислен. Било је ту нечега логичног. Живот је као прашума: ако хоћеш да идеш напред мораш да крчиш и да иза себе остављаш чистину — немогуће је друкчије.

— Само људи нису увек кадри да се не осврћу...

Бошко се сети разговора са Шеншином: „Нешто слично сам рекао.“

— Знам, али мора се... ако човек има циљ... Освртање је каткад колебање... Него, шеф је ипак занимљив човек. Он чита управо из живота.

Пошто је размотао новине, прелетао је очима преко наслова и, као одјек тих наслова, долетале су његове речи:

— И ови Руси... или ће створити чудо, или ће умрети... Врше покушаје да прелете Северни Пол... Шта?... Треба скинути капу пред том одлучношћу.

Затим, пошто је прочитао неколико вести о крађама, проневерама и сличним стварима чиме су

обично дневни листови крцати, задржа се на тровању неке младе служавке:

— Опет једно сељачко дете које је упропастио град... Има заиста нечег веома жалосног у том бесмисленом бежању са села у град. Доклегод град не буде имао одређене идеје, дошљаци се у њему дегенеришу: настаје сукоб са вештачким моралом градске средине, борбе, док се најзад не подлегне у било коме правцу.

Жена се насмеши суво:

— Огорчен си нешто...

— Не, ни мало... Погледај на пример ове безбројне служавчице као ова ево што се отровала: оставиле кућу, служе по којекаквим рупама, раде без одмора, без светлости, без ваздуха за којих две стотине динара, дају прилоге цркви и купују крунице или светачке ликове од порцелана... Шта је то? А за двадесет година, — и Бошко махну руком. — Ето то су плодови наших градова — градова без идеје...

— Градови без идеје, — рече жена — смешно.

— Па добро, можда није срећно нађен израз, али ти ме разумеш шта хоћу да кажем... Него, сећаш ли се оног режисера среског начелства, оног што је имао расечен нос... како се оно звао?... Но, долазио нам је два-три пута, сећаш се...

— Онај што нам је хтео да прода грамофонске плоче?

Бошко сложи новине и наслони се лактовима на њих.

— Да, тај... Срео ме данас, путује за Боку, премештен је тамо. Причамо тако... тужи се на живот, постарео, одело му отрцано, необријан, ве-

ли: „Свет је, брате, клупко змија... И ја ти отса-да настојим да будем једна од тих змија... Угри-зи, угризи кога год стигнеш — то је једини на-чин да се одржиш...“ Шта кажеш на то? А био до-бричина...

Жена диже обрве, очисти крило у коме је пре-метала некакве старе крпице, па рече:

— И то је речено из огорчења... Учинили му вероватно некакву неправду...

— Јест... Јест... Ја не знам — дигао се Бо-шко и нестрпљиво почео да шета по соби — и во-лео бих да ми то неко објасни: — откуд неправ-де?... Постоје писани закони, постоје људи који-ма је дужност да примењују те законе, над тим људима постоје контроле, више инстанце... И од-једном цео тај апарат — учини неправду негде неком сићушном режисеру... И нико не пита: *зашто?* Нико не запита: како ви то, момци, обав-љате свој посао?

Жена слеже раменима.

— Људи могу да погреше... Сећаш ли се оне латинске пословице...

— Тачно... Могу људи да погреше, али онда настаје питање: *зашто* су ставили тачку? Разу-меш? Зашто постоје некакве „последње инстан-це“, зашто нема бесконачан број поступака, упра-во онолики колико је потребно да се утврди исти-на и донесе правда. Јер може се десити да погреш-е и они који имају последњу реч!

Бошко стао забачених руку на леђа и гледао некуд преко женине главе, као да му се у даљи-ни губила мисао коју је хтео да каже.

— Па ти си бар канцелариски човек: знаш да се без начела не да радити.

— Шта је то начело?... Да шта је то на-че-ло?
— паде Бошко у ватру, а жила му набрекну на челу. — Једна чиста бесмислица! Је ли то нешто што може да утиче на земљотресе, на поплаве, на смрт? Је ли то нешто што треба да стоји изнад човека за сва времена и да му се човек поклони руку скрштених на грудима?... Видиш, то је оно противу чега се буним из дна душе... Никада нећу моћи да појмим шта значи: догде и не даље! Па живот је пун бесконачних могућности и нових облика и шта значи ограничити га — начелом? Ако треба да има неког непроменљивог чела, онда има само једно: а то је човек... све остало је бакрена пара... Не сме се десити да човек страда од неправде макар он био и чиновнички треће категорије или она служавчица која се из очајања отрује! Министарства треба да се потресу...

Жена му се окрену раменом, па рече мирно:

— Не знам зашто ми то говориш... Па то ми сви знамо, сви тако говоримо, све је то познато — али шта можеш...

Њен мирни, готово уморни глас, као да расу око себе светлост праштања или резигнације, испуни Бошково срце некаквом тихом добротом и сажалењем.

— Не, слушај, — одговори он тише, — ниси ме разумела. Оно што хоћу да кажем је у овом: не могу за живог човека бити постављена мртва непроменљива правила преко којих се не да даље... Све треба да има у себи мисао која испуњава, руководи и обасјава — иначе живот је мр-

тва машина... И баш зато што си малопре рекла да су то ствари које сви знамо, баш зато и кажем и баш зато је то и чудо...

— Добро, зашто ти о томе разбијаш главу; то нек бистре правници, зашто су ту?

— Страшна реч... Ти и не слутити колико је она од данас, од јуче... Али право имаш: зашто да се узрујавам... Него, шта сам хтео рећи? Да, режисер је имао у рукама решење те очајне „последње инстанце“ — а она донела површно решење, и шта ће сад човек! Рекао сам му да се обрати Народној скупштини... Он се с правом побунио: „Шта, да ми милост поделе? Ја нећу ни-чије милости, стотину им... хоћу своје право!“ Сасвим тачно... Поздравио те, и тужи се на камен у желудцу. Требало би да иде на операцију али нема новаца. „И зато што немам новаца — смешкао се он тужно, да си га видела само — морам покатак да лупам главом о зид због болова — и да радим“... А шта би човек учинио истом да почиње да губи вид? Има ипак среће...

Бошков сарказам дође неочекивано и засече до кости. Жена диже руке до слепоочница и рече истим мирним гласом као и раније:

— Добро, Бошко, зашто увек расправљаш о стварима које човека доводе у недоумицу, разочаравају га и руше поверење у људе?...

Код последње речи глас јој задрхта, и сад више није био круг оне тихе светлости, него зазивање које је долазило однекуд из мрака пуног олуја.

Бошко застао зачуђен и посматрао жену. „Ко ми је то већ једном рекао?“ помисли. И онда се

сети трговца дрвима. Жена окренута леђима ређала чаше по полици, а њене суве, мршаве руке, дигнуте издан главе, мајале се збуњено у недоумици. Врат осенчен чуперцима косе, уска рамена, закрпа на раменима вешто претворена у набор да се не примећује — све то као да је говорило: „Зар не видиш да је исувише тужних ствари?“

— Имаш право, — умекшао Бошко глас и метнуо јој руку на раме. — Имаш право... Заборављам да се и сама бориш с бригама...

Смешкао се бледо као некакав кривац.

Она се окренула, погледала га одоздо навише, помало застиђена и са трачком радости у очима; а онда наслонила главу на његове груди.

— Но, видиш...

У тај мах широм се отворила врата и у собу утрчао синчић вичући весело:

— Тата, данас сам све знао у школи!...

Од некакве изненадне, необјашњиве али готово смешне среће, Бошко их пригрли обадвоје и учини му се да чује како му срце радошћу одзивања као звоно.

„Како је срећа ипак — једноставна“, — помислио.

XXXI

Зима је рано долазила. Најпре у ситним млазевима хладне кише, тешким сенкама припијеним за земљу, ветровима који су лутали по дворишћима, опустелим баштама и улицама; онда долазиле изненадне белине ишаране црним гранама и тра-

говима људи, изазивајући нелагодна осећања мокре хладноће која се пробијала до коже.

У канцеларији наместили велику гвоздену пећ украшену местимице разним фантастичним фигурама. Појава пећи пробуди успомене као што их буди и појава каквог старог знанца, и унесе нов елеменат у канцелариски живот четворице људи.

— Пећ, — рекао шеф, а изгледало је да то значи: „Ево дође и зима, другови, није шала“, потом мало поћутао, завирио брижљиво у спис, нешто прибележио, дигао главу и поновио: ааа... пећ.

— Чини ми се јуче су је изнели — а она већ натраг... Стварно.

Шеншин, увукао ново перце, овлажио га вршком језика и пробао притискујући га на нокат. Потом уздахнуо:

— И тако нам пећ сваке године викне: здраво, другари!... А тек једне године — нема Шеншина, нема другог, нема трећег... а пећ ће стално долазити, загревајући људе, сећати их прошле зиме и наговештати долазак нове.

— Помирити се са оним што је неизбежно, то је смисао живота, — рекао Бошко, лутајући погледом по дугачким редовима свежењева с актима. — Ако немир пред пролазношћу обеспокојава човека, онда је томе криво само васпитање... Ипак занимљива је ствар, да су човек и пећ једнаки пред оним што је неизбежно.

И у такве зимске дане међу чиновнике допре вест о некаквим мерама, предузетим у циљу штедње и упрошћења администрације, у вези с тим и о отпуштању извесног броја особља.

У очекивању тих промена, чиновнички свет живео у разумљивом немиру који се испољавао у бојажљивим шапатима, у гласним препиркама, у наизменичном храбрењу и страховању. Многа шиљаста рамена у излизаним капутима слегла се унапред помирена са судбином, многе уморне очи тражиле одговор једне од других. Руке су дрхтале држећи држаље, оловке и лењире, правиле непотребне механичке покрете и прелетале с једне стварчице на писаћем столу до друге. Као што се најежи шума пред првим дахом зиме, тако се нешто мртвачко увукло међу људе и изазивало мучна осећања.

И док се тако премирало десетак дана у неизвесности, тешки корак хода догађаја одједном стао: све се укочи, постаде јасно до појединости, снажно осветљено; све су очи биле упрте у ту једну тачку из које се ишчитавала судбина. Затим корак се помакао даље, а појединци као мушице око свелости у ноћи, остали, ројили се, безглаво мували, ударали о преграде и ишчезавали некуд у мраку без гласа и трага. Ноћи се испуњавале бесаницом, дани новим теретима, — људи се мучили.

Бошко се сећао тога дана тако јасно, као што се сећао оног кад је седео на клупици застрој шареницом, испод сата који је откуцавао дане, месеце и године пред полазак у шегрте. У некој мучној, ужасној напетости било је нечег заједничког међу тим тренутцима:

Округли зидни сат, смеђег оквира, откуцавао десет часова, а директоров служитељ се помолио на врата и, растресајући бркове, рекао пословно:

— Господине Југовићу, — зове вас директор...

Бошко осети дубоко негде у животној сржи да је дошао један од оних пресудних часова којима се не може избећи, као што се то ваљда осећа још на самрти, али се одмах смири и завлада собом. Осмехну се на осталу тројицу кад виде како им се лица издужише.

— Сад ће бити...

Али чим је искорачио у ходник, хладноћа, сумрак, мемљиви зидови, све то у тренутку пробуди у њему малодушност и срце му снажније закуца. Пењао се уз степенице тешких ногу, а у ушима му зујало. Трескање нечијих потпетица по каменом ходнику сметало му као да га неко удара дрвеним маљићем. Пролазећи поред једних отворених врата, зачује речи:

— Буџетска партија... Шта?

Пред директоровим вратима стојао послужиатељ клатећи једном ногом у колену. Чим је угледао Бошка, пренео тежину тела на обе ноге и брзо му отворио врата. Директор је седео за столом, понешто укошеним и тако смештеним да је на њега падала свелост. Седео је свечано укрућен и хладно натмурен, тако да се чинило да неко други изговара речи младом писару који је вешто куцкао писаћом машином. Писарчић је имао светлу кудраву косу и јако испупчену јабучицу на врату, понављао откуцане речи дижући и спуштајући плаве очи.

Бошко је чекао да га директор освоји, а кад је овај после неколико откуцаних редака извукао маншете од кошуље размишљајући шта да каже

даље, погледао у њега, Бошко је рекао промуклим гласом:

— Наредили сте да дођем, господине директоре...

Директор намрштио обрве, сабирући се и досећајући. Машина лево од њега заћутала. Сив зимски дан као да се згушњавао у канцеларији и сметао не само сваком покрету него и мислима. Нешто га у том часу потсећало на неке тренутке из рата, али није знао ни шта је то што га потсећа, нити који су то тренутци били. Дође му да отвори прозор да удахне свежег ваздуха или да нешто узвикне, али га ослободи тог нелагодног осећања директоров глас:

— Решењем број... слушао Бошко речи, али није схватио док нису пале последње: — ...ви сте редуковани, пошто немате одговарајућих школских квалификација... Изволите потписати акт да сте примили решење министарства... Плату за наредни месец... посао... државне предмете...

Једнолично, без живота капале речи, шириле се у некакву реку, плавиле и спајале се једна с другом губећи сваки смисао. Најједном речи престале, а космата рука директорова притиснула акт. Млади писар дигао поглед до Бошка и посматрао га без мисли.

У први мах Бошко осети како му се нешто пење у грудима и испуњава га нечим мрачним, тешким и жалосним, застаје у грлу и зауставља дах. Но одмах иза тога, нагло, са нечим што се сломи, он осети ослобођење од тога притиска и олакшан задрхта у гневу. То ново осећање као да га диже изнад догађаја, изнад обавеза и обзира, и

даде му неку нову дотад непознату снагу. Чудећи се сам себи оним делом покорне чиновничке душе која је још лутала по угловима тражећи излаз, проговори врло сабрано, гласно, осећајући неодољиву потребу да буде крајње безобзиран.

— Каква је то — глупост?...

Речи се скотрљаше с тутњем као да су биле од олова, па затим све ућута. Млади чиновник се стресе као влат траве кад је захвати пламен и престашено погледа у Бошка. Директор се диже полако, страшно намргођен, ослони се рукама о писаћи сто и рече увређено и гадљиво:

— Знате ли ви где се налазите?

Дрско, са побуном роба који је дигао главу по цену живота, Бошко одвратио:

— Да... Али шта је с тим... И, најзад, нисам ни ја смеће...

Све се то десило тако брзо и тако неочекивано да су сви осетили тренутак нечег што се не може зауставити и што је пошло да се са треском негде сручи. Директор, посматрајући Бошка испод обрва неколико тренутака, рече:

— Добро... Изволите сести...

Бошко сео, руке му се тресле, али био је сабран, са осећањем некакве дивне слободе која је неограничено владала његовим срцем. Чинило му се да ће рећи речи које никада нико у сличном положају није рекао, и да ће се једна истина досад брижљиво и у страху сакривена открити и ослободити живот терета. Она преграда која је стојала између подређеног и старијег, али преграда коју није поставила дужност него страх, сад је

била брисана и Бошко је јасно осетио да сад стоји само човек према човеку.

Директор скрстио руке на грудима, погледао у таваницу, наредио писару да изиђе, па се онда обратио Бшку:

— Дакле, шта желите?...

Речи су биле изговорене мирно, строго и са поуздањем.

— Не желим ништа, — одговори Бошко и загледа се некуд у празнину. — Мене је само увредио овакав поступак... Ако сам ја сувишан у служби — то је нешто друго... Али рећи човеку, и то заванично рећи, да је нико и ништа и да због тога треба да купи своје прње... извините, то се не подноси ћутке...

Директор дигао руку, спустио је на сто и завртео главом.

— Ја вас не разумем...

— Заиста, можда је то тешко разумети... и отуд оволики неспоразуми. Али не знам како да вам то објасним... Министар ме отпушта због тога што немам школских квалификација, што значи другим, сељачким речима: ви сте глуп човек, не можете да обављате овај посао... А сад замислите, ја обављам овај посао десет година, обављам га — ено мојих оцена... И шта сад? Треба ли да оћутим или да кажем: извините, али ја нисам глуп човек...

— И зато је требало да приватно положите... да докажете...

Бошко поцрвене.

— Ви, господине директоре, сувише упрошћавате ствар... Није у томе питање... Забога, зар је

то заиста тешко разумети? — пређе Бошко руком преко чела и насмеши се као очајник. — Или ја можда не знам шта хоћу? Не, не, ипак... Шта би било са мном да сам био некакав национални борац за време Аустрије, да сам био умешан у атентат на Фердинанда и да су ме затворили, вукли по апсу док најзад нисам оболео и идем помоћу штака... И да поред тога пишем књиге, драме, расправе и радим — овај посао. Да ли би ми господин министар или пројектант тога закона, рекао: оставите во то перце, па кући — немате школских квалификација?

— Ви, — одговори директор самоуверено спреман да то одмах и оправда.

— Или кад бих ја био рецимо — продужавао Бошко са све већим огорчењем — рецимо Доситеј, Карађорђе, Горки или тако некакав велики таленат, херој, борац — би ли онда министар или тај тамо — ситна душица — што је пројектовао такав закон, рекао: „Шта се петљате ви ту без школских квалификација?“

— Би — одговара директор мирно, отсечно, непоколебљиво .

Бошко скочио и дигао руку у ваздух са испруженим кажипрстом.

— Ето то је оно што ја не могу разумети и противу чега ћу се бунити целог живота! Да, да, ту подлост ја никада нећу прихватити за правило!... Хоће ли ова земља и овај народ бити у свету нешто по том што ће имати десет хиљада, сто хиљада, малих матураната, некаквих риба без крви, или што ће имати једног Његоша? Реците? Хоће ли бити вреднији један храбар човек, велики бо-

рац или један мали матурант макар био и највећа кукавица?

Директор испружи руку показујући на столицу и рече мирно:

— Седите... Дозволите да вам нешто кажем... Пре свега, ви сте у једној страшној заблуди... Ту се не ради о појединачним случајевима, него о начелима, разумете, о на-че-ли-ма... Може се десити да појединцу буде учињена и неправда, али због његовог случаја не могу се мењати начела... Зар би било могуће замислити друштвени живот без строго утврђених правила? Не би.

— Начела, начела... Ко ствара та начела? Ја их никада нећу признати догод буду изнад живота. А човеку треба признати ону вредност коју он покаже радом, господине... Ето то је једино начело. Али смотати хартијицу у џеп и целога живота се позивати на њу као на некакво велико изузетно дело — то је за мене, извините, највећа глупост... Не, не, никада се нећу помирити с тим: „Ова тиквица има четири, ова шест, ова осам разреда, и оволико вреде и као људи“... Ужасно глупо је то!

— У вама има нечег револуционарног — уздахнуо директор и отегао гласом на о. — Чак нечег бољшевичког, пријатељски да вам кажем, а то није добро... Не можете ви да рушите један поредак... не управо поредак, него једно схватање које је освештано столећима и показало се као солидна грађевина. Откуд вам само та револуционарна мисао?

Бошка врећао некакав очинско - надмени тон директоров, па му одговорио љутито:

— Живот ме томе научио и зато верујем да је то тачно...

Директор диже обрве, задобова прстима по столу, па смешкајући се рече:

— О... врло оригинално. Могли сте то да кажете и Његошевим цитатом: „Филозофију сам учио из звијезда“, или како оно беше?

Бошко ћутао.

— Потпишите акт, да сте примили решење, — рече одједном директор и скупџи обрве.

Затим зазвони, а млади писар се јави на вратима и, разбацујући лактове, седе за машину.

— Дајте господину Југовићу предмет да потпише...

И све се сврши за тренутак.

XXXII

Кад се враћао у своју канцеларију био је већ сабран, мисли су текле правилно, а она ранија срица која га је дизала изнад догађаја, чинила слободним, сада је јењавала и све се јасније испољавао тренутак чуђења: како то, одједном? Чуђење које се редовно јавља иза великих неочекиваних катастрофа које су се одиграле пред нашим очима.

У канцеларији рекао с обичном озбиљношћу на лицу:

— Ја сам отсвирао своје...

Шеф. Шеншин и Мрђен дигли главе. Слутили су да се нешто морало догодити, чак су осећали „оно се десило“, али нису имали храбрости да поверују, да изразе своју слутњу. Бошку су

личила њихова лица на некаква три фантастична, округла, бела ока, којима га је посматрало невидљиво биће канцеларије.

— Немам школских квалификација — замишлите!

Један тренутак се чинило да ће Бошко почети да псује: вилице му се стегоше, али он само рече:

— Тако вам је то...

Људи су у канцеларији заћутали и та тишина као да је добила вид некакве fine материје која је као магла пала по свима стварима и изједала их. Непријатно и тужно изгледале расклиматане столице, испуцали столови и високе мрко обојене стелаже, а ваздух постајао тежак и заударао на згариште.

Шеф се дигао, управрио тешке и споре кораке према Бошковом столу, проговорио гласом, који је одговарао корацима:

— Не може бити, стотину им богова...

Бошко замршене косе на челу, блед, грицкао доњу усну. Кроз прозор изнад главе сипала по њему сива светлост. Глас му зазвони као из даљине:

— Нов курс.. Време мудраца. Благо отабини. Сад ћемо бар да посвршавамо све велике народне послове...

Шеф стојао раскорачених ногу, махао решењем испред себе, па држећи га са два прста, смешкао се ојађеним смешком:

— Овакво парче хартије — мења судбину човеку... Невероватно...

И бацио је на сто љутитим, гневним покретом, плунуо, и понова опсовао нешто крупно.

По реду су узимали решење и читали полугласно: Шеншин и Мрђен, па и они га исто тако гневно остављали и бунили се. У један мах чинило се као да су они сви више узбуђени него Бошко.

Бошко седео ослушкујући како се у њему јавља бол пред кидањем оног свакодневног што је сачињавало толике године суштину његовог живота и на чему су се оснивале све оне битне црте из којих се рађао лик његовог животног дела. Сад се то све изненада срушило, а он стојао пред језивом празнином неизвесности.

„Само не буди кукавица“ — помисли и стеже вилице.

Пресавијајући решење на четири дела и смештајући га неком сувишном пажљивошћу у унутрашњи џеп, рече тихо:

— Замислите сад: доћи кући...

Сви су ћутали. У пећи је мрморила ватра и чинило се као да топлина извире из неког врела и разлива се у неким спорим таласима по људима, по намештају и по зидовима. Вода од растопљеног снега пробијала се испод прозорског оквира и вијугала низа зид остављајући за собом танак, прљав траг. Сат је немоћно куцкао као да је говорио „доста, доста сам већ радио“.

Бошко се диже, погледа неодређено у таваницу, уздахну и рече:

— Морам кући... Не могу да издржим...

Затварање фијоке, звецкање кључевима и вршење свих оних ситних покрета на које су навик-

кли тек пошто прође уредовно време, појача код свих утисак: догађа се необична ствар...

Идући путем, Бошко је ишао са осећањем које је било тешко одредити. Осећао је некакав неисказани терет који је притискивао и духовну и телесну страну његовог бића. Падао је на махове у дивљу срџбу, да би одмах иза тога долазило очајање; на махове се у њему дизао понос и одмах иза тога потпуна преданост и помиреност. Изнад свега тога лебдело је нешто као густа магла, притискивало мисао и заносило је као у стању бунила. Слушао је како му под ногама шкрипи снег и чинило му се да му се под сваким кораком нешто руши. Речи пролазника долетале су до његове свести само као случајни звуци без смисла. Његове мисли без моћи да разликују лице спољњег света, градиле су некакав други фантастичан живот, саткан од нестварних људи, од речи без значења, од буновног оживљавања мртвих ствари. Било је у свему неке дечије престрављености прожете тешком збиљом одраслог човека.

На махове кроз сав тај хаос пробијао се страх пред оним што сваким његовим кораком постаје све неизбежније: доћи кући и разрушити тамо мир, наде и радост и развејати то у овај хладни дан, на пусте улице, у ноћ, без трага...

Застајкивао је малодушан, без снаге да пренесе преко прага немир и проклетство. Сад више није мислио на себе, сад је у њему тутњала само мисао, управо једно осећање, о неизбежности овога тренутка који треба да се сруши на оне које је волео и штитио... Ипак, негде на границама мо-

ћи, налазио је нове снаге и вукао тешке, оловне ноге, приближавајући се кући.

Кад се нашао на улазним вратима на која је још пре неколико часова изашао миран и чак са лепшим надама у будућност, осети потребу да се наслони на зид и да се исплаче онако искрено као што је плакао кад је био сасвим мали. Али свест да то не може да измени положај, и да може чак њега лично да унизи као човека, даде му снаге да победи критичан тренутак. Савлада се последњим остацима снаге и уђе у кућу.

Жена, пошто га није очекивала у ово време, подиже обрве смешкајући се. Стојала је наспред кухиње, с рукама пуним теста, а у лицу понегде бела од брашна. Али кад виде његово лице, она се забрину.

— Боли ли те нешто?

Он одмахну главом осећајући да ће га глас издати. Пошто скиде капут, окренут жени леђима, проговори мукло из угла:

— Отпуштен сам, стара...

Покушај некаквог осмеха пропаде у чудном кривљењу лица. Посматрао је жену празним погледом.

Жена трептала очима у недоумици, и није знала шта да уради. И на њеном се лицу смењивали светлост и сенка. Најзад једва сможе речи:

— Јао, мислила сам... заиста.

— Заиста, заиста, — одговори он и осети како се губи у осећањима туге и срџбе. Седе затим на столицу и стежући вилице додаде: — Да, Бошка Југовића су избацили на улицу као псето зато што нема мале матуре.

Жена учини два три спора тешка корака, као смртно рањен човек и седе. Лице јој постало бледо, увело, очи плануле некаквим очајничким огњем, али речи нису долазиле. Покушавала је да одстрани тесто с прста чинећи нестрпљиве, брзе покрете. Али видело се да то чини механички, нагонски, без трага мисли. На махове је то изгледало као да сирота жена покушава да на тај начин отера од себе страшну стварност, да тим уплашеним покретима задржи или отклони оно што се наметало свом силином. А онда наслони главу на шаке и заплака грчевитим плачем. Од тога плача на њој се све тресло почев од нежног потиљка осенчаног несређеним чуперцима тамне косе до рубова старе преправљене хаљине.

Бошко се диже, метну јој руку на раме и рече меким гласом:

— Не плачи, Јелена... Наћи ћемо излаз и из овога...

Но и сам је осећао како речи остају ван срца, клизе површином и лебде у ваздуху као сенка. Ипак продужи даље да је теши, обухвати јој главу и диже уплакано лице. Мокро од суза, искривљено од бола и све испрљано башном и тестом, оно неизрециво болно дирну Бошка. У једном једином тренутку на њему је живот умирао по неколико пута и изнова се рађао да би патње могле да изнова оживе.

Држећи међу длановима њено лице, њему у тренутку очајања, сену мисао: „Гле, како живот човека разапиње“ и дође му да и сам проплаче, али није могао. Посматрао је њене затворене очи и сузе како навиру кроз трепавице и клизе поред

носа остављајући за собом траг у брашну. Горња усница се нешто подигла и давала утисак још нечег младог, детињског, а то је дирљиво освежавало болом искривљено лице. Дуго није могао да скине поглед са женина лица, иако је осећао да га сваким тренутком савлађује све већи бол. Женине руке клизнуше низ тело и обесише се немоћно као два клатна. Бошко их подиже с мутним осећањем ужаса да сакупља мртве удове, метну их на крило и покри раширеним прстима.

— Не плачи, не плачи више... Све ће опет бити добро... Још смо млади и здрави... Хајде, ниси дете...

Пошто се исплакала, жену постепено савлађивала срџба какву може само да роди очајање сиромашног човека. Изређала је све политичке странке, верујући да су оне свему криве, праскала спомињући разне високе функционере који не дају ни стоти део своје способности држави, а примају од ње награде као да су дали хиљаду делова. Уопште говорила је којешта као човек који не влада собом, него, понесен страшћу, изобличава и најочевидније ствари.

Бошко покушао да нешто оспори, верујући да ће је тиме утешити, али она се изненадно оборила и на њега, ваљда први пут у животу:

— Ах... а и ти! Године и године читаш те књиге, мудрујеш, филозофираш — уместо да си положио та бедна четири разреда! Шта ти вреди сад то све што знаш... Могао си у рату да кидаш бодљикаву жицу, али да држиш перце у рукама — ниси дорастао! Еј, мој Бошко...

Он је са тугом посматрао жену. Њен гнев је

избијао из бола и на лицу се видало да страховито пати. Није то био бол мушкарца, мрачан и нем, већ бол жене, јадне измучене жене, мајке, у коме се губио разбор и осећање, као у паници. Њено лице час изобличено у болу, час растрзано увредљивом поругом, напашено брашном као у клоуна, било је такво да Бошка подиђе језа: „Као да је овај сиромашни створ, зацењујући до овог тренутка људе смехом, изненада полудео у неком страшном болу.“

Посматрајући њену стару хаљину, помисли: „А баш ју је јуче преправила да буде лепша“, и осети сав сешан јад људске среће: зависи од чега-год, од сасвим безначајних ствари; а људи се тако упорно и тако огорчено боре за то. И кад постигну што су хтели, називају то — срећом! И заболело га сазнање да је човек у тој зависности несрећно створење у животу.

Сети се затим оне сцне у ноћи кад је у очекивању постављења изненада сазнао да жена носи исти терет који и он, и да је покушавала да сакрије своје слутње, — нађе однекуд сличности између та два тренутка, сличности која је избијала однекуд из мрачне дубине ојаћеног срца и само онде била разумљива.

Жена се дигла, отишла до прозора и тамо стала. Бошко је посматрао како се њене ноге споро помичу стружући по поду, и падоше му на памет стихови, које је недавно прочитао:

„Шта можеш!... Устај! Јаукни до неба!
Испроси! Отми! И ископај око!“

Ко је то написао? Није могао одмах се сети...

Женина фигура, заклањајући прозор, била тамна и само на рубовима, као нахукнутих бром, оцртавана је јачим, модрикастим сјајем дана. Пламен у штедњаку певуцкао некако задовољно и грицкао суво буково дрво. „Устај! Јаукни до неба!“ поново одјекну у Бошку и њега обузе нека тиха, болна радост што такве речи постоје на свету.

Жена се макну од прозора, а модрикасти рубови сломише се и слише у белу, мутну површину која се следи.

— Шта ћемо сад, Бошко?

Она се умирила, брисала је лице завирујући у огледало и уздишући. Њен интерес за огледало умири Бошка и помисли: „Најгоре је прошло.“

А затим одговори:

— Још не знам... Али нешто ћемо учинити.

— Срећа је што малога нема код куће, уплашило би се сирото дете... Па добро, Бошко, како то да баш тебе отпусте?

Посматрајући обућу са које се већ отопио снег, остављајући за собом мале бистре локвице, он одговори:

— Не верујем да сам сам... Биће их можда још... Нисам могао да издржим дуже.

— И то се зове живот...

Бошко слеже раменима.

— Тако је... кад га мали духови израђују.

— Скоро десет година си им био добар, а сад одједном — треба квалификације! Знаш, Бо-

шко, ја сам жена, али чини ми се креснула бих им у лице свашта...

Она мало поћута као да тражи мисли, али онда се нешто присети и затресе главом:

— То је страшно!... О, Боже, па тебе оцењују вредношћу једнога детета! Шта је то, Бошко! Јесу ли ти људи размишљали шта раде? Па то је што траже од тебе дечје, сасвим дечје... Неки дан суседа испсова своју малу; узела јој некакве свилене крпице за лутку... а она свршава четврти разред... Јадни мој Бошко, а ти мислио... Видиш, плакала бих због тебе, — задрхта јој глас и она обори главу.

— Рекао сам директору своје мишљење, али то је кап воде у океан... Ти квалификовани очајници и даље ће на људе гледати као на стоку, за њих ће још дуго, дуго мала матура вредети као некаква недостижна мудрост, која се постиже само у посвећеним храмовима...

Бошко се нагло диже, стисну зубе и зашкрипа.

— Ту се најбоље види колико мисле та господа, колико знају шта је живот... И ја сад потпуно схватам мржњу једног сељака или радника на те ушкопљенике, који ништа не умеју него да бране своје позиције као египатски свештеници... И то каквим смешним, глупим доказима! А радник и сељак — они су смеће, јер немају мале матуре, њихов рад је некаква играчка, смушено блебетање! А да је ту господу спустити у једно рударско окно да проведе у њему два три месеца и да ископају који вагончић угљена, да га уклештим код којег радника који ради у ливници и да се тамо презнојава кад пршти река од растаљеног

гвожђа, надам се да би имали друга схватања о балава четири разреда и рада једнога радника који једва да зна и писати... Али ко би био онда — господин? Ето, то је господин, то празно чудовиште!

Бошков глас се све јаче дизао, а он све мање био господар својих мисли и осећања. Вређао је и одрицао све вредности које су људи тако љубоморно дизали и чували као основу савремене културе. Управо није одрицао вредности колико начин на који су оне испечене и донесене на сто. Присећао се Миленковићевих тврдњи и све му то давало још више уверења да је његова срџба оправдана. „Имао је право тај човек кад је говорио да је то све без кичме, јалово, надувено и лажно...“

Жена, међутим, продужујући свој посао, звецкала посуђем и од времена на време уздисала. У дворишту се бавио некакав чичица са шубаром на глави, а у устима му се клатила лула на дугачком камишу. Превртао је сандуке и откидао даске с њих. Покаткад би извадио лулу из уста, пљуцнуо укусо, вратио је натраг и продужио посао.

— Не могу да дођем к себи, — рече жена не окрећући се — каква несрећа... изненада. И никога неће савест запећи, све је по закону урађено... А ми можемо да умremo од глади.

XXXIII

У тај мах неко закуца на вратима, и појавио се шеф. Озбиљна лица, поздравио се с њима.

— Дошао сам да видим шта радите... Био

сам код Шеншина, замислите, њега као хонорарног отпустили у циљу штедње. Потрчао сам за њим кући, био је као избежумљен... Мало сам га умирио...

Очи шефове пријатељски сијале и у њима било истинске забринутости. Као да је донео пуне џепове понуда, речи му пале по соби и тренутак обасјале срца.

— Сиромах Шеншин!...

Жена склонила тесто, обрисала руке, а глас јој зазвонио као на побуну:

— Ето шта учинише од Бошка!... Чланке је писао и штампали их, а сад одједном његова интелигенција равна деци из основне школе! О, имали тога игде на свету!

Шеф климао тешком главом, стојао раскочачен, забачених руку иза леђа.

— Можда ће се то ипак моћи исправити — тешио је, али ни он сам није веровао својим речима, мислећи: „Овако сам и Шеншину говорио“.

Затим узе столицу, седе, духну и на нос, и рече показујући главом:

— А тамо код нас граја: осим вас двојице, редукован и Ећимовић... а изгледа да ће их бити још...

— А Ећимовић има Карађорђеву звезду — смркнуо се Бошко. — Сад може да купи сандучић и четке па нек чисти ципеле ратним леферантима... Зато ће имати квалификације...

— Тешите се, — мрдао шеф прстима леве руке, — човек није везан за дрво... Може да размахне... путеви су на све стране.

— Човек се поколеба у уверењу, — проду-
жавао Бошко, посматрајући мицање шефових пр-
стију, — кад види како то све изгледа. Не пита
се за стварно, живо знање човеково, не пита се
колико је он карактер, колико је он човек, јунак,
радник — него колико му гласи тапија на тик-
квицу... Хеј, роде, зар смо дотле дотерали! На
више ти не даду, а на ниже можеш слободно, ва-
љај се по блату, урлај, буди скотина, нико неће
ни прстом макнути. „Нек те ђаво носи, не треба
данас ни поштених ни храбрих људи, ни каракте-
ра, ни радника — треба диплома, диплома, тих
мртвих ствари које ће да ћуте и кљуцкају носем
у песак!“

— Ја вас потпуно разумем, — говорио шеф
— али не узрујавајте се. Није то вредно, верујте...

Али покрети и глас шефов, као да су га вра-
ћали однекуд откуд је боље могао да сагледа
свој положај и оцени ствари које су се око њега
збивале.

И глас његов, заливен једва уздржаваним гне-
вом, испуњавао малу собицу немиром.

— Сад треба умрети у уверењу, да сам нико
и ништа... Шта велите на тако радосно открове-
ње. Тешко је то, друже и пријатељу, тешко...
јер Бошко Југовић никада није био нула! Бошко
Југовић је *мислио*, Бошка Југовића је мучила ми-
сао као бољка, прогонила га, односила делиће
његовог живота — док су други мислили само на
то шта ће пождерати... а ја сам у порођењу с њи-
ма стока! Разумете ли ви то, пријатељу, како то
пече и како то боли!

Шеф црвен, оборене главе, ћутао и посматрао

руке положене на колена. Жена гледала у Бошка, нервозно кршила прсте а лице јој пламтелo.

Бошко стаде насред собе, поћута мало, па просу тежак, уморан глас:

— Како може некога мучити мисао, ако је незналица? Ха? Реците! Ви сте ми били увек драг пријатељ, јер и вас нешто мучи... Реците, да ли је незналица онај ко се буни противу трулежи, лажног кумирства и заробљавања живота?... Не, не, сви они лажу, Бошко Југовић није нула!

Шеф подигао очи, наслонио се свом тежином на наслон столице и рекао:

— Ја сам то све видео, радећи с вама... Чак много пута сам понешто научио од вас, сетили сте ме нечега, упознали са мојом сопственом мишљу коју нисам умео да искажем, ето...

Шеф диже руке у вис и опет их тромо спусти на колена. Бошко подиже очи до прозора као да је тражио малопређашњег старчића, па, црвен у лицу, готово, шиштао речи.

— Никад нећу моћи разумети, како је могуће то да се живот израђиван двадесетак година, и то израђиван у патњама, може запоставити некаквим ситним, шупљим радом од свега тридесетак месеци, радом који сте извршили као дете — слушајте: као балаво дете! Е, ако се друштвени поредак оснива на таквим лажима — онда сам ја заиста бунтовник, како ми је рекао директор! Јест, онда сам ја заиста апостата... Онда ћу ја да се дигнем да браним достојанство човека, па нек се смеје цео свет, нека кажу: у Срба се чак и бивши архиварчићи дигли да бране човека, а у Француској су били потребни енциклопедисти и

револуција... Да, нек се смеје свет, ја пљујем на то, разумете ли...

Одједном Бошко се засмеја циктавим, оштрим смехом. Управо у први мах није се могло разабрати је ли то смех, плач или некакво режање. Тресао је стиснутим песницама изнад главе, очи му постале црвене, немилосрдне, убојите.

Шеф нагло дигао главу, а жена пришла и ухватила га за руку. Никад га није видела таквог.

— Бошко, Бошко, умири се... Бошко драги...

Шеф се дигао и мумлао у неприлици шта да уради:

— Нека их ђаво носи! Шта ту разбијате главу... Није вредно...

Најзад Бошко се умирио. Брисао је очи и задихано говорио:

— Провали тако и не можете задржати... Убио бих у таквим часовима. Падне вам мрак на очи и ништа не чујете друго него вам само тутњи у глави: „Зар мене тако, зар мене тако...“ и све вас то више разјарује и растрже у исти мах...

— Читао сам ту недавно у новинама, — шеф поче да трља чело као да се досећао у којим, — како се неки чиновник у Пољској, исто тако редукован, неко време прехрањивао на тај начин што је у некој менаџерији навлачио на себе кожу од гориле... А кад је газда добио правог горилу, чиновника редуковали — није имао квалификација!

Шеф покуша да се насмеје, али осим што откри широке, снажне зубе, ништа не потсети на смех. „Није требало да се насмејем“, помислио и снажно дунуо на нос.

— Навући мајмунску кожу, да би се живело у данашње време, — рече Бошко замишљен — има нечега у себи... Но шта се сада може. Треба покушати главом кроза зид... А ја ћу то и покушати... Осећам да имам снаге за то...

— Боже, зар није живот жалостан, — рашири жена руке и немоћно их спусти. — Као да се све побркало...

Глас јој био пун туге, увео, одзвањао некаквим звуком без дубине и испуњавао собу безнадежношћу и умором.

Шеф ћутао, климао главом и одједном се дигао.

— Морам сад да идем... Не узимајте сувише к срцу, Бошко... Све ће да се поправи... Шеншин је рекао да ће доћи ако могне „да се тешимо“ рекао је; жена му лежи већ трећи дан, има високу температуру... Е, тако... До виђења.

Бошко и жена седели дуго у ноћ. Његове речи биле као капи неког дестилата, капале споро, али оштро, тешке, пуне нечега што се дуго купило у душама.

— Свих десет година живео сам лажним животом, — говорио Бошко шиштавим шапатом. — Сад то тек видим... Досад сам ишао погрешним путем. Борићемо се, Јелена, видећеш... Ја се сад заправо враћам милионима оних који немају мале матуре, онима чија је сведоџба руке, глава и воља... Јесам ли то тачно рекао? Не знам сасвим тачно како и шта... Али осећам да излазим на нови пут...

Па пошто прођута, као да је ослушкивао свој шапат, продужи:

— Само, сад треба сасвим раскрстити са овим досадашњим животом, треба се осветити самоме себи... Треба постати тврд, немилосрдан, хладан као камен... Разумеш ли ти то? Хоћу да започнем изнова, а то се не да без затирања самога себе...

Жена се плашила његових речи, наслућујући срцем да у њима има нечега чега се она боји.

— Бошко, Бошко... шта то говориш?

Он ју је посматрао блед, светлих очију. Неколико тренутака су му се уснице мицале без речи; најзад је чула:

— Немогуће је иначе поднети живот... Јер све лаже на нама: и очи, и језик, и руке, и мисли... Све треба да прође кроз ватру, да се очисти и очеличи... Не, драга, не гледај ме тако, знам шта говорим. Живот мора постати истинит живот, прави живот, да би човек могао да живи у њему... Ти, ето, не можеш да примиш ту истину, бојиш се нечега... Ти верујеш још, ти се уздаш још у Бога... а ја, од данас, више не...

Жена задрхта.

Бошко показа прстом на славску икону коју му је она купила за сећање на дан венчања; пред њом је горело кандило, а мека румена светлост клизила по слици.

— То видиш треба погасити... бацити, сломити...

Његов глас шикну као млаз паре из парног котла. Бошко се одједном зачуди: „Тај глас, тај глас... зар није био исти као и у покојног оца? Да, исти глас је то био... То отац живи у мени,

поручује ми, тражи да не дам да газе по мени; диже ме да идем напред...”

— Шта послушкујеш? — упита га жена, гледајући му у очи збуњена, престрашена и убијена његовим тамним речима.

Он се бледо осмехнуо и рекао:

— Сад ћеш заиста мислити да сам луд... А нисам... Мој глас је зазвучао исто онако као и у покојног оца кад је био узбуђен. Потпуно исти, ево још ми сад звучи у ушима... Просто као да је он плануо... То сам већ приметио данас, али сам био исувише узбуђен да бих се задржао на томе... Чудновато...

Жена га посматрала и гладила по рукама.

— Немој да се секираш... Немој... Немој ни да мислиш ништа... Видиш малог како лепо спава...

Бошко осећао телом лаку дрхтавицу, а чело му се знојило.

— Па не љутим се више, — одговорио јој држећи је за прсте. — Ово сад рашчишћавам сам са собом... за нови живот је потребно отрести се свега што нас је изневерило. Ох, огорчен сам до дна душе. У мени је прокапала она туга још од дана шегртовања... Не могу нигде да продрем као човек — зар то није ужасно.

Очев глас опет зашишта.

— Угаси оно горе... Но, угаси... Или не, ја ћу... И диже се.

— Мили, — замоли жена, држећи га за руке, — мили, немој сада... Страх ме, немој сада...

Он стаде и погледа је болно; стојали су посматрајући једно друго без речи. Њено лице заклоњено у сенци било још блеђе.

Најзад, он рече:

— Видиш, задржаваш ме... Хоћу изнова да започнем са животом... а ово је само симболично... Но, зар ми ниси друг, зар ми не верујеш? Треба се осветити самоме себи...

Жена дрхтала и гледала га широко растворених очију.

— Не, отсада треба притиснути срце кад највише крвави... јер то је једини начин да се живи... — шапутао Бошко.

Затим дуну, слаба светлост кандила се угаси, а лик светитељев утону у таму. Жени се учини да убише некога, и уплашено се загрцну и затвори очи.

Он узе њену главу, наслони је себи на крило и рече мрачно:

— Још једном сам покопао мртве...

И ћутећи, занесени мислима, дочекаше тако дан...

Изјутра, рано, неко им куцну на врата, и одмах се показа Мрђеново лице. Дршћући и уплашен, рекао им с врата:

— Шеншин се ноћас обесио...

И све троје стојали ужаснути и посматрали се ћутке.

— Сиромас човек, — рекао Бошко најзад, и додао у мислима: „А ја идем у нови живот...”

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

30 СР 821.163.41-31

ПЕТРОВИЋ Е. С.

Трећа категорија

ДЕСКОВАЦ

000013560

COBISS ©